

ERUDITIO – EDUCATIO

A Selye János Egyetem Tanárképző Kara tudományos folyóirata
Vedecký časopis Pedagogickej fakulty Univerzity J. Selyeho v Komárne
Research Journal of the Faculty of Education of J. Selye University

2016/4
(11. évfolyam)

Alapító főszerkesztő
Erdélyi Margit

Főszerkesztő
H. Nagy Péter

Szerkesztőbizottság

Prof. PhD. Cséfalvay Zsolt, PhD.; Prof. PhD. Erdélyi Margit, CSc.; Prof. Dr. Hans-Joachim Fischer; Doc. PhD. Soňa Gabzdilová, CSc.; Dr. habil. PaedDr. Horváth Kinga, PhD. (elnök); PaedDr. Juhász György, PhD.; Doc. PaedDr. Zita Jenisová, PhD.; Dr. Kalmár Melinda; Prof. Dr. Kéri Katalin; Doc. PaedDr. Viliam Kratochvíl, PhD.; Dr. habil. PhD. Liszka József, PhD.; Prof. Anna Mazurkiewich, PhD.; Dr. habil. Nagy Ádám, PhD.; Prof. Dr. Szabó András, DrSc.; Dr. habil. Szarka László, CSc.; Dr. habil. Vajda Barnabás, PhD.; Dr. habil. Vass Vilmos, PhD.

A szám anyagát lektorálták

Dr. habil. Horváth Kornélia, PhD.; Prof. Dr. Pukánszky Béla, DSc.; PaedDr. Strédl Terézia, PhD.; Dr. habil. Szarka László, CSc.; Dr. habil. Vajda Barnabás, PhD.

Olvasószerkesztő

Dr. habil. Keserű József, PhD.

English abstracts reviewed by

PaedDr. Andrea Puskás, PhD.

Fordítás

Dr. habil. Vajda Barnabás, PhD.

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády SR
– program Kultúra národnostných menšín
2016

Eruditio – Educatio • A Selye János Egyetem Tanárképző Kara tudományos folyóirata • Megjelenik évente négy alkalommal • Kiadja a Selye János Egyetem Tanárképző Kara (Komárom) • IČO 37 961 632 • A szerkesztőség címe: Pedagógická fakulta Univerzity J. Selyeho, Bratislavská 3322, SK-945 01 Komárom, P.O.Box 54 • Tel.: +421-35-3260-829 • E-mail: nagyp@ujs.sk • Szerkesztőségi munkatárs: Mgr. Ing. Nagy Beáta • Borító és nyomdai előkészítés: Grafis Media, s.r.o. • Nyomta: Grafis Media, s.r.o. Gesztenyefa sor 4525/1A, 929 01 Dunaszerdahely • ISSN 1336-8893 • EV 2179/08 • 2016. november • <http://pf.ujs.sk/hu/tudomany/publikaciok/eruditio-educatio.html>

Példányszám: 200 • A kiadvány nem árusítható.

Eruditio – Educatio • Vedecký časopis Pedagogickej fakulty Univerzity J. Selyeho v Komárne • vychádza 4x ročne • Vydáva Pedagogická fakulta Univerzity J. Selyeho (Komárom) • IČO 37 961 632 • Adresa redakcie: Pedagogická fakulta Univerzity J. Selyeho, Bratislavská 3322, SK-945 01 Komárom, P.O.Box 54 • Tel.: +421-35-3260-829 • E-mail: nagyp@ujs.sk • Redakčná asistentka: Mgr. Ing. Beata Nagyova • Obal a tlačiarenská príprava: Grafis Media, s.r.o. • Tlač: Grafis Media, s.r.o. Gaštanový rad 4525/1A, 92901 Dunajská Streda • ISSN 1336-8893 • EV 2179/08 • November 2016 • <http://pf.ujs.sk/hu/tudomany/publikaciok/eruditio-educatio.html>

Náklad: 200 ks • Periodikum je nepredajné.

Tartalom

TANULMÁNYOK

Popély Árpád:

Az *Új Szó* szerepvállalása az 1956-os magyar forradalom idején 5

Szarka László:

A háborús paktumtól a keleti Svájc tervezetéig:

A nemzetiségi kérdés az első világháború magyar kormányzati politikájában 19

Gyarmati Enikő:

A Monarchia felbomlásának alternatívája 1914–1918

Érvek és ellenérvek a magyarországi nemzetiségi kérdés föderatív megoldásáról . 33

Sztancs Gábor:

Német Közép-Európa és a Dunai Egyesült Államok koncepciója

Jászi Oszkár gondolkodásában:

A Társadalomtudományi Társaság 1916. évi Mitteleuropa-vitája 45

Baka L. Patrik:

Teljes gözzel – Steampunk kalauz: Doboztankönyv-fejezet 61

Martin László:

Pszichológia és művészet 71

SZAKKRITIKÁK

Nagy Ádám – Oross Dániel:

Az ifjúságügy európai hagyománya: A History of Youth Work könyvsorozat 95

H. Nagy Péter:

Széttartó korszaktudat: Adalékok Németh Zoltán A posztmodern

magyar irodalom hármassztratégiája című könyvének elméleti előfeltevéseivel . . 103

Baka L. Patrik:

Hasznos „élősködők”: A Parazita-könyvek sorozat két monográfiájáról. 113

RECENZIÓK

Gögh Viktor:

Bill Price: A történelem legfontosabb döntései 116

Szabó Edit:

Horváthová Kinga: Oktatásmenedzsment. 118

SZERZŐINK 120

Az *Új Szó* szerepvállalása az 1956-os magyar forradalom idején

Popély Árpád

The Involvement of *Új Szó* During the Hungarian Revolution in 1956

Abstract

The study analyses the involvement of the Bratislava Hungarian daily *Új Szó* during the Hungarian revolution in 1956. We attempt to review how the paper reacted to the events taking place in Hungary, and in what way was the propaganda of the power against the revolution presented on its pages. *Új Szó* – similarly to the Czech and Slovak papers – condemned the “counter-revolution” in Hungary, but original articles written by the editorial board members were allowed to appear in the newspaper very rarely. Its items were taken over one-on-one from the press agency or from the Czech-language central party daily *Rudé právo*. However, the involvement of *Új Szó* in 1956 did not exhaust in the propaganda targeted at the Hungarian minority of Slovakia, as the paper, through its special issues to be distributed in Hungary, was also engaged in the propaganda towards Hungary as well as in the support of the pro-Soviet forces there.

Key words:

1956 Hungarian revolution, Czechoslovakia, Hungarian minority, press, *Új Szó*

Kulcsszavak:

1956-os magyar forradalom, Csehszlovákia, magyar kisebbség, sajtó, *Új Szó*

Az 1956-os magyar forradalomra vonatkozó ismeretek mennyisége a rendszer-váltás utáni közel három évtized kutatásainak eredményeként ugrásszerűen megnőtt. Érvényes mindez 1956 nemzetközi összefüggéseire is, a forradalom csehszlovákiai vonatkozásainak feltártsága ugyanakkor – a vitathatatlan eredmények ellenére – továbbra sem tekinthető kielégítőnek. A forradalom hatvanadik évfordulója alkalmából, az említett hiány legalább részleges pótlásának szándékával készült az alábbi tanulmány, amely Szlovákia Kommunista Pártja (SZLKP) Központi Bizottsága magyar nyelvű napilapjának, az *Új Szónak* az 1956-os szerepvállalásába nyújt betekintést.

A csehszlovákiai sajtó 1956 őszen kivétel nélkül a kommunista állampárt hivatalos álláspontját hirdetve írt a szomszédos Magyarországon történekről. A forradalommal szembeni propagandagépezet szerves részét képezte az 1948-ban alapított pozsonyi *Új Szó* is, amely az egyetlen magyar nyelvű napilapja volt a kommunista Csehszlovákiának. A lap, noha magyar nyelven, Szlovákia magyar lakossága számára jelentették meg, a kommunista diktatúra négy évtizede alatt jobbra nem a kisebbségi magyarság, hanem – a cseh nyelvű prágai *Rudé právo*hoz és a szlovák nyelvű pozsonyi *Pravdá*hoz hasonlóan –

az állampárt szócsöve volt. Főszerkesztője 1956 őszén Dénes Ferenc, a magyar kisebbség egyik legszerlibesebb politikai reprezentánsa volt, aki amellett, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács, vagyis a szlovák parlament egyik alelnöki tisztét is betöltötte, tagja volt az SZLKP KB-nak is.

Az *Új Szó* forradalom alatti számai – a többi pártlaphoz hasonlóan – a pártközpont szigorú felügyelete alatt készültek. Azokat egy, a lap szerkesztőségén belül létrehozott, négy-öt főből álló operatív csoport állította össze. Publikálni kizárólag a pártközpontból kapott anyagokat lehetett, olyanokat, amelyek korábban már a központi pártlapban, a *Rudé právoban* is megjelentek, vagy pedig a Csehszlovák Sajtóiroda (Československá tlačová kancelária, ČTK) szigorúan cenzúrázott hírei voltak. Önálló, a lap munkatársaitól származó eredeti anyag gyakorlatilag alig jelenhetett meg a lapban. A nyomás előtti első levonatokat rendszeresen be kellett vinni a párt sajtóosztályára, ahol a szövegeket le kellett fordítani és felmutatni, hogy melyik írás honnan, milyen forrásból származik (Molnár 2010, 101).

Az *Új Szó* 1956-os szerepvállalása mindazonáltal két vonatkozásban különbözött a cseh és a szlovák pártlapétól. Egyrészt abban, hogy propagandájának nem az ország többségi nemzetei, hanem a magyar kisebbség irányában kellett hatnia, aminek különlegességét az adott helyzetben az jelentette, hogy ezt a propagandát a Magyarországon, vagyis a kisebbség anyaországában zajló eseményekkel szemben kellett kifejtenie. A másik különbség pedig az volt, hogy ezúttal nemcsak hagyományos olvasóközönségét, azaz a szlovákiai magyarságot kellett megszólítani és befolyásolnia, hanem magyarországi terjesztésre szánt különszámai révén Magyarország lakosságát is.

A forradalomellenes propaganda az *Új Szóban*

Az *Új Szó*, akárcsak a többi csehszlovákiai napilap, először október 25-én adott hírt a Budapesten történekről. Címoldalon közölte a *Rudé právo* – lényegében a pártvezetés álláspontjának tekinthető – előző napi vezércikkét, amely ugyan a magyarországi eseményekről szintén nem számolt be, de már megtalálhatóak benne azok az elemek, amelyek a későbbiekben a forradalommal szembeni propaganda vezérmotívumai lesznek: a csehszlovák társadalom egységének, Csehszlovákia gazdasági sikereinek, valamint a Szovjetunió iránti hűség és barátság fontosságának hangsúlyozása.²

A lap harmadik oldalán, a külpolitikai rovatban kapott helyet a sajtóiroda hivatalos jelentése, amelynek a többi napilaphoz hasonlóan a *Komoly események Magyarországon* címet adták. A sajtóiroda rövid összefoglalója azonban csupán néhány kiragadott részletet közölt az október 23-án és 24-én történekről. Megemlítette a zavargások tényét, amelyet „ellenforradalmi elemek szítottak” azzal a céllal, hogy megdöntsék a népi demokratikus rendszert,

1 A forradalom csehszlovákiai vonatkozásaira lásd többek között Blaive 2001; Szesztay 2003; Kaplan 2005; Marušiák 2005; Ivaničková – Simon 2006; Szesztay 2006; Rainer – Somlai 2007.

2 Vö. Pevně cestou socialismu, *Rudé právo*, 1956. október 24., 1.; Szilárdan a szocializmus útján, *Új Szó*, 1956. október 25., 1.

ismertette Gerő Ernő pártelsőtktár rádióbeszédét, a magyar állampárt, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) vezetésében végrehajtott változásokat, beszámolt Nagy Imre miniszterelnöki kinevezéséről, a statárium kihirdetéséről, valamint a szovjet csapatok felkéréséről a rend helyreállítására.

A történetek előzményeiről, az október 23-i tüntetés céljairól és okairól a sajtóiroda hírei természetesen mind ekkor, mind a későbbiekben hallgattak. Az olvasókhoz így a legcsekélyebb információ sem juthatott el sem az egyetemi diákság október 22-én megfogalmazott követeléseiről, sem az október 23-i tüntetés részleteiről, sem pedig a fegyveres összetűzések kialakulásának körülményeiről és fejleményeiről. A sajtóiroda Magyarországgal kapcsolatos jelentései a későbbiekben is rendkívül szelektíven bántak a Magyarországról érkező hírekkel: azokat a hatalom aktuális érdekei szerint hol elhallgatták, hol pedig kiemelték és felnagyították.

Az első napok hírösszefoglalóira mindemellett a bizakodó hangnem volt jellemző. A sajtóiroda hírei általában a rend sikeres helyreállításáról és az „ellenforradalmi bandák” felszámolásáról tájékoztattak. Nagy Imréről és október 27-én kinevezett új kormányáról a sajtó kezdetben szintén kedvező, vagy legalábbis semleges képet tárt az olvasó elé. Az *Új Szó* október 28-i számában megjelent híradás például az új kormány összetételének közlésekor nem kommentálta azt a tény, hogy abban egykori kiscgazda politikusok (Tildy Zoltán és Kovács Béla) is helyet kaptak, a lap másnapi vezércikke pedig egyenesen örömet fejezte ki a kormány megalakulása fölött, „amely a magyar dolgozó nép valamennyi rétegét képviseli”.³

A magyarországi események és Nagy Imre megítélésében a magyar miniszterelnök október 30-i bejelentése után állt be gyökeres fordulat. Nagy bejelentését az egypártrendszer felszámolásáról és a kormányon belüli szűkebb kabinet létrehozásáról, amelyben az 1945-ös koalíciós pártok képviselői is helyet kapnak, a sajtóiroda híre úgy értékelte, hogy az „a magyar munkásosztály és Magyarország egész dolgozó népe ügyében egy lépést jelent visszafelé”.⁴ Hasonlóan fogalmazott a sajtóhírhez fűzött kommentár is, amely szerint ezzel a lépésével a magyar kormány eltért a munkásosztály vezető szerepéről szóló lenini elvtől, a szociáldemokrata párt tervezett felújításával pedig megzavarta a munkásosztály egységét.⁵

A sajtóhírek és a hozzájuk fűzött kommentárok november első napjaiban már egyre növekvő aggodalommal írtak a Magyarországon történekről, s egyre negatívabb képet festettek az ottani helyzetről. Mindez természetesen nem választható el a szovjet vezetés október 31-i döntésétől az újabb katonai beavatkozásról. Ekkor már egymást követték az újabb és újabb híradások a különböző emigráns csoportok, „fasiszta elemek”, „horthysta tiszték” és egykori nyilasok szervezkedéséről és visszatéréséről Magyarországra, a hazai és a külföldi „re-

3 A népi demokrácia Magyarországon megszilárdítja hatalmát, *Új Szó*, 1956. október 28., 3.; Egy emberként, a párt vezetésével!, *Új Szó*, 1956. október 29., 1.

4 A magyarországi helyzet, *Új Szó*, 1956. november 1., 3.

5 A magyar népnek meg kell védelmeznie szocialista vívmányait, *Új Szó*, 1956. november 1., 3.

akció” szövetkezéséről és a munkásosztállyal szembeni „féktelen terrortól”. A fentebb idézett kommentár szerint mindezek az események azt bizonyítják, hogy „a magyar munkásosztály és az egész dolgozó nép jól megszervezett, nyugatról támogatott ellenséggel került küzdelembe”.

A sajtó támadásának első számú célpontjai a kiszegazda politikusok és Mindszenty József esztergomi érsek voltak. Az 1947-ben emigrációba kényszerített miniszterelnököt, Nagy Ferencet úgy mutatta be, mint a „Horthy-féle fasiszta burzsoá csoportok” és a „reakciós népellenes politika” képviselőjét. Kovács Béláról, az új földművelésügyi miniszterről tudni vélte, hogy Budapesten Nagy Imre leváltásáról folytat tárgyalásokat, az agrárkörök azonban nem értenek egyet az ő miniszterelnöki jelölésével, s szívesebben látnák Nagy Ferencet a miniszterelnöki székben.⁶ A fogságából szabadult Mindszenty Józsefet „a magyar népi demokrácia megátalkodott ellenségének” nevezte, akinek Budapestre érkezése szintén „az ország reakciós erőit erősíti”. Tudomása volt a sajtónak arról is, hogy bizonyos körök Nagy Imre kormányát egy új, „fasiszta kormánnyal” kívánják felváltani, a miniszterelnöki székbe pedig „a sötét vatikáni reakció képviselőjét”, Mindszenty bitorost ültetnék.⁷

Nagy Imre és kormánya november első napjaiban szintén kezdett a sajtó támadásának keresztüzébe kerülni. Az *Új Szó* november 3-án *A magyar kormány sajnálatraméltó lépése* címmel közölte a sajtóiroda hírért arról, hogy a magyar kormány november 1-jén azonnali érvénnyel felmondta a Varsói Szerződést, s ezzel „egyre inkább meghátrál az ország reakciós erői elől”.⁸ A magyar kormány kérését pedig, hogy az ENSZ közgyűlése tűzze napirendjére Magyarország kérelmét az ország semlegességének a nagyhatalmak általi garantálásáról, a lapban megjelent kommentár „hatalatlan tettnek” és a szocialista eszmék nyílt megsértésének minősítette.⁹

A magyarországi eseményekről beszámoló hírekhez fűzött kommentárok november 1-jétől váltak mindennapossá az *Új Szó*ban. A kommentárok azonban nem a lap munkatársainak, hanem kivétel nélkül Čestmír Suchýnak, a *Rudé právo* publicistájának tollából származó írások voltak, olyanok, amelyek *Új Szó*-beli közlésük előtt egy nappal már a központi pártlapban is megjelentek. Miután az *Új Szó*ban erre semmiféle utalás nem történt, a lap olvasóinak sejtelmük sem lehetett arról, hogy valójában nem is a magyar, hanem a cseh nyelvű pártlap kommentárjait olvassák.

A Csehszlovák Sajtóiroda Magyarországon történekről beszámoló híreinek terjedelme a forradalom egész időtartama alatt jelentősen eltörpült a vezércikkek terjedelme mellett. Amint arra a vezércikkek címei¹⁰ is utalnak, mindvégig kiemelt helyet kapott bennük az éberség, az egység, a lakosság kormány és

6 Mi a helyzet Magyarországon?, *Új Szó*, 1956. november 4., 3.

7 Előre tör a magyarországi reakció – veszélyben a nép érdeke, *Új Szó*, 1956. november 3., 3.

8 A magyar kormány sajnálatraméltó lépése, *Új Szó*, 1956. november 3., 3.

9 Előre tör a magyarországi reakció – veszélyben a nép érdeke, *Új Szó*, 1956. november 3., 3.

10 Pl. *Határozottan és biztosan, Az egész ország egységesen a párt vezetése alatt, A helyes út, A legszilárdabb barátság, Egy emberként, a párt vezetésével!, A szocializmus ellenségei nem érnek célt, Népünk legyőzhetetlen egysége, Éberség - napjaink parancsa!*

párt iránti hűségének, valamint a Szovjetunió iránti megbonthatatlan barátság hangsúlyozása. Az *Új Szó*ban a forradalom napjaiban megjelenő vezércikkek, a kommentárokhoz hasonlóan, általában a *Rudé právo* előző napi számából átvett vagy aznapi számában megjelenő szerkesztőségi cikkek voltak. Amíg azonban erre kezdetben rendszeres utalás történt, egy idő után ez elmaradt, azt a tévhitet keltve ezáltal az olvasókban, hogy – akárcsak a kommentárok esetében – a magyar pártlap önálló írásait olvassák.

A forradalommal szembeni propaganda egyik legfontosabb elemét az ún. hűségnyilatkozatok képezték, amelyek nemcsak a forradalom napjaiban, hanem annak leverését követően is valósággal elárasztották a csehszlovák lapokat, s október 26-ával kezdődően az *Új Szó* egyes számai is tucatszám közölték vagy ismertették őket.¹¹ Az egyes nyilatkozatokat gyakran hangzatos szalagcímek fogták össze. A lap október 27-i száma például a *Munkások, parasztok, értelmiségiek egységes hangja: Hűséggel a párthoz és a szocializmushoz – gyűlölettel az ellenséggel szemben* cím alatt a pozsony-püspöki egységes földműves-szövetkezet (EFSZ) tagjainak, a kassai Magasépítészeti Vállalat dolgozóinak, a kassai vasút-igazgatóság vasutasainak, a nógrádszentpéteri és az ötösbányai bányászok, a Csehszlovák Írószövetség pártszervezetének, a Csehszlovák Néppárt vezetőségének, a prágai Műszaki Főiskola és a Károly Egyetem diákjainak nyilatkozatait, illetve kötelezettségvállalásait ismertette.

Az egyes vállalatok, gyárak és üzemek munkaközösségeinek nyilatkozatai gyakran a tervteljesítéssel kapcsolatos kötelezettségvállalásokat és felajánlásokat is tartalmaztak. Amint azt például az *Új Szó* november 29-i száma közölte, a felsővamosi EFSZ tagjai azt vállalták, hogy a sertéshúsbeadást az év vége helyett december 10-ig, a tejbeadást december 1-ig teljesítik, a losonci téglagyár dolgozói pedig azt, hogy az év végéig terven felül 470 000 nyerstéglát, 56 000 késztéglát, 37 500 tetőfedő cserepet és több ezer más terméket gyártnak összesen 145 000 korona értékben.¹²

Az *Új Szó*ban közzétett vagy ismertetett hűségnyilatkozatok köre minimális mértékben ugyan, de különbözött a cseh és a szlovák lapokban közzétett nyilatkozatokétól. Az *Új Szó* ugyanis némileg nagyobb teret szentelt a magyarlakta területekről érkező nyilatkozatoknak, s alkalmanként utalt a munkaközösségek tagjainak magyar mivoltára is. Ez történt többek között az érsekújvári Elektrosvit vállalat nyilatkozatának közzététele során, amelyhez a lap a szlovák *Pravdával* ellentétben hozzáfűzte, hogy „az üzemben a dolgozók legnagyobb része ma-

11 A csehszlovák társadalom egységét és a kommunista párt melletti kiállását demonstrálni hivatott hűségnyilatkozatok elfogadására szervezett kampány keretében, egyenesen a pártvezetés utasítására és instrukciói szerint került sor. A különböző munkaközösségek – általában a párt által kiküldött instruktorok jelenlétében megrendezett – gyűlésein elfogadott határozatokban a magyarországi „ellenforradalom” elítélése és a magyar nép iránti szolidaritás kifejezése mellett kulcsszerep jutott a csehszlovák kormány és a pártvezetés, valamint a Szovjetunió iránti lojalitás kinyilvánításának.

12 A Nagy Október tiszteletére, *Új Szó*, 1956. október 29., 2.

13 Vö. „Mi, az érsekújvári Elektrosvit dolgozói...”, *Új Szó*, 1956. október 26., 1.; Závazkaim v ústrety Októbru, *Pravda*, 1956. október 26., 1.

gyar nemzetiségű”,¹³ vagy a kalondai EFSZ leveléről szóló tudósításban, amelynek már a címébe is belefoglalták, hogy „magyar nemzetiségű szövetkezeti tagok” tiltakozásáról van szó.¹⁴

A magyarországi „ellenforradalmat” elítélő hűségnyilatkozatok, egyben a hatalom iránti szervilizmus egyik legtipikusabb példáját a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete, vagyis a Csemadok KB Elnökségének október 29-én elfogadott felhívása szolgáltatta. Az *Új Szó* október 30-i számában közzétett nyilatkozat rendkívül éles szavakkal ítélte el a magyarországi felkelést, mint „a nemzetközi reakcióval szövetkezett ellenforradalmi bandák népellenes kísérletét”, céljaként pedig azt nevezte meg, hogy újra gyárosokat, földbirtokosokat, bankárokat, grófokat és bárókat ültessenek a magyar nép nyakára. A Csemadok vezetése a csehszlovákiai magyar dolgozók lojalitásáról biztosította Csehszlovákia Kommunista Pártját (CSKP) és a csehszlovák kormányt, Csehszlovákia magyar lakosságát pedig felszólította, hogy „még odaadóbban, még határozottabban” tömörüljön a kommunista párt köré, s „ápolja és védelmezze” a Szovjetunióhoz fűződő szövetséget.¹⁵

A forradalom bukását a többi csehszlovák sajtótermékhez hasonlóan az *Új Szó* is lelkesen ünnepelte. A lap november 5-i számának első oldala *A magyar nép letörte az ellenforradalmat* szalagcím alatt tájékoztatta az olvasókat az „ellenforradalom” vereségéről. Címoldalon közölte a szovjet harckocsik által hatalomra juttatott Kádár János ún. munkás-paraszt kormányának felhívását is, amit többek között azzal a valótlan alcímmel vezetett fel, hogy „Nagy Imre áruló kormánya lemondott”.¹⁶ A forradalomellenes propagandában Nagy Imre alakja ekkorra már egyértelműen árulóvá lépett elő. Amint azt az *Új Szónak a Rudé právoból* átvett vezércikke is megfogalmazta: Nagy Imre „a nép aljas árulója” és „a munkásosztály pártjának likvidátora” volt, aki „eladta magát a reakciónak”.¹⁷

A magyarországi vagy Magyarországgal kapcsolatos hírek a november 4-ét követő napokban és hetekben továbbra is hosszú ideig a vezető sajtóhírek közé tartoztak. Az *Új Szó* naponta közölte a sajtóiroda tudósításait a magyarországi helyzet konszolidálásáról, az élet normalizálásáról, a rend és a nyugalom helyreállításáról, a károk felszámolásáról, Budapest újjáépítéséről és az áruhiány megszűnéséről, karácsony közeledtével pedig a budapesti üzletek jó ellátottságáról.¹⁸ November végétől kezdődően egyre többet cikkezett az *Új Szó* a Nyugatra menekült magyarok súlyos helyzetéről, kiszolgáltatottságáról és állítólagos hazatérési szándékáról is.¹⁹

14 A kalondai magyar nemzetiségű szövetkezeti tagok tiltakozása, *Új Szó*, 1956. október 28., 1.

15 A Csemadok központi elnökségének felhívása, *Új Szó*, 1956. október 30., 2.

16 Új forradalmi munkás-parasztkormány Magyarországon, *Új Szó*, 1956. november 5., 1.

17 Vö. Velké vitézství mad'arského lidu, *Rudé právo*, 1956. november 5., 1.; A magyar nép nagy győzelme, *Új Szó*, 1956. november 5., 1.

18 Ez utóbbiakra lásd pl. Budapest karácsony előtt, *Új Szó*, 1956. december 23., 3.; Karácsonyi hangulat Budapesten, *Új Szó*, 1956. december 25., 3.

19 Pl. Sok magyar menekült haza akar térni, *Új Szó*, 1956. november 29., 3.; A magyar menekültek sorsa Angliában, *Új Szó*, 1956. december 10., 3.; Egyre több magyar állampolgár tér vissza hazájába, *Új Szó*, 1956. december 28., 3.

Természetesen figyelemmel követte és örömmel üdvözölte a lap a Kádár-kormány és az új állampárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) megszilárdulását is. A szovjet katonai beavatkozás után a budapesti jugoszláv nagykövetségre menekült Nagy Imre és társai sorsáról ugyanakkor hallgatott. Csupán Nagy Imréék november 22-i elrablását követően – a TANJUG jugoszláv hírügynökségre hivatkozva – közölte, hogy a csoport tagjai elhagyták a nagykövetséget és „visszatértek otthonaikba”, majd a Magyar Rádióból vette át azt a nyilvánvalóan hazug hírt, miszerint saját kérésükre elhagyták Magyarországot és november 23-án Romániába „utaztak”.²⁰

Nagy teret kaptak a sajtóban a csehszlovák állami és pártvezetésnek a Kádár-kormány megsegítését célzó intézkedései is. Az *Új Szó* november 7-én számolt be a „Magyar Népköztársaság dolgozóinak megsegítésére” létrehozott Szolidaritási Alapról, majd másnap címdoldalon közölte a Szlovák Nemzeti Front KB Elnökségének az adományok gyűjtésére vonatkozó felhívását is.²¹ A lap ezt követően – általában a *Segítjük a magyar népet* cím alatt – heteken keresztül szinte naponta hozta a híreket a különböző csehszlovákiai munkaközösségek, ipari és mezőgazdasági dolgozók adományairól és felajánlásairól, de folyamatosan tájékoztatott a Szovjetunióból, Lengyelországból, az NDK-ból, Kínából, Mongóliából és a többi szocialista országból Magyarországra érkező gazdasági segítségről is. November 16-án beszámolt a csehszlovák adományokat szállító első vonatszerelvény komáromi útnak indításáról,²² s 3–4 napos rendszerességgel közölte a Szolidaritási Alap 999-es folyószámláján összegyűlt pénzádomány összegét is, ami november 17-én 6,6 millió, november 28-án 23,5 millió, december 27-én pedig már 55,2 millió koronát tett ki.²³ Magyarország gazdasági megsegítését szolgálta végül az a 90 millió koronás csehszlovák kormánysegély is, amelyről az *Új Szó* november 15-én címdoldalon tudósított, a Kádár-kormány politikai támogatásának demonstrálását pedig a Viliam Široký miniszterelnök által vezetett csehszlovák kormányküldöttség november 15–16-i budapesti látogatása, amely ugyancsak a lap vezető hírei között kapott helyet.²⁴

Továbbra is gyakoriak voltak az „ellenforradalom” hazai és külföldi szervezőit pellengérré állító írások, akiket általában a volt gyárosokban és nagybirtokosokban, a „horthysta” tábornokokban, egykori kisgazda politikusokban és az

20 Kik kértek menedékgótot a budapesti jugoszláv nagykövetségen, *Új Szó*, 1956. november 24., 6.; Nagy Imre Romániában, *Új Szó*, 1956. november 25., 3.

21 Szolidaritási alapot létesítenek a Magyar Népköztársaság dolgozóinak megsegítésére, *Új Szó*, 1956. november 7., 5.; A Szlovák Nemzeti Front Központi Bizottsága elnökségének felhívása Szlovákia dolgozóihoz, *Új Szó*, 1956. november 8., 1.

22 Elment az első tehervonat Magyarországra, *Új Szó*, 1956. november 16., 1.; Elindult a csehszlovák adományokat vivő első vonatszállítmány, *Új Szó*, 1956. november 16., 2.

23 A folyószámlára összességében mintegy 60 millió korona gyűlt össze.

24 A Csehszlovák Köztársaság segítsége Magyarországnak, *Új Szó*, 1956. november 15., 1.; Hazaérkezett Magyarországról a csehszlovák kormányküldöttség, *Új Szó*, 1956. november 17., 1–2.; Gátat kell vetni a nemzetközi feszültség fokozódásának. Nyilatkozat a Csehszlovák Köztársaság kormányküldöttségének magyarországi látogatásáról, *Új Szó*, 1956. november 18., 1.

„amerikai imperialistákban” találtak meg.²⁵ Számos írás ecsetelte az „ellenforradalom” rémtetteit, foglalkozott a lap a nyugati rádióállomások, elsősorban a müncheni Szabad Európa Rádió és az Amerika Hangja felelősségével, s „leleplező” írásokat közölt a vöröskeresztes szállítmányokkal Magyarországra csempészett fegyverekről is.²⁶ Támadásainak egyik első számú célpontja továbbra is – a szovjet megszállást követően a budapesti amerikai nagykövetség menedéket találó – Mindszenty József hercegprímás volt, aki „csak ott folytatta, ahol 1948-ban abbahagyta”, s „a hitleri Németország visszatértében látja egyetlen reményét”.²⁷

A Magyarországgal foglalkozó írások száma november második felében kezdett némileg csökkenni, s bár december közepén, a Kádár-kormány „rendte-remtő” akcióinak kezdetén ideiglenesen ismét megnőtt, számuk december végére a korábbiak töredékére esett vissza. Az *Új Szó* hangja és a lapban megjelent írások tartalma mindazonáltal a forradalom leverését követően sem tért el jelentősebb mértékben a cseh és a szlovák pártlap írásaitól. Kisebb terjedelménél fogva nyilvánvalóan kevesebb cikket közölhetett Magyarországról, azok azonban túlnyomó többségükben továbbra sem a lap munkatársainak tollából származó szövegek, hanem a sajtóiroda hírei és a cseh *Rudé právoból* átvett írások voltak.

Az *Új Szó* Magyarországon terjesztett különszámai

Az *Új Szó* 1956-os szerepvállalása nem merült ki a Szlovákia magyar lakossága felé irányuló propagandában, s a lapot magyarországi terjesztésre szánt különszámai révén a Magyarország felé irányuló propagandába, a magyarországi szovjetbarát erők támogatásába is bekapcsolták. A különszámok megjelentése október 28-án kezdődött, s december 2-ig tartott, miközben ismereteink szerint összesen huszonöt száma látott napvilágot átlagosan ötvenezer példányban. Kiadásában egyetlen alkalommal, november 12–19. között állt be hosszabb, nyolcnapos szünet, ezen kívül csak november 4-én, 24-én és 26-án maradt el a kiadása. Az egyes számok általában kétoldalasak voltak, kivételt csupán a november 5-i egyoldalas, valamint a november 7-én és 25-én megjelent négyoldalas számok jelentettek.

A különszámok tartalmilag alig különböztek a rendes lapszámoktól, s java-részt azok Magyarországgal foglalkozó cikkeiből összeállított válogatások voltak.

25 Pl. Újabb tények a nyugati ügynökök magyarországi tevékenységéről, *Új Szó*, 1956. november 7., 7.; Előmerészkedtek a régi világ sötét erői, *Új Szó*, 1956. november 10., 3.; Kik a magyar ellenforradalom vezetői?, *Új Szó*, 1956. november 11., 4.

26 Pl. A Nyugat gyógyszerekkel együtt fegyvereket csempészett Magyarországra, *Új Szó*, 1956. november 11., 4.; Amire az ellenforradalmároknak nem maradt idejük, *Új Szó*, 1956. november 14., 3.; Amerika a magyar ellenforradalom aktív támogatója, *Új Szó*, 1956. november 22., 2.; Ez még csak a kezdet volt, *Új Szó*, 1956. november 23., 3.; A burzsoá sajtó a Szabad Európa alias szerepéről, *Új Szó*, 1956. november 28., 4.

27 Mindszenty elszámította magát, *Új Szó*, 1956. november 13., 3.; Mindszenty: „Egyetlen reményünk egy olyan Németország, amely hajlandó megtámadni a Szovjetuniót”, *Új Szó*, 1956. november 20., 5.; Mindszenty és az ellenforradalom tervei, *Új Szó*, 1956. november 27., 4.

A Csehszlovák Sajtóiroda hírei mellett – természetesen a forrás megjelölése nélkül – megjelentek bennük a *Rudé právo*ból átvett vezércikkek és kommentárok éppúgy, mint a hűségnyilatkozatok, köztük a Csemadok október 29-i nyilatkozatának a kivonata is.²⁸ Előfordult, hogy a különszám önálló, a rendes lapszámban nem közölt írással jelentkezett,²⁹ ez azonban inkább kivételnek számított, s szövegei általában a rendes lapszámokból egy az egyben átvett vagy összeollózott írások voltak, amelyeknek gyakran még a címén sem változtattak. Többször közöltek ugyanakkor olyan, az „ellenforradalmárokat” kifigurázó gúnyrajzokat, amelyek a lap szlovákiai számaiban nem jelentek meg.³⁰

1. kép: Gúnyrajz az *Új Szó* 1956. november 1-jei különszámából

A november 5-i egyoldalas rendkívüli szám *Győzött a magyar nép!* című vezércikkével és *A munkás-parasztkormány megsemmisítette az ellenforradalmat* című írásával üdvözölte az „ellenforradalom” vereségét. A későbbi számokban helyet kaptak többek között a Magyarország megsegítésére tett felajánlások, a magyarországi helyzet konszolidálásáról beszámoló tudósítások és a magyarkérdés ENSZ-vitája, de olyan, a rendes számokban nem közölt anyagok is, mint például a szovjet katonai parancsnokságnak a Magyarország dolgozóihoz, a magyar katonákhoz és tisztekhez intézett felhívása, valamint november 6-i 1. számú parancsa a fegyverek beszolgáltatásának és a kijárási tilalom elrendeléséről.³¹

28 A Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesületének felhívásából, *Új Szó*, 1956. október 31. – különszám, 1.

29 Pl. Soha többé Horthy-uralom!, *Új Szó*, 1956. október 30. – különszám, 1.; Miért éppen Mindszenty?, *Új Szó*, 1956. november 1. – különszám, 2.; A párt él, a párt élni fog!, *Új Szó*, 1956. november 2. – különszám, 1.

30 Útban a „semleges” Magyarországra, *Új Szó*, 1956. november 1. – különszám, 2.; Így akarják a jogrendet helyreállítani, *Új Szó*, 1956. november 2. – különszám, 2.; „Mulat” a magyar ellenforradalom, *Új Szó*, 1956. november 3. – különszám, 2.

31 A szovjet katonai parancsnokság felhívása, *Új Szó*, 1956. november 6. – különszám, 1.; A szovjet katonai parancsnok rendelete, *Új Szó*, 1956. november 9. – különszám, 1.

Az már korábban is előfordult, hogy a rendkívüli lapszámok Magyarországgal szorosán össze nem függő híreket jelentettek meg például a lengyelországi helyzetről vagy a szuezi válságról, ezek száma és terjedelme azonban idővel meghaladta a magyarországi hírekét, amelyek november második felében – a rendes lapszámokhoz hasonlóan – kezdtek egyre inkább kiveszni a lapból. Ekkor paradox módon már az általános világpolitikai, valamint a csehszlovák belpolitikai és gazdasági hírek uralták a magyarországi különszámokat is, s nem volt ritka az sem, hogy azok az akkor zajló melbourne-i olimpiai játékokról közöltek terjedelmes tudósítást.

A Magyarországra szánt lapszámok a szerkesztőségen belül is szűk körben, egyenesen Dénes Ferenc főszerkesztő irányításával készültek, s az egyes számok tartalmát – a lap rendes számaihoz hasonlóan – előzetesen megvitatták a pártközpont ideológiai osztályával is. Az egyes lapszámok természetesen elsősorban Magyarország északi, határ menti megyéibe, közülük is főleg Komárom és Nógrád megyébe jutottak el. Magyarországra juttatásukat illegális úton oldották meg, általában megbízható személyek hordták, illetve csempészték át őket a határon, miközben a feladattal, már csak nyelvismeretük okán is, elsősorban szlovákiai magyarokat bíztak meg. Az átcsempésztett lapok egy részét egyszerűen szétszórták a határ menti településeken, másik részük elosztásáról pedig baráti kapcsolataik révén gondoskodtak. Zsilka László, a lap egykori publicistája visszaemlékezésében olyan nem hivatalos értesülésekről is beszámol, hogy a különszámokat állítólag csehszlovák repülőgépek szórták szét Észak-Magyarország területén (Zsilka 1994, 24).

Az *Új Szó* különszámainak magyarországi fogadtatása – több forrás egybehangzó véleménye szerint is – elutasító volt. A felkelők a kezükre került csehszlovákiai ügynököket ellenségesen fogadták, őrizetbe vették és kiutasították az országból. Jól példázza mindezt a lap Magyarországra csempészésében részt vevő két somorjai körzeti zootechnikus, Juricin Imre és Nagy János esete. Juricin és Nagy a somorjai járási pártszervezet megbízásából október 28-án, a délelőtti órákban a Somorja melletti Körtevényes és a magyarországi Doborgasziget között csónakkal kelt át a Dunán. Magyarországon azonban mindketten a felkelők fogságába estek, akik az *Új Szó* náluk talált 6500 példányát elkobozták, őket pedig – hazatérésük utáni beszámolójuk szerint – azonnali kivégzéssel fenyegették. A magyar határőrség egyik hadnagyának közbenjárására ettől elálltak, de megkötözve a dunakiliti laktanyába szállították és kihallgatták őket. Végül másnap a hajnali órákban mindkettőjüket visszakisérték a Duna partján hagyott csónakjukhoz és lehetővé tették a hazatérésüket.³²

A különszámok kedvezőtlen magyarországi fogadtatását további források is alátámasztják. A *Szabad Nógrád* című Nógrád megyei napilap egyik írása például már október 30-án felhaborodását fejezte ki a magyar felkelést „ellenforra-

³² Slovenský národný archív, Bratislava (a továbbiakban: SNA), Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (a továbbiakban: ÚV KSS), tajomník Pavol David, 2252. d., Výpoveď s. Juricina Imricha a s. Nagya Jána, ktorí boli na maďarskom území.

dalomnak” bélyegző október 28-i különszám tartalma miatt, két nappal később pedig a balassagyarmati járási rendőrkapitányság forradalmi katonai tanácsának ülésén emeltek kifogást az ellen, hogy Csehszlovákiából olyan sajtótermékek kerülnek át Magyarországra, amelyek az ottani eseményeket „fasiszta ellenforradalomnak” minősítik (Á. Varga – Pásztor 2001, 120–121; Á. Varga 1996, 138). A már idézett Zsilka László szerint az *Új Szó* szerkesztősége még hónapokkal a forradalom leverését követően is kapott olyan leveleket Magyarországról, amelyek írói szennylapnak nevezték a különszámokat (Zsilka 1994, 25).

Azt, hogy a lap különszámai a szlovákiai magyarság körében sem váltottak ki osztatlan szimpátiát, a korabeli csehszlovák belügyi jelentések bizonyítják. A belügyminisztérium pozsonyi kerületi igazgatóságának november 5-i jelentése szerint például a Csemadok somorjai helyi szervezetének ülésén a pozsonyi küldött jelenlétében élesen bírálták az *Új Szó* illegális magyarországi terjesztését és azt olyan „piszkos akciónak” nevezték, amelynek célja „Magyarország lakosságának félrevezetése”.³³

A Magyarország felé irányuló csehszlovák propagandáról alkotott teljes képhez hozzátartozik, hogy az nem merült ki az *Új Szó* különszámaiban. Ezekon kívül többek között az *Új Ifjúság* című ifjúsági hetilap négy különkiadását, a *Dolgozó Nő* című nőmagazin egyik számát, valamint számos rölapot és plakátot is átjuttattak Magyarországra, Dél-Szlovákiából pedig több magyar nyelvű rádióadó sugározta a szovjetbarát propagandát Magyarország felé.³⁴

A forradalom vérbe fojtását követően, 1956–1957 fordulóján felmerült, hogy „a magyarországi haladó erőknek” nyújtott segítségben érdemeket szerző személyeket és munkaközösségeket állami kitüntetésben részesítik. A kitüntetésre javasoltak között szerepelt az *Új Szó* szerkesztősége, valamint a lap különszámainak Magyarországra juttatásában szerepet vállaló több pártmunkás, köztük a fent említett Juricin Imre és Nagy János is.³⁵ Miután azonban a szlovák pártvezetés 1957 júliusában a kitüntetések adományozását elvetette, „érdemeik” illetően elismerése ekkor nem történt meg.

Az *Új Szó* megjutalmazására végül az 1957. szeptember 21-i sajtónap alkalmából kerítettek sort, amikor Antonín Zápotocký köztársasági elnök a lap szerkesztőségének a *Kiváló munkáért* kitüntetést adományozta.³⁶ A kitüntetést a szerkesztőség hivatalosan „a csehszlovákiai magyar lakosság körében végzett sikeres nevelő és szervező tevékenységéért” érdemelte ki, a szlovák pártvezetés által előzőleg megvitattott és jóváhagyott javaslatban azonban egyértelműen a lap 1956-os szerepvállalásának a méltatása dominált.³⁷

Az *Új Szó* 1956-os szerepvállalásából és a lap számaiból az az egyoldalú kép bontakozhat ki, hogy a szlovákiai magyarság – akárcsak a csehszlovák tár-

33 SNA, ÚV KSS, tajomník Pavol David, 2253. d., Maďarsko, Poľsko.

34 SNA, ÚV KSS, Predsednictvo, 933. d., Záznam z diskusie členov Byra ÚV KSS na zasadnutí dňa 9. nov. 1956 k otázkam vyhodnotenia udalostí v Maďarsku; 934. d., Zpráva o činnosti Komunistickej strany Slovenska a uplatňovaní jej vedúcej úlohy na Slovensku počas udalostí v Maďarsku.

35 SNA, ÚV KSS, Predsednictvo., 943. d., Návrhy na štátne vyznamenania jednotlivcov a kolektívov.

36 A sajtónap ünnepségei Prágában, *Új Szó*, 1957. szeptember 22., 1.

37 SNA, ÚV KSS, Predsednictvo, 959. d., Návrh na vyznamenanie redakčného kolektívu *Új Szó*.

sadalom egésze – lojális maradt a rendszerhez, s nemcsak elítélte és elutasította a magyarországi „ellenforradalmat”, hanem kivette részét a forradalommal szembeni propagandamunkából is. A csehszlovák társadalom valamennyi rétegének, közte a magyar lakosság párt melletti kiállását hirdette a propaganda, s ugyanezt állapították meg a CSKP KB és az SZLKP KB 1956. decemberi ülései is, amelyek a magyar kisebbség forradalom alatti magatartását rendkívül kedvezően értékelték.

A hatalom által sugallt egyoldalú képet azonban nagymértékben árnyalják a már említett korabeli csehszlovák belügyi jelentések, amelyek gyakran számoltak be arról, hogy Dél-Szlovákia magyar lakossága nemcsak érdeklődéssel, hanem egyenesen szimpátiával figyelte a szomszédos Magyarországon történeteket. A jelentések szerint a forradalom első napjaitól kezdődően megnőtt a magyar nyelvű rádióadások – a budapesti Kossuth Rádió vagy akár a müncheni Szabad Európa Rádió magyar adása – iránti érdeklődés, gyakori jelenség volt a magyar himnusz eléneklése, halottak napján pedig a magyar világháborús emlékművek és a honvédsírok megkoszorúzása. Előfordult, hogy az üzemi munkások és szövetkezeti dolgozók, vagy akár egyes magyar középiskolák diákjai is megtagadták az „ellenforradalmat” elítélő nyilatkozatok aláírását, a szovjet beavatkozást követően pedig a magyar diákok több helyütt gyászszalagot viselve jelentek meg az iskolákban.³⁸

Arról, hogy magában a kommunista párt magyar nyelvű szócsövének számító *Új Szó*ban sem ment minden zökkenőmentesen, Dénes Ferenc főszerkesztőnek az SZLKP KB december 12–13-i ülésén elhangzott felszólalása tanúskodik. Dénes az *Új Szó* „ellenforradalom” alatti tevékenységét összességében pozitívan értékelté, nem hallgathatta el azonban, hogy a lap szerkesztőségének is voltak munkatársai, akik „meginogtak” és „nacionalista jelszavak hatása alá kerültek”. Voltak, akik „üdvözölték Nagy Imre visszatérését”, s a magyarországi eseményeket „nemzeti forradalomnak” és „igazságos felkelésnek” tartották. Eszmei alapállásukat a szlovák írószövetség magyar tagozatának ülésén fogalmazták meg, s arra akarták rábírní az *Új Szó* szerkesztőségét, hogy tegye közzé határozatukat, amelyben élesebben ítélték el az MDP egykori vezetésének hibáit, mint „az ellenforradalom barbár-fasiszta tetteit”.³⁹

Az *Új Szó* szerkesztőségének munkatársai közül utóbb többeket el is bocsátottak a laptól. Egyikük Mács József volt, akinek ügyét 1957. március 8-án a legmagasabb fórumon, az SZLKP KB Irodájának ülésén is megtárgyalták. Mács ugyan hivatalosan egy 1957. januári rádiónyilatkozata miatt kapta meg a felmondást, elbocsátásának indoklása azonban hosszasan ecsetelte az „ellenforradalom” alatti „bűneit” is. Ezek közé tartozott többek között az, hogy jelen volt az írószövetség magyar tagozatának említett ülésén, amelyen az írók olyan állásfoglalást fogadtak el a magyarországi események-

38 SNA, ÚV KSS, tajomník Pavol David, 2252–2253. d., Maďarsko. (A csehszlovák belügyi jelentésekből terjedelmes válogatást közöl Kaplan 2005.)

39 SNA, ÚV KSS, pléna, 1836. d., Zasadanie ÚV KSS, konané v dňoch 12–13. decembra 1956.

kel kapcsolatban, amely nem felelt meg a hatalom elvárásainak. Ennek közvételét az *Új Szó* elutasította, Mács azonban azt mindenáron közölni akarta, s ezért éles harcot folytatott a lap szerkesztőségében.⁴⁰

Annak természetesen a legcsekélyebb esélye sem volt, hogy a cenzúra, illetve a pártközpont által felügyelt és irányított csehszlovákiai lapokban, köztük az *Új Szóban* a magyarországi „ellenforradalom” hivatalos értékelésével ellenkező vélemény napvilágot lásson. Az *Új Szó* szerkesztőségében történtek ugyanakkor az egyik legékezebb bizonyítékát szolgáltatják a szlovákiai magyar pártlap által is terjesztett pártállami propaganda hamisságának.

Jelen tanulmány a Formy politicko-mediálnej propagandy v strednej Európe, Česko-Slovensku a Maďarsku (1938–1968); A politikai és mediális propaganda formái Közép-Európában, Cseh-Szlovákiában és Magyarországon (1938–1968); Forms of Political and Media Propaganda in Central Europe, Czechoslovakia and Hungary (1938–1968) c. VEGA projekt (1/0158 /14) keretében készült.

Források és irodalom

Levéltári források

Slovenský národný archív, Bratislava (Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony)
fond: Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska

Korabeli sajtó

Pravda (Pozsony)
Rudé právo (Prága)
Új Szó (Pozsony)

Szakirodalom

Á. Varga László szerk. (1996): *1956 Nógrád megyei kronológiája és személyi adattára*. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár.

Á. Varga László – Pásztor Cecília (2001): *Az 1956-os forradalom Nógrád megyei okmánytára II/1*. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár.

Blaive, Muriel (2001): *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha: Prostor.
Ivaničková, Edita – Simon Attila szerk. (2006): *Maďarská revolúcia roku 1956 a Slovensko. Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia*. Somorja – Pozsony: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.

Kaplan, Karel (2005): *Kronika komunistického Československa. Doba táni 1953–1956*. Brno: Barrister & Prncipal.

Marušiak, Juraj (2005): *Maďarská revolúcia 1956 a Slovensko*. In „*Spoznal som svetlo a už viac nechcem tmu...*” *Pocta Jozefovi Jablonickému*. Bratislava: Veda, 183–227. p.

Molnár Imre (2010): *1956 hatása és következményei Csehszlovákiában*. In: *Az 1956-os magyar forradalom hatása a környező országok egyházaira*. Szerk. Zombori István. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historica Ecclesiastica Alapítvány, 93–103. p.

40 SNA, ÚV KSS, Predsednictvo, 942. d., Návrh na uvoľnenie redaktora s. Jozefa Mácsa z redakcie *Új Szó*.

Rainer János – Somlai Katalin szerk. (2007): *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országokban. Évkönyv XIV. 2006–2007.* Budapest: 1956-os Intézet.

Szesztay Ádám (2003): *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet–közép-európai kisebbségpolitikára.* Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör.

Szesztay Ádám szerk. (2006): *Együtt. Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok.* Budapest: Lucidus Kiadó.

Zsilka László (1994): Nem kért segítség. *Dimenziók* 2/1, 22–25. p.

A háborús paktumtól a keleti Svájc tervezetéig

A nemzetiségi kérdés az első világháború magyar kormányzati politikájában*

Szarka László

From Wartime Pacts to the Plan of Eastern Switzerland. The Nationality Question in the Policy of the Hungarian Government during World War I

Abstract

The study presents the concepts of the Hungarian government's policy towards non-Hungarian national communities in the multi-ethnic Hungarian Kingdom during World War I. Prime Minister István Tisza did attempts to deal especially with the Romanian National Party and with the representatives of the Romanian national churches within a so-called wartime pact. War events were related to the Ruthenian, Romanian and Serbian ethnic regions of Hungary as well as the Kingdom of Croatia. The military conflict during the War in Transylvania in 1916 had a negative impact on the search for common practices in national politics. The internal problem solving possibilities were eliminated in the last year of the war. The government of Mihály Károlyi was looking for a provisional solution in the form of territorial autonomy and the "Helvetisation" of ethnic regions, after November 1918.

Key words:

East-Central Europe, War-nationalism, World War I, Nationality Conflicts, Transylvanian War 1916, "Eastern Switzerland"

Kulcsszavak:

Közép-Kelet Európa, háború-nacionalizmus, első világháború, nemzetiségi ellentétek, 1916-os erdélyi háború, "Kelet-Svájc"

A magyar, szlovák, szerb, horvát és a román nemzeti történeti narratívában az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezéssel elkezdődött dualizmus kora teljesen eltérő képet mutat. Ez jórészt azzal függ össze, hogy már a kortársak is sok tekintetben ellentétesen ítélték meg a kor nagy modernizációs teljesítményeit – az iparosítást, vasútépítést, város- és iskolafejlesztést, az egészségügyi és szociális helyzet javulását –, illetve a nemzetiségi társadalmak és a soknemzetiségű magyar állam nem magyar társadalmainak emancipációs törekvéseit. A korszak egyik ritka önkritikus szlovák elemzésében az 1905–1910 között készült művében Ján Lajčiak igyekezett reális képet adni a 20. század eleji magyarországi nemzetiségi társadalmak helyzetéről. Szerinte a szlovákság maga is felelős volt saját nemzeti kultúrájának háttérbe szorulása, a szlovák nyelv térvesztése miatt (Lajčiak 2007, 52–54). Mindazonáltal egyértelművé tette, hogy a soknemzetiségű Magyarország nem magyar népeinek emancipációs igényeit a korszak magyar nemzetállami politikájában felerősödött asszi-

* A tanulmány a Kelet-közép-európai nacionalizmusok az első világháború éveiben c. K 113004 számú OTKA-kutatás keretében készült.

milációs trendek eleve illuzórikussá tették. „Szlovákia ma egy olyan országban él, ahol a politikai hatalmat az a nemzet tartja kezében, amely származását, nyelvét és karakterét tekintve teljesen idegen és Szlovákiával szemben ellentétesen viseltetik. Ez a nemzet a maga kíméletlenségével és politikai hatalmával a szlovákságot éppúgy asszimilálni akarja, mint Magyarország többi nem magyar nemzetiségét is.” (Lajčiak 2007, 54)

Hasonlóan kritikus képet rajzolt Vasile Goldiș, a magyarországi országgyűlés ellenzéki román képviselője (Goldiș, 1912, 30). Ő azonban, miközben élesen bírálta az egymást követő magyar dualizmus kori kormányok nemzetállami asszimilációs törekvéseit, magabiztosan sorolta fel a 2,8 milliós erdélyi és kelet-magyarországi románság egyházi autonómiák égisze alatt kiépült intézményeit. Goldiș szerint a nemzetiségek „rövid idő alatt elég jelentős polgári osztályt és intelligenciát produkáltak. A nem magyar nemzetiségek egyházai is majdnem minden községben népiskolákat állítottak fel. [...] És körülbelül ugyanígy fejlődtek a többi nemzetiségek is. A nemzeti öntudat e népeknél is mind szélesebb rétegekben ver gyökeret, s ma alig van már például román falu, ahol ne olvasnának román újságot.” (Goldiș, 1912, 30) Két évvel a világháború kirobbanása előtt úgy látta, hogy a magyarországi románság nemzeti öntudata kellőképpen erős ahhoz, hogy saját autonómiáját követelve egyenrangú része lehessen a poliglott Magyarországnak. Az 1890–1910 közötti magyarországi népszámlálások adatai alapján közel 2 milliós magyarosodási többletet kimutató asszimilációs folyamatok megítélésében ma sincs egyetértés az érintett nemzetek történetírásában (Katus 1988, 193–200).

A kiegyezés fél évszázados korszakát magyar részről szinte kizárólag a modernizációs sikerek évtizedeinek, a nyugat-európai jóléti mintákat meghonosító boldog békeidőknek, nem magyar részről viszont a nemzetiségi elnyomás korszakának tekintették. Az 1914-ben kirobbant Nagy Háború a dualizmus kori nemzetiségi ellentéteket egészen új, nemzetközi dimenzióba emelte. Az 1913–1915-ben Tisza István magyar miniszterelnök által kilátásba helyezett nemzetiségpolitikai paktumok helyett a háborús években felerősödtek a nemzetiségi autonómia- és kiválási törekvések, a csehszlovák, délszláv és román emigrációk közvetítésével a Monarchián és Magyarországon kívüli megoldások, egységtörekvések egyre gyakrabban nagyhatalmi támogatásra találtak. Mindez oda vezetett, hogy a világháború utolsó évére, s még inkább a háborút követő hónapokban megszűnt a közös állam fenntartásának és a megegyezéses béke kialakításának a lehetősége.

A mai szaktörténeti elemzésekbe is beszűrődnek azok a korabeli magyar–román, magyar–szlovák viták, amelyek Romániának az antant oldalán való 1916. évi hadba lépésével, a Masaryk vezette csehszlovák emigráció államalapító törekvéseivel és a Magyarországgal szembeni területi követelésekkel összefüggésben már 1916–1917-ben meghatározták a nemzetiségi kérdések kezelését. A nemzetközi történetírásban a balkáni nemzetállamok létrejötte és a dualizmus kori magyar nemzetállami törekvések minden eltérése és ellentéte

ellenére ugyanabba a jelenségkörbe tartoznak. Kérdés, lehet-e a történeti magyar állam népeinek az 1914–1920 közötti konfliktusait a nemzeti megközelítések elsődlegessége mellett ebben a másik, nemzetközi, transznacionális értelmezési mezőben is elemezni. A viszály forrása természetesen Felső-Magyarország, Délvidék és Erdély, illetve a magyarok, szlovákok, rutének, románok, szerbek, szászok, svábok, zsidók, örmények és más nemzetiségek által vegyesen lakott felsorolt területek kérdése volt. Alábbiakban a korabeli Felső-Magyarország, illetve Erdély jogállásával kapcsolatos kérdéseket vizsgáljuk röviden, majd az első világháború előtti és a világháború kirobbanását követő nemzetiségi paktumtárgyalások tartalmát, majd Románia hadba lépésének erdélyi vonatkozású előzményeit és következményeit elemezzük. Végül az 1918. októberi–novemberi végjáték alternatíváit villantjuk fel.

Felső-Magyarország és a szlovák nemzetépítés

Az újkor évszázadaiban Felső-Magyarország folyamatosan változó, mindig is nehezen körülhatárolható, többjelentésű fogalomnak számított. Csak 1867 után vált az ország északi, jórészt szlovákok által lakott megyéivel körülhatárolt területté, az ország egyik nemzetiségi régiójává. A kor magyar kézikönyve Felső-Magyarország fogalma alatt „Magyarország felső vidékét”, nevezetesen a Duna bal-, illetve a Tisza jobb parti „megyéit értette (Pallas Nagylexikon, 1897, 7. köt.). Jellegadó tájföldrajzi sajátosságai mellett hét nyelv és dialektus (a szlovák, keleti szlovák, magyar, német, rutén, goral, jiddis), valamint a hat vallás (katolikus, görög-katolikus, evangélikus, református, görögkeleti, izraelita) részben egybefonódó, részben egymástól elhatárolódó jelenléte, együttélése jellemezte (Frisnyák 1998, 115–132; Podhradszky 1924, 8–12).

A dualizmus kori etnikai folyamatok közt egyszerre voltak jelen a történeti multikulturális, a szegregációs, az erőteljes akkulturációs és asszimilációs folyamatok, kontaktusjelenségek és konfliktusok. Mindez nemzeti értelmezésekben általában etnocentrikus megközelítéseket eredményezett. 1878-ban a felvidéki magyarosítás programját meghirdető Grünwald Béla az állam erejével, különösen a megyei adminisztráció és az iskolai magyarosítás eszközeivel akarta megtörni a szlovák nemzetépítő törekvéseket (Kocsis 2011, 43–45). A tényleges nyelvváltást azonban kimutathatóan nem az állami politika, sokkal inkább a tömeges belső vándorlás, az urbanizációs és az iparosodási folyamatok okozták. A korabeli szlovák szerzők és sokáig a szlovák történírók többsége is elsősorban a *grünwaldizmus* hatását, a szlovákság „erőszakos elmagyarosítását” emelte ki. Újabbán Roman Holec felülbírálta ezt a szlovák közgondolkodásban máig erősen jelen lévő mítoszt. Azt hangsúlyozza, hogy „a programszerű magyarosítás a szlovákság önvédelmi reakcióit váltotta ki és akaratlanul is hozzájárult ahhoz, hogy határozott körvonalakat kapjon a szlovák nemzeti identitás” (Holec 2011, 135).

Ennek a 14 – Unggal együtt 15 – megyényi felső-magyarországi térnek a kiegyezés kori viszonyrendszerét alapvetően meghatározta az a tény, hogy

az 1868. évi XLIV. sz. nemzetiségi törvény 20 százalékos népességarányban jelölte meg a nyelvhasználati jogok érvényességének alsó küszöbértékét. Ez azt jelentette, hogy az 1880–1910 között 11 abszolút, illetve relatív szlovák többségű megyében, továbbá Nógrád, Gömör és Abaúj-Torna megyékben és járásaik, községeik jelentős részében a szlovák nyelv törvényes közigazgatási, bírósági, oktatási használata elvben engedélyezett volt. Sok közös vonás, jelenség mellett érdekes különbségek jelzik az etnikai térkijelölésnek és a korabeli magyar nemzetállam térségi törekvéseinek az összetett felső-magyarországi hátterét. Közös vonásnak számít a Vág-völgyhöz kapcsolódó északnyugati, továbbá a Garam- és az Ipoly-menti középső, valamint a Tisza vízgyűjtőjéhez tartozó keleti részben az egész felsővidéki teret keletnyugati irányban átszelő magyar–szláv nyelvhatár, vagy etnikai választósáv jelenségegyüttese (Nagy 2003, 22–45).

A nyugati és keleti szlovákság közül az előbbi vált a szlovák nemzetépítés szempontjából fontosabbá, kivált azért, mert a Garam-menti, egykori alsó-magyarországi megyék és városok, különösen Hont, Nógrád és Zólyom, Gömör szlovák települései mindig is szervesen együttműködtek a nyugati, északnyugati nemzeti központokkal, a katolikusok Nagyszombattal és Trencsénnel, az evangélikusok Turócszentmártonnal, Liptószentmiklóssal és Rózsaheggyel. Szepes, Sáros, Abaúj-Torna, Zemplén, illetve a mai Kárpátalja Ung és Ugocsa megyei ruszin–szlovák vegyes zónáját is érintő keleti szlovákság az Árvától Sárosig húzódó szlovák–lengyel dialektust beszélő goralkéhoz hasonló, de annál jóval nagyobb létszámú és több problémát is jelentő regionális nyelvi-kulturális minőséget teremtett.

A háborús magyar kormány és az egész Monarchia úgynevezett közös kormányának erős embereként gróf Tisza István viszonylag korán felismerte a cseh–szlovák egységtörekvéseknek és a Masaryk vezette emigráció által szorgalmazott csehszlovák államalapító céljainak a kockázatait. Már 1914 őszén megpróbálta befolyásolni a Matúš Dula vezette Szlovák Nemzeti Párt (SZNP) elnökségének magatartását. A határrendőrségi közeg felhasználásával igyekezett megnyerni a szlovák politikusokat a kormánnyal való egyeztető találkozóra, de ez a kísérlete éppúgy kudarcba fullt, mint a cseh–szlovák orientációjú szlovák politikusok elszigetelésére tett próbálkozásai (Szarka 2011, 198–218). Míg a két orosz betörést követően a leggyengébb magyarországi nemzetiségi mozgalommal, a parlamenti képviselő nélküli ruténokkal egyházi vonalon sikerült kapcsolatba lépnie, a turócszentmártoni elszigeteltségükben élő SZNP politikusok az utolsó háborús év tavaszáig látszólag hűek maradtak a háború kirobanásakor meghirdetett passzivitás-politikájukhoz (Vörös 2009, 79–105).

Az Erdély-kérdés változó tartalma

Erdélynek a Magyar Királysággal több mint 300 évvel való újraegyesülését, s Monarchián belüli új államjogi helyzetét, az 1868. december 7-én szentesített XLIII. számú egyesülési törvény szabályozta. A törvény megerősítette az 1848.

évi VII. számú uniós törvény érvényességét, amely húsz évvel korábban a „Magyar Koronához tartozó Erdélynek Magyarországgal egy kormányzás alatti teljes egyesültét, nemzetegységét és jogazonosságát” mondta ki. Az egyesülési törvény tehát Erdélyre vonatkozóan az igazságszolgáltatás, a telek- és sajtóügyek, a választójog, néhány egyéb terület átmeneti szabályozását leszámítva az egységes magyarországi joghatóságot terjesztette ki. A nemzetiségi egyenjogúságról, valamint a görögkeleti felekezetről szóló 1868. évi törvények pedig részleteiben is szabályozták az erdélyi nemzetiségek és vallások jogállását. Nemzetiségi vonatkozásban az egyéni jogokat, felekezeti tekintetben a testületi autonómiákat garantálta a két törvény.

Ezzel együtt az unió újbóli törvényesítése során esély sem volt Erdély bármifajta közigazgatási, területi autonómiájának biztosítására. Ezért többen is a magyar politikai elit beolvasztási szándékát bírálták. S ez volt az oka annak is, hogy a román és a szász kérdésben ekkortól kezdve kibékíthetetlennek bizonyult belpolitikai ellentétek keletkeztek. A törvényi szabályozás fő vonalaiban az osztrák–magyar kiegyezést követően a dualizmus egész időtartamára érvényes maradt, mint ahogy a Román Nemzeti Párt programjában is, bár a századforduló idején háttérbe szorulva, de fennmaradt Erdély autonómiájának igénye (Pál 2010, 223–238).

Az osztrák–magyar dualizmus korának ötven éve annak az alapvető ellentmondásnak a jegyében telt el, amely a románságnak Erdéllyel kapcsolatos autonómiaigénye, illetve a magyar politikai integritást minden deklarált egyenjogúsági elv elébe helyező uniós magyar politika között húzódott. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a görögkeleti román és szerb egyházak autonómiája a Magyar Királyság keretei között jóval kedvezőbb oktatási, kulturális lehetőségeket biztosított, mint a hasonló egyházi autonómiával nem rendelkező szlovákok, rutének, svábok esetében (Hitchins 1999). Ezzel együtt tény, hogy az erdélyi és kelet-magyarországi román nemzeti mozgalom számára az 1868. évi nemzetiségi törvényben rögzített, egységes magyar politikai nemzet doktrínájával azonosított magyar nemzet- és állameszme – a többi magyarországi nemzeti-séghez hasonlóan – elfogadhatatlannak bizonyult (Pál 2010, 233–235).

Külpolitikai kérdésként Erdély ügye a keleti válság óta fontos témája volt az Osztrák-Magyar Monarchia és a Román Királyság közötti kapcsolatokban és különösen Németország, illetve Oroszország részéről folyamatos volt az érdeklődés a román és a magyar kormányok erdélyi politikája iránt. A német–osztrák–magyar kettős szövetséghez csatlakozó és a központi hatalmak szövetségének részévé vált Román Királyság hosszú időn keresztül hasznélvezője volt Berlin, Bécs és Budapest támogatásának (Volkmer 2000, 351–360).

Belpolitikai tekintetben viszont az erdélyi, bánági, kelet-magyarországi magyar–román viszonyban a kiegyezés fél évszázada alatt számos konfliktus alakult ki, például a politikai választások, a valláspolitikai, a nyelvhasználat, a sajtó vagy éppen a parlamenti politikálás területén. A passzivisták és aktivisták irányzatok

küzdelme a 20. század elején ismételt felvetette az autonómia kérdését, de a Román Nemzeti Párt 1905. januári nagyszebeni választói gyűlésén már nem tekintette az autonómia megadását elengedhetetlen feltételnek. Helyette a magyarországi román nép államalkotó egyéniségének elismerését és alkotmányos fejlődésének közjogi intézmények általi biztosítását kérte (Katus 1978, 1031). Hosszabb idő után a Ferenc Ferdinánd körül kialakult „Műhely” előmunkálatainak részeként írott munkájában Aurel C. Popovici román politikus vetette fel 1906-ban az etnikai alapú föderalizálást mint az egész Monarchia, s azon belül Magyarország és Erdély államjogi rendezésének kívánatos módját. Tervezetében a magyarországi nemzetiségek közül a szlovákok, rutének, szerbek, románok, erdélyi szászok számára is külön nemzeti területek kialakítását tartotta szükségesnek (Popovici 1906).

A magyar kormány 1913–1914-ben, majd a második háborús évben is többször nekifutott annak, hogy a Román Nemzeti Párt (RNP) vezetőivel, illetve román történelmi egyházak püspökeivel valamilyen új modus vivendit alakítson ki. Gróf Tisza István másodszori miniszterelnökké történt kinevezését követően, 1913 októberében folytatta az 1910-ben Ion Miho „aktivista” román politikussal és a görögkeleti román püspökökkel elkezdett nemzetiségi tárgyalásait. Az 50 parlamenti mandátumért, oktatási, kulturális engedményekért azt várta volna el, hogy ezt a paktumot a nemzetiségi kérdés tartós vagy végleges megoldásaként ismerjék el a román vezetők. Ezt azonban ők ekkor és az 1914. szeptemberi újabb ajánlatot is elutasították, illetve érdemben nem válaszoltak rá (Szász 1986, 1678–1689).

Ennek a paktumpolitikaként emlegetett folyamatnak a lényege a román parlamenti képviselőket radikális növelése, a nyelvi, oktatási jogok és az egyházi autonómia megerősítése lett volna. A sikertelen tárgyalások oka részben a Tisza István elképzelt korlátozott engedményeken alapuló paktumpolitika szűkös, elégtelen mozgástere volt, részben a magyar politikai elit többségének elutasító magatartása minden nemzetiségi kompromisszummal szemben. Ugyanakkor a Román Királyságban a Balkán-háború során a nemzetegyesítési, irredenta törekvések felerősödése volt (Szász 2016, 109–118).

Erdély jogállására vonatkozóan a 19. század utolsó harmadában öt egymásnak jórészt ellentmondó megoldási lehetőség körvonalazódott. A kossuthi emigráció dunai konföderációs tervezete az önkéntes regionális államközösségben látta az optimális megoldást. Egy másik markáns elképzelés Erdély államjogi különállásának közigazgatási, területi autonómia formájában való fenntartását jelentette; ez az 1860-as évtized fő román törekvése volt, amely az RNP programjában változó intenzitással volt jelen. Erdély és Magyarország egyesítése ezzel szemben a kiegyezést megkötő magyarországi magyar és az 1848-as pozíciókat őrző erdélyi magyar elitek többségének akaratát tükrözte. S végül a nemzetiségi viszonyok összetettsége miatt Erdélynek a svájci mintára elképzelt kantonizációját, illetve a föderalizmus különböző technikáit is meg kell említenünk. Ez először az erdélyi, vajdasági román, illetve szerb értelmiségben

fogalmazódott meg az 1860–1870-es években. A Monarchia, s azon belül Magyarország és Erdély federalizálása a svájci megoldás kelet-közép-európai változata lehetett volna. Ez a koncepció a Ferenc Ferdinánd trónörökös által kívánatosnak tartott egységes Monarchia, azaz egyfajta *Gesamtstaat* keretei közt a nemzeti területek különválasztásával próbálta volna elejét venni a belső etnikai, nemzetiségi feszültségeknek, rivalizálásoknak. A „keleti Svájc” eszméje a korszak végén, 1918-ban Jászi Oszkár Dunai Egyesült Államok tervezetében is megjelent. Az 1914–1918 közötti világháborús periódusban szinte minden felsorolt opció megjelent. Más kérdés, hogy végül a hatodik, győztes változat, a többségi nemzetek köré szervezett nemzetállami megoldás kapott nagyhatalmi támogatást és legitimitációt a Párizs környéki békeszerződésekben.

Az Erdély-kérdés bel- és külpolitikai felértékelődése

Milyen változásokat hozott a világháború záró szakasza az Erdély-kérdés magyar, erdélyi román és romániai kezelésében. A Monarchia a területi status quo, azon belül Magyarország a Monarchia dualista berendezkedésének a fenntartásában, a Birodalom és a Magyar Királyság etnikai összetételének megőrzésében, új szláv vagy más nemzetiségek növekedésének a megakadályozásban volt érdekelt, s Tisza ezért ellenezte a Szerbiával, majd a Romániával kapcsolatos annexiós terveket. A második Balkán-háború román és szerb sikerei azonban azt is jelezték, hogy a két szomszéd állam nemzeti integrációs, területbővítési törekvései, tervei új szakaszba érkeztek. Aligha véletlen, hogy 1913-ban még a magyar miniszterelnök is támogatta a Szerbiával szembeni a preventív katonai akció beindítását.

Ugyanekkor Románia háborúba való bevonása vagy legalább semlegességének megtartása érdekében is felmerült az erdélyi változtatások szükségessége. Czernin bukaresti osztrák–magyar követ szeptember 7-i táviratában már nemzetiségi engedményeket sürgetett a magyar kormány részéről. Az oroszok által Bukarestnek Erdély fejében felajánlott szövetség ellensúlyozására Berlinben és Bécsben is sokan szükségesnek látták, hogy Tisza nagyszabású erdélyi engedményeket helyezzen kilátásba. Czernin Erdély „külön politikai státúmának”, azaz autonóm jogállásának elismerését alkalmasnak tartotta volna arra, hogy Románia ne lépjen szövetségre az antanttal, hanem éppen ellenkezőleg, a háború második évében végre szövetségesei oldalán avatkozzon be a háborúba (Tisza 1924, 126–127). A magyar miniszterelnök azonban úgy látta, hogy a románokat a legnagyobb engedmény nem győzi meg; ha azt látják, hogy az antant győzelemre áll, hozzájuk fognak csatlakozni.

Ezzel együtt a német kormány és hadvezetés komolyan vette az Erdélyre vonatkozó román kívánságot és 1915–1916-ban többször is megfogalmazta követelését a magyar kormány felé, amennyiben az újabb frontvonal kialakulásának megakadályozása érdekében Budapest kínálja fel Erdély autonóm státusát. Tisza ezeket a kísérleteket sorra sikeresen paralizálta, miközben érvelésében változatlanul a román kormány megbízhatatlansága, a háborús ve-

szélyhelyzetek fegyveres megoldásának elsőbbsége és az általa is felismert nemzetiségpolitikai módosításoknak a háború utáni időkre való elhalasztása jelentették a fő argumentumokat (Ress 2016).

A magyar miniszterelnök Erdély kérdésében tanúsított elzárkózó magatartása mögött mindazonáltal az az alapvető magyar dilemma állt, amely a soknemzetiségű magyar államban lehetővé vált – viszonylag sikeres asszimilációs politikára támaszkodó – magyar nemzetállami gondolatot csakis a dualista rendszer keretei közt látta megvalósíthatónak. A magyarországi gazdasági, társadalmi modernizáció eredményei milliós nagyságrendű spontán asszimilációs folyamatokat indítottak el a magyarországi zsidóság, németiség, s részben a magyarországi szlovákok körében is. Ezek azonban állandóan összekeveredtek a magyar közigazgatás, oktatás magyarosító törekvéseivel, ami az egész folyamatot erőszakos asszimiláció színében tüntette fel.

A Román Királyság a semlegesség felmondását megelőző bel- és külpolitikai egyeztetései során nem kisebb dilemmákkal szembesült. Amint azt Lucian Boia magyarul is megjelent munkájában leírta, a németbarát romániai tényezők, illetve az antant-orientáció és a hadba lépés hívei többé-kevésbé egyformán tudatosították azokat a kockázatokat, amelyek az 1916-ban még erőteljes Németországgal szemben a román nemzet- és államépítésre nem csekélyt veszélyt jelentő Oroszország oldalán, jórészt felkészületlenül csak a nemzeti célok érdekében elkezdett háborúból adódtak (Boia, 2015, 64–78).

A két ország miniszterelnöke, Tisza István és Ionel C. Brătianu döntései tehát egyformán Németország háborús sikereitől függtek. De míg a magyar miniszterelnök akkor sem tudta magát rászánni a Berlinhez való kötődés feloldására, amikor az 1916 decemberében trónra lépett IV. Károly király már a különbéke-megoldásokat kereste az antant hatalmaknál, Brătianunak sikerült meggyőznie I. Ferdinánd román királyt, hogy vállalja az antanttal való szövetség kockázatait. A magyar nemzetiségi politika államnemzeti voluntarizmusa, a 19–20. század fordulójának évtizedeiben felgyorsult asszimilációs folyamat erőltetése egész Európában, de Bécsben és a Monarchia minden más nemzeténél is negatív visszhangra találtak. Tisza miközben az 1914. júliusi válság első két hetében ellenezte az azonnali háborús megoldást, fokozatosan a háború szimbolikus alakjává vált. Ennek egyik oka kétségkívül végsőig következetes politikai magatartásában keresendő. Másik oka viszont a történeti magyar államiság birodalmi státuszának egyedül a Habsburg-monarchia keretei közötti megtartása volt. Ezért a végsőig való kitartás híve volt, s ennek részeként nemcsak a Erdély, hanem minden más kérdésében is az ellenségnek teendő bármiféle engedményt ellenzett, s elutasította a különbéke-terveket, a nemzetiségi kérdésben pedig a magyar nemzetállam elkötelezett híve maradt.

A magyar nemzetiségi politika háború alatti sajátosságai

A magyar kormányzati nemzetiségi politikában Tisza miniszterelnöksége idején az erdélyi kérdésben három fontos mozzanatot érdemes kiemelni. Fontosak

maradtak az egyházi vezetőkkel fenntartott folyamatos kapcsolatok, amelyek részben alkalmasak voltak a háborús helyzetben is a túlkapások mérséklésére. Emellett ugyanakkor a háborús intézkedések részeként, különösen 1916 nyarától kezdődően a felső-magyarországi szlovák, a délvidéki szerb, illetve az erdélyi román vezetőkkel, intézményekkel szembeni jogkorlátozások, internálások, felszámolások jelezték, hogy a helyzet militarizálódása a magyar és nemzetiségi mozgalmak nemzet- és államépítő nacionalizmusait egyaránt radikalizálta. Ennek megfelelően egymás után jelentkeztek a szélsőséges megnyilvánulások. Ekkor kerültek előtérbe például azok a régi-új elképzelések, amelyek Felső-Magyarországon már megvalósultak, de Erdélyben a román görögkeleti egyház autonómiája miatt nem történtek meg. Apponyi Albert a Werkerle-kormány minisztereként, nagyfokú rövidlátással 1917 végén, 1918 elején a román tanítóképzők államosításával szerette volna biztosítani az új román elit államhűségét, lojalitását.

Románia hadba lépése és erdélyi támadása hosszú hónapok óta foglalkoztatta az osztrák–magyar külügyminisztériumot és a magyar kormányt. Tisza 1916 augusztus elején a bukaresti követségtől, de Romániában járt bizalmas ismerősétől is utólag is megbízhatónak mondható információkat kapott arról, hogy a Monarchia hadseregének oroszokkal szembeni meghátrálása óhatatlanul ki fogja váltani Románia erdélyi bevonulását. Annál is inkább, mert Bukarestben mindenki meg van győződve, hogy az osztrák–magyar hadsereg legfeljebb a Maros vonalánál tud érdemi ellenállást kifejteni, a Kárpátok vonalán valójában nem épült ki semmilyen érdemi védvonal (Tisza 1926, 276). A magyar miniszterelnök az eredélyi román betörés előtti napokban is derűlátónak tűnt, és szerinte Brătianu kormánya nem akarta kockáztatni a Monarchia és Bulgária közös ellentámadását.

Autonómiák vagy föderalizált (kantonizált) Magyarország?

Az Erdéllyel kapcsolatos tervek, jövőképek 1916 után magyar részről alapvetően a végzetesen kiéleződött nemzetiségi ellentétek enyhítésére törekedtek. Jászi Oszkár az 1918 elején készült munkájában kevés esélyt látott a felső-magyarországi magyar–szlovák–rutén, illetve az erdélyi román–magyar–szász szembenállás feloldására. Rendkívül borúlátóan ítélte meg a háború végi nemzetiségpolitikai helyzetet: „...általában Magyarország nemzetiségi problémái még jobban megmérgeződtek a háború alatt: [...] a lövészárokból hazatérő százvezrek a régi antidemokratikus uralmat elviselni nem fogják s annyi véráldozat után követelni fogják, hogy mint egyenrangú polgárok vehessenek részt az állami és társadalmi lét minden terén. [...] a status quo struccpolitikusi kétségbeesve fogják látni, hogy a dualizmus düledező keretei immár képtelenek annak az új népléleknek az összetartására, melynek végső szintézisét épp ez a háború adta meg” (Jászi 1918a). Szerinte a háború nagyon sokat rontott a korábbi állapotokon: „Hisz a háború a dolog természete szerint a népek ellentéteit nem simította el, hanem még jobban kiélezte. A csehek nemzeti öntudata és elége-

detlensége forrpontra jutott; a lengyelek annyi ígéretet kaptak államiságuk kiépítésére mindkét hadviselő fél részéről, hogy joggal kiáltják oda a hatalmaknak: *most, vagy soha!*; a délszlávok e háború tragikus tapasztalatai után hét-nyolc részre való tagoltságukat felbőszítő jogtalanságnak fogják érezni s nem fogják soha többé elfeledni a népek önrendelkezési jogáról szóló szavakat és ígéreteket...” (Jászi 1918a)

Erdélyre vonatkozóan Jászi úgy látta, hogy az 1916. évi háború nyomán támadt szenvedélyek, gyűlölethullámok, a katonai akció elindult székely menekültáradat, illetve a német és a közös hadsereg ellentámadását, határozott fellépését követő románellenes megtorló intézkedések hosszabb távon is lehetetlenné tették a magyar-román párbeszédet és közeledést. „Románia és a betörés folytán megkínzott erdélyi magyarság közötti gyűlölet oly fokra hágott, hogy nemcsak tűrhető szomszédság nem képzelhető el közöttük a régi alapon, de a magyar-román-szász ellentét Erdélyben minden produktív munkát lehetetlenné fog tenni a jövőben.” (Jászi 1918a) Mindazonáltal a román betörés után kialakult általános és helyenként kaotikus viszonyokon, a székelyföldi tömeges menekülés okozta kétségbeesésen a Tisza-kormány erélyének köszönhetően rövid időn belül sikerült úrrá lenni. A román katonai erő viszonylag gyors és határozott kiszorítása Erdélyből elvben akár fordulatot is idézhetett volna elő a magyar kormány Erdély-politikájában. A fordulat 1917 elején részben be is következett, de nem abban az irányban, amely Erdély nemzetiségi belviszonyainak a stabilizálását tűzte volna ki célul, hanem a Romániával szembeni kemény fellépés, a stratégiai jellegű határkorrekciók követelése irányában.

Amint azt a már idézett Jászi-mű is hangsúlyozta 1918-ban, a felső-magyarországi szlovák, rutén, illetve az erdélyi román, szász kérdést valójában csak demokratikus viszonyok közt lehetett volna a megoldás reményével megvitatni. Más kérdés, hogy maga Jászi ekkor még csak a román kérdésre vonatkozóan látta alkalmazhatónak a területi autonómia eszközét: „A területi autonómia kérdését komoly történeti és gazdasági alapon csak Erdélyre nézve lehetne felvetni s tényleg nemcsak román részről, de magyar körökből is gyakran hangsúlyoztatott, hogy a merev budapesti centralizáció árt Erdély speciális érdekeinek, melyeket a sablonizáló bürokrácia sem nem ismert, sem nem méltányolt. Nos, egyáltalán nem tartom kizártnak, hogy a demokratizált Magyarországon belül újra komoly formában feltámad Erdély autonómiájának problémája (természetesen nem faji, de országos alapon) s ellene egy fejlettebb demokratikus közvélemény szempontjából épp oly kevésbé lehetne kifogást tenni, mint angol liberális szempontból Wales, Skócia vagy Írland önkormányzata ellen.” (Jászi 1918a)

A wilsonizmus és a megegyezéses béke kérdése 1918 őszén

A balkáni bolgár és török front összeomlását követően a Monarchiában egymás után alakultak meg a nemzeti tanácsok, és október végén a cseh, szlovák, horvát, szerb, lengyel tanácsok sorra mondták ki nemzeti államaik létrejöttét. Magyarországon az 1918. október 31-én megalakult Károlyi-kormány nemze-

tiségi politikája számára Erdély, illetve a román kérdés jelentette a legnagyobb kihívást. November 9-én, amikor a november 3-i ígéretes magyar-román-szász együttműködési megállapodás után az amerikai kormány elismerte Románia erdélyi területi követeléseinek jogosultságát, az erdélyi Román Nemzeti Tanács (RNT) ultimatív követeléssel fordult a magyar kormányhoz. Ebben az RNT az események felgyorsulására, a népek önrendelkezési jogára és a rendbontások, vagyon elleni támadások terjedésére hivatkozva bejelentette: „...már most át kell vennünk Magyarországnak és Erdélynek románok által lakott vidékei fölött a teljes kormányzó hatalmat. E vidékekhez tartoznak a következő megyék: Torontál, Temes, Krassó-Szörény, Arad, Bihar, Szatmár, Máramaros, Besztercze-Naszód, Szolnok-Doboka, Szilágy, Kolozs, Maros-Torda, Torda-Aranyos, Alsófehér, Kisküküllő, Nagyküküllő, Hunyad, Szeben, Brassó, Fogaras, Háromszék, Udvarhely és Csik megyék, valamint Békés, Csanád és Ugocsa megyék román területei.”¹

A magyar kormány az 1918. november 12-i ülésén felkérte Jászi Oszkárt, a „Nemzetiségi Minisztérium” vezetőjét, hogy kormánydelegáció élén utazzon az RNT székhelyére, Aradra, és próbáljon megállapodni az erdélyi és kelet-magyarországi helyzet – a békekonferencia döntéséig terjedő – hangsúlyozottan átmeneti rendezéséről, egyfajta erdélyi nemzetiségi provizóriumról (Jászi 1921; Haslinger 1992; Szarka 1994). Jászi aradi tárgyalásokon tett első javaslata ennek megfelelően alapvetően a békekonferencia döntéséig terjedő átmeneti állapotok kialakítását létesítését szorgalmazta, mégpedig a wilsoni elv, a népek önrendelkezési jogának a figyelembe vételével: „...mi ezt a jogot teljes mértékben elismerjük, azt az önök részére a Magyar Nemzeti Tanács és a magyar kormány felajánlja, ugyanakkor azonban hangsúlyozzuk, hogy a román nemzet számára biztosított önrendelkezési jogot a legteljesebb mértékben és a legteljesebb határozottsággal vindikáljuk az ezeken a területeken élő minden egyes nép, tehát a magyarok, németek, szászok stb. számára is.” (Jászi 1918b)

A magyar kormány nemzetiségi minisztere ugyanakkor a lehető leghatározottabban visszautasította az RNT nem román többségű területekre benyújtott igényét, mint olyat, amely nem felel meg a wilsoni elveknek: „...a szóban forgó területen a statisztikai kimutatások szerint [...] ezen a területen 6,841.000 ember él, akik közül körülbelül 2,939.000 a román és mintegy 3,900.000 a nem román, szóval magyar, német, szász és egyéb anyanyelvű. A népek önrendelkezési jogának ilyen megvalósítását, tehát mi a wilsoni elvek megsértésének tartanók.” (Jászi 1918b) Az RNT által követelt önrendelkezési jogot a Károlyi-kormány minisztere csakis a többségi román területekre nézve tekintette elismerhetőnek. A többségi elv alapján ugyanezt a jogot az ország többi nemzetiségétől, természetesen a magyartól sem tartotta megtagadhatónak.

Jászi első megoldási tervezete a svájci állammodell alapján a helyi ügyek nemzetiségi irányítással történő intézését szorgalmazta. Az összállami kérdé-

1 A Román Nemzeti Tanács memoranduma a kormányhatalom átadásáról 26 vármegye területén 1918. nov. 9. Magyar Országos Levéltár Nemzeti Levéltára. A Magyarországon Élő Nemzetek Önrendelkezési Jogának Előkészítésével Megbizott Miniszter iratai, K-40-1918-3-IX-240.

sekben viszont egységes elvek alapján a központi kormányzattal való együttműködést elengedhetetlennek tartotta. A tervet – a kölcsönös megegyezést feltételezve – Jászi a wilsoni elveknek az erdélyi és kelet-magyarországi adottságoknak egyedül megfelelő gyakorlati megvalósításként bocsátotta vitára. Jelezte, hogy javaslatának elutasítása szerinte a wilsonizmus elutasítását jelenti.

A tárgyalások másnapján, az első napi román ellenvetések célját felismerve, a magyarországi és erdélyi románság által lakott megyék területének a magyar államkeretektől való kiválását – mint a wilsoni önrendelkezési elvnek ellentmondó törekvést – Jászi határozottan elutasította. Az eredeti erdélyi kantonterv helyett viszont egy másik, messzebbmenő elképzelést, az erdélyi magyar–román kondominiális hatalomgyakorlás elképzelését tette le az asztalra. Jászi ebben a második tervezetben is abból indult ki, hogy az önrendelkezési jog Erdélyben egy „magyar Svájcot” jelentene. A román delegációt vezető Iuliu Maniu felfogása azonban ekkor már az egységes „román nemzeti állam” megteremtésében látta a wilsonizmus értelmét. Maniu a román nemzet korlátlan önrendelkezési jogára hivatkozva a Jászi-tervezet felolvasása után azonnal bejelentette, hogy „a román nemzetnek jogába fog állani az is hogy a teljes elszakadást kimondja.” (Szarka 1994)

Hasonlóképpen eredménytelenül zárultak a budapesti Astória Szállóban 1918. november 27-e és december 2-a között lefolytatott magyar–szlovák tárgyalások, ahol a Hodža vezette cseh–szlovák és a Jászi által irányított magyar delegáció csak abban tudott megegyezni, hogy a békekonferencia döntése előtt egy átmeneti demarkációs vonallal megpróbálták megakadályozni a fegyveres konfliktusok kiterjedését. A Jászi által felkínált „tót impérium” messze-menő területi autonómiáját sem Hodža, sem a Szlovák Nemzeti Tanács hívására a magyar fővárosba érkező tagjai nem tekintették egyenrangú ajánlatnak a győztes nagyhatalmak által támogatott, önálló csehszlovák állammal (Szarka 2008).

Végül 1918. december 1-jén a gyulafehérvári román egyesülési nagygyűlésen erről született döntés. Jászinak a békekonferencia döntését befolyásolni próbáló provizórium-politikája mind a szlovákoknál, mind a románoknál csődöt mondott. Ennek számtalan oka között a győztes nagyhatalmak és azok szomszéd országbeli szövetségeseinek egybehangolt elutasítását, fegyveres fellépéssel való fenyegetéseiket, a magyar tárgyalási javaslatokat magyar részről is támadó hangokat és természetesen az ország majdnem teljes külpolitikai és katonai elszigeteltségét kell megemlítenünk.

Összegezve a magyar kormányzati nemzetiségi politika és a soknemzetiségű Magyarország és a szomszéd államok, nemzetek nemzetiségi egységtörekvéseinek konfliktusáról elmondottakat, három mozzanatot érdemes külön is kiemelni. A magyar, román, szerb nemzet- és államépítés a világháború éveiben egyaránt a nemzetállam jegyében történt, jórészt függetlenül attól, hogy az aktuális és az igényelt államterületnek milyen volt a nemzetiségi összetétele. A cseh–szlovák egységtörekvések végső célja szintén egy összetett nemzeti állammal, a csehek, szlovákok és rutének közös, soknemzetiségű

köztársaságának a létrehozása volt. A szlovákok és Szlovákia kérdésében a magyar kormány – leszámítva a hatalmat minden tekintetben reménytelen és kilátástalanul elszigetelt helyzetben megszerző Károlyi-kormány sikertelen próbálkozásait – nem volt érdemi „felvidéki” vagy szlovákpolitikája. Románia 1916. évi hadba lépését, majd a bukaresti békeszerződést követően a Budapest és Bukarest közötti viszony annyira megromlott, hogy a háború kiemelésétől függetlenül már 1916-ban megszűnt a megegyezéssel béke esélye. Erdély kérdése ebben a kontextusban többé nem kínált lehetőséget sem a közös megoldásra, sem a nemzetiségileg kiegyensúlyozott határkijelölésre, még kevésbé a svájci modell alkalmazására. Hasonlóképpen a Masaryk, Beneš és Štefánik vezette csehszlovák emigráció és a velük 1918-ban már folyamatos kapcsolatokat tartó prágai cseh–szlovák, illetve a bécsi, rózsashegyi, budapesti szlovák politikusok eleve elutasították a megegyezéssel béke érdekében tett osztrák és magyar erőfeszítéseket.

Irodalom

- Boia, Lucian (2002): *Romania: Borderland of Europe*. London: Reaction Books.
- Boia, Lucian (2015): *Vesztesek és győztesek. Az első világháború újraértelmezése*. Budapest: CSER Kiadó.
- Frisnyák Sándor szerk. (1998): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyiregyháza: BGYTF Földrajzi Tanszék.
- Goldiš, Vasile (1912): *A nemzetiségi kérdésről*. Arad.
- Haslinger, Peter (1993): *Arad November 1918. Oszkár Jászi und die Rumänen in Ungarn 1900 bis 1918*. Wien: Peter Lang. 122–135. p.
- Hitchins, Keith (1999): *A Nation Affirmed: The Romanian National Movement in Transylvania, 1860–1914*. Bucharest: The Encyclopaedic Publishing House
- Jászi Oszkár (1918a): *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. Budapest. <http://mek.oszk.hu/02200/02222/02222.htm>
- Jászi Oszkár (1918b): Jászi Oszkár beszéde az aradi magyar–román tárgyalások első napján. *Világ*, 1918. november 14., 2–3.
- Jászi Oszkár (1921): *Visszaemlékezésem a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. Különnyomat a Napkelet 1921. évi december 1-jei számából*. Cluj–Kolozsvár.
- Katus László (1978): Nemzetiségi mozgalmak. In *Magyarország története 1890–1918*. Szerk. Hanák Péter. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Katus László (1988): Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. In *Magyarok a Kárpát-medencében*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest: Kossuth Kiadó, 193–200. p.
- Kocsis Aranka szerk. (2011): *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitáiratai*. Ford. G. Kovács László. Pozsony: Kalligram.
- Lajčiak, Ján (2007): *Slovensko a kultúra*. Bratislava: Q 111 (4. kiadás).
- Nagy Mariann (2003): *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pál Judit (2010): *Unió vagy „unificáltatás”. Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 223–238. p.
- Podhradzky György (1924): *A tótoklakta Felföld politikai és kultúrgeográfiája*. Budapest.

- Popovici C. Aurel (1906): *Die vereinigten Staaten von Gross-Österreich. Politische Studien zur Lösung der Nationalen Fragen und staatsrechtlichen Kirsen in Österreich-Ungarn.* Leipzig.
- Ress Imre (2016): Tisza István berlini útja 1914-ben. *Levéltári Közlemények*, 2.
- Szarka László (1994): Iratok a az 1918. novemberi aradi magyar–román tárgyalások történetéhez. *Regio*, 3., 140–166. p.
- Szarka László (2011): Közigazgatás és nemzetiségi kérdés a felső-magyarországi szlovák régióban. In *A modern szlovák nacionalizmus évszázada 1780–1918.* Szerk. Szarka László. Budapest: Akadémiai Kiadó, 198–218. p.
- Szarka László (2008): A szlovák–magyar szakítás 1918 őszén: Elhatárolódás és önrendelkezés. In *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára.* Szerk. Fazekas József. Duna-szerdahely: Liliium Aurum, 13–46. p.
- Szász Zoltán (1986): *Erdély története 1830-tól napjainkig.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1678–1689. p.
- Szász Zoltán (2016): Tisza István és a nemzetiségek. A román ügy. In *Tisza István, két kor-szak határán.* Szerk. Ifj. Bertényi Iván. Budapest: Országgyűlés Hivatala.
- Tisza István (1924): *Összes Munkái II. köt.* Budapest.
- Tisza István (1926): *Összes Munkái V. köt.* Budapest.
- Volkmer, Gerald (2000): *Die Siebenbürgische Frage in den diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Rumänien 1878–1916, Begegnungen, Schriftenreihe des Europa Institutes, Band 11.* Budapest: Europa Institut, 351–360. p.
- Vörös, Ladislav (2009): Slováci: „najvlasteneckejší Uhri“ alebo „slobodný národ“? Sociálne reprezentácie Slovákov v maďarskej tlači v rokoch 1914–1918. In Vörös Ladislav: *Ako skúmať národ. Deväť štúdií o etnicite a nacionalizme.* Brno: Tribun EU, 79–105. p.

A Monarchia felbomlásának alternatívája 1914–1918

Érvek és ellenérvek a magyarországi nemzetiségi kérdés föderatív megoldásáról

Gyarmati Enikő

Alternative Conceptions of the Dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy 1914–1918. Arguments for and against the Federal Solution of the Question of Nationalities in Hungary

Abstract

The study reviews the concepts of a federative Austria–Hungary outlined during the Great War by Hungarian authors. The presentation of different ideas is partly based on the memoirs of Hungarians such as Baron Julius Szilassy, Joseph Kristóffy and Count Mihály Károlyi, which all appeared after the war. The pamphlet about the future of the Monarchy published at the end of the Great War by Oszkár Jászi offers a good example for considering the advantages and disadvantages of any federalism for the Dual Monarchy on the basis of the Swiss state model. Furthermore, the aspirations of the emigrated nationalities living in Western European countries as well as the notions of the nationality groups in the Hungarian Kingdom were also the subjects of the present historical investigation mainly by including journal articles. The first conclusion is that mainstream Hungarian politicians refused any relevant reorganisation plans of the Monarchy. While the majority of the nationalities in Hungary showed cooperation in this respect, during the Great War the rejection of any cooperation gained ground, as it was most obvious in the case of emigrated nationality groups.

Key words:

Federalism, World War I, Hungarian nationality questions, Austria-Hungary

Kulcsszavak:

federalizmus, 2. világháború, magyar nemzetiségi kérdés, Osztrák-Magyar Monarchia

Az első világháború éveiben a 11 nemzet és további nemzetiségi csoport által lakott Osztrák–Magyar Monarchia a megelőző fél évszázadnál is kiélezettebb formában szembesült azzal az alapkérdéssel, vajon átalakítható-e a dunai birodalom dinasztikus, monarchikus keretek között autonóm, szuverén nemzetek államszövetségévé. A „hosszú tizenkilencedik század” államjogi teoretikusainak egy része azt hirdette, hogy a föderalizmus kerete nem szükségszerűen a köztársaság, miként az elvben az Egyesült Államok vagy Svájc példájából következtetett volna (Ullner 1965, 46–48). A Német Császárságot létrehozó német egyesülés folyamata ahhoz kínált megalapozott érvet, hogy a monarchikus keretek között Ausztria-Magyarország is sikerre viheti ezt a folyamatot. A nemzetek egyenjogú közösségének, közös államiságának svájci mintája a Nagy Háború korában is vonzerőt gyakorolt egyes osztrák–magyar értelmiségi és politikusi körökre (Altermatt 2011, 28–30).

A 20. század eleji Magyarországon Jászi Oszkár szociológus, a parlamenten kívüli Polgári Radikális Párt egyik alapítója volt az, aki gyakran hivatkozott munkáiban Svájc nemzeti, nemzetiségi tapasztalataira (Szarka 2009, 145–147; Szarka 2004, 17–23). 1915 nyarán megjelent egyik cikkében azt emelte ki, hogy Ausztria és Magyarország állami fejlődése között az volt a fő különbség, hogy Ausztria egyre inkább egy monarchikus Svájc képét vette fel, és képessé vált arra, hogy territoriális különállásokat létesítsen. Magyarország ugyanakkor nem léphet erre az útra, hanem fokozatosan a nemzeti egyenjogúsítás elvére kell helyezkednie, ami alatt szabad faji és kulturális fejlődést értett (Jászi 1915). A Magyarország számára korábban általa is elutasított monarchikus Svájc gondolatáról 1918 tavaszán nyilatkozott először pozitív értelemben (Jászi 1918a, 14–21). A közép-európai szövetséges állam, a „dunai egyesült államok” koncepcióját felvázoló, csak októberben nyilvánosság elé került munkájában kétszen állt annak elfogadására, hogy a monarchikus Svájc – a népek szabad szövetségi rendszerét megtestesítő gondolat mentén – a dunai és a balkáni népek számára is megoldást kínálhat (Jászi 1918b). Mint írta, a Monarchiában öt olyan nemzet él – magyar, német, cseh, lengyel és horvát–szerb –, amely megfelel a történeti-politikai individualitás kritériumainak. Úgy gondolta, hogy ennek az öt nemzetnek az örökletes dinasztikus alapon szervezett konföderációját az antant szövetség is elfogadja, hiszen megfelel az általuk hangoztatott elképzeléseknek. Azaz ésszerű módon megvalósítja a népek önrendelkezési jogát, biztosítja a nemzeti kisebbségek zavartalan fejlődését, egyúttal demokratizáló hatással bír majd.

A szomszéd országokban élő fajrokonokkal történő egyesülésüket egyébként gazdasági, geográfiai és politikai lehetetlenségnek tartotta. Ezzel szemben a másik alternatíváról úgy gondolta, hogy a kisméretű nemzetállamok létrehozása nagy valószínűséggel azok Németország vagy Oroszország ütközőállamivá válását hozná magával a jövőben (Jászi 1918b 37–39, 51–53, 75–76). Jászi olvasatában Svájc jól példázza nyelvi és a nemzeti sokszínűség összeegyeztethetőségét a szövetségi állam keretei közt, hiszen a föderáció eszméje képes volt a korábban különálló, fejlett nemzeti tudattal rendelkező népeket tartós kooperációban egyesíteni. Területi autonómia létrehozására Jászi mindenestre a Magyar Királyságon belül kizárólag Erdély esetében látott esélyt annak történelmi és gazdasági múltja alapján.

A svájci tapasztalatokat alkalmazhatónak tartotta a Monarchia szövetségi átalakítási terv konföderációs alkotmányának kidolgozásakor. A népképviselőlet útján választott szövetségi birodalmi gyűlés létrehozását javasolta. A konföderáció legfontosabb kompetenciáinak működtetését területi munkamegosztásban képzelte el. A hadügyminisztérium székhelyeként Bécsset nevezte meg, a külügyminisztérium központját Budapestre helyezte, a pénzügyi központét Prágába, a közlekedésügy irányítása Triesztbe került. A szövetségi törvényszék fővárosának Varsót jelölte meg. Az alkotmány részleteinek kidolgozásától mindazonáltal tartózkodott (Jászi 1918b, 52–53, 81–82).

A magyarországi románok befolyásos képviselőjének számító Teodoru Mihali, a budapesti országgyűlés nemzetiségi klubja elnöke 1917 nyarán tett nyilatkozatában még azt hangsúlyozta, hogy a magyarországi nemzetiségeknek nincsenek partikuláris törekvései. A magyarországi nemzetiségi pártokban szinte sem irredenta, sem föderális áramlat nem létezett. Amire viszont a magyarországi nemzetiségek is törekszenek, az nem más, mint a politikai egyenjogúsítás, a jó közigazgatás, jó bíraskodás, népoktatás a nép nyelvén, valamint a szabad politikai, gazdasági és kulturális fejlődés biztosítása (Mihali 1917). A nyugat- és dél-magyarországi délszláv vélemények tükrében a Jászi által kínált nemzetiségi rendezést Fran Ilešić például csupán félmegoldásnak tartotta, mivel az nem nyújtott volna lehetőséget a szabad kulturális fejlődésre. A szabad kulturális fejlődéshez elengedhetetlenül szükséges anyanyelvű közigazgatás, igazságszolgáltatás és az oktatás lassan kevésnek bizonyult. Véleménye szerint nem lesz elegendő, ha a közigazgatásban dolgozók tudnak magyarul, a nemzetiségi szereplőket az állami és a közigazgatási hatalomból is részesíteni kell. Úgy vélte, hogy mindez azonban csak területi autonómia keretében biztosítható maradéktalanul (Ilešić 1991).

A föderalizmus nyilvános politikai tárgyalásától általában tartózkodtak a háború alatt, hiszen a kivételes intézkedések következtében nagy eséllyel merülhetett fel a felségárulás vádja. A Monarchia strukturális problémáinak tárgyalásánál ezért jobbra a nemzetiségi egyenjogúsítás, a nemzetiségi autonómiák lehetőségeinek mérlegelésére hagyatkoztak a bátrabb szerzők. A magyar emlékirat-irodalomban fennmaradt két olyan javaslat, amely a nemzetiségi problémák enyhítésére szintén föderatív szemléletű megoldást kínált, de óvatosabb megközelítésben a nemzetiségi autonómiák biztosításában gondolkodott. Báró Szilassy Gyula (1870–1935) osztrák–magyar diplomata 1917. november 9-én készítette el első emlékiratát (Szilassy 1921a). Az uralkodóhoz intézett irat kitért a nemzetközi kapcsolatok értékelésére, és javaslatot tett a Monarchia dualista szerkezetének átalakítására. A magyarországi nemzetiségi kérdés előzékeny osztrák–magyar megoldásaként az általános választójog magyarországi bevezetésére, a nemzetiségi képviselők községi, megyei közéletbe történő beemelésére, a nemzetiségi nyelvek paritásos használatának szükségességére kívánta felhívni az uralkodó figyelmét. Horvátország esetében a teljes autonómiát szorgalmazta (Szilassy 1921b, 397). Az osztrák–magyar közös külügyminisztérium diplomatájaként úgy érezte, hogy nem foglalhat állást közjogi kérdésről, ami egyébként is szembemenne a hivatalos magyar politikai elképzelésekkel. Ráadásul a hazaárulás vádjának súlyos konzekvenciájával is számolnia kellett annak, aki a királyhoz közvetlenül folyamodott. A memorandum-per tapasztalatai nem hagytak ebben kétséget. Szilassy azonban inkább elképzelése tartalmi elemeivel magyarázta, hogy csak utólag, emlékiratában írta le a négy állami egységből – Német-Ausztria, Csehország, Magyar Királyság és a Délszláv állam – kialakítandó új államszövetség koncepcióját. Trieszt, Szlovákia, a magyarországi románok és a magyarországi rutének számára viszont

az autonómia biztosítását látta a legmegfelelőbb megoldásnak (Szilassy 1921, 313–315). 1918. augusztus 13-án kelt második emlékiratában sürgette a Csehországnak nyújtandó belső autonómiát, Horvátország Bosznia-Hercegovinával és Dalmáciával történő egyesítését, Galícia átadását Lengyelországnak vagy Ukrajnának, végül pedig Trieszt mielőbbi New York és Amszterdam városához hasonló kereskedelmi fővárossá nyilvánítását (Szilassy 1921b, 409–413).

Kristóffy József belső titkos tanácsos és nyugdíjazott magyar királyi belügyminiszter 1918 júniusában báró Nagy Géza kabinettitkár útján juttatta el a császárhoz a Monarchia átszervezésével kapcsolatos gondolatait (Kristóffy 1927). A Ferenc Ferdinánd trónörökös által is elfogadott koncepcióból kiindulva arra tett javaslatot, hogy egyesítsék a delegációkat egyetlen szövetségi tanácsba, így az önállóságot, autonómiát és az alkotmányos jogot képviselő népek és országok országos képviselőjéhez jutnak. Ausztria-Magyarország dualista állama a cseh állam függetlenné nyilvánításával alakuljon át trialista állammá, viszont a magyarországi tót megyék ne kerüljenek a cseh államhoz. A délszláv kérdés rendezését kizárólag tartományi autonómia keretében a Szent Korona területi integritásának tiszteletben tartása mellett képzelte el. Ez a terv szintén javasolta Bosznia-Hercegovina és Dalmácia Horvátországhoz történő csatolását. A magyarországi románok, tótok, szerbek, németek és rutének nemzetiségi jogainak biztosítékát Kristóffy is az általános választójogban és a nemzetiségi törvény garanciáiban fogalmazta meg.

Visszaemlékezései fényében, tehát utólag gróf Károlyi Mihály szintén úgy látta, hogy a Monarchiának a „föderáció terére kellett volna lépnie”, mégpedig a kossuthi szellemiség jegyében, a tömegek akaratából (Károlyi 1965). A gróf érvelése szerint ez a döntés két nagy veszély elhárítására tett volna nagy szolgálatot. Az egyik veszély – a németek háborús győzelme – esetén Ausztria-Magyarország elválaszthatatlan részévé vált volna Nagy-Németország, és ez egyúttal Friedrich Naumann tervének megvalósulását jelentette volna. A másik veszély – az antant győzelme – esetén a föderáció ugyan megvalósulhatott volna, de a magyarok meghallgatása nélkül és érdekei ellenében (Károlyi 1965, 145–146). Károlyi ezzel a gondolattal, amely egyébként Kristóffy érvrendszerében is jelen volt, a külső föderalizálás helyett a belső föderalizálás mellett foglalt állást. Szerinte ezt a megoldást a világháború első éveiben még támogatták volna a nemzetiségek; a csehek is, akik a Monarchia „szabad és egyenlő jogú nemzeti államok szövetségévé” történő átalakítását kívánták a délszlávok hasonló igényű elképzeléseivel együtt (Károlyi 1965, 181–182).

Az osztrák–magyar hivatalos politikai egyeztetések napirendjén a Monarchia strukturális átalakításának kérdése nem igazán kapott szerepet. A területi hódításokból következő feladat, a katonai és polgári integrálás volt az, ami döntéseket igényelt. Ez a kérdéskör leginkább a lengyel és délszláv kérdés formájában – szubdualizmus és trializmus alternatívái mellett – került a közös minisztertanácsi ülések asztalára. A hivatalos kormánypolitika elvi nézeteit az 1915. október 6-i Bécsben tartott közös minisztertanácsi ülésen fogalmazták

meg a résztvevők (Komjáthy 1966, 285–314). Ezen a megbeszélésen gróf Tisza István magyar miniszterelnök a lengyel és a délszláv kérdés összekapcsolásának magyar javaslatát a következőképpen vázolta fel. A Magyar Királyság abban az esetben tudja elfogadni az osztrák miniszterelnök elképzelését a kongresszusi Lengyelország déli meghódított területeinek Ausztriához történő csatolásáról, ha Ausztria hozzájárul ahhoz, hogy az 1908-ban annektált és a közös osztrák–magyar pénzügyminisztérium igazgatása alá tartozó Bosznia-Hercegovina pedig a Magyar Királyság részévé válik. Továbbá a Magyar Királyság igényt formál arra, hogy Dalmáciát a Horvát Királyságba integrálhassa. Végül a magyar miniszterelnök ahhoz is ragaszkodott, hogy a Magyar Királyság számára megszerezzen Fiumétől nyugatra egy keskeny tengerparti sávot is. A junktim két oldalát képező osztrák–lengyel megoldást és a magyar–bosznia-hercegovinai megoldást természetesen csak szubdualista keretek között tartotta megvalósíthatónak. A trializmus lehetősége Tisza megfogalmazása szerint a *'noli me tangere'* esetét képezte mindkét ügyben.

A közös minisztertanácsi ülésen gróf Karl Stürgkh osztrák miniszterelnök egyáltalán nem tartotta összekapcsolhatónak a két kérdést. Stürgkh javaslata szerint a lengyel területek ausztriai integrálásához a mintát a horvát–magyar jogviszony nyújtja. Lengyelország parlamenti képviselőket, gazdasági autonómiát kap, és képviselőket küldhet a delegációba is. Míg a lakosságárányos képviselő horvát és magyar aránya 1:8 volt, addig az osztrák és lengyel képviselőket 1:1,5 arányban kívánták meghatározni (Komjáthy 1966, 290–297). Az 1916 novemberében bekövetkezett uralkodóváltásig nem is közeledtek az álláspontok. Tekintettel arra, hogy a lengyel megoldáshoz elengedhetetlenül szükséges, német szövetséggel történő külpolitikai egyeztetések az osztrák–lengyel megoldás és a közép-európai vámunió összekapcsolásáról szintén nem vezettek eredményre, a szubdualista alternatívákról sem születtek politikai döntések (Höbelt 2015). A monarchiai nemzetiségi problémák megoldásának módjai közül a nemzetiségi autonómiák biztosításának lehetősége, feltételeinek mérlegelése pedig asztalra sem került.

1914 előtt egyedül az 1908-ban megalakult Államjogi Haladó Cseh Párt követelte a független cseh állam létrehozását (Kořalka 1989, 161). I. Károly (magyar királyként IV. Károly) trónra lépése nem hozott változást sem a Monarchiából emigrált nemzetiségi képviselők elképzeléseiben, sem a Monarchia parlamentjeiben politizáló nemzetiségek követeléseiben. Míg az előbbieket továbbra is a Monarchia keretein kívüli nemzetállami alternatívában gondolkodtak, az utóbbiak a Habsburg dinasztiához fűződő lojalitásukról biztosították az uralkodót. A Monarchia belső föderalizálásának uralkodói elképzelése egy esetleges különbélke érdekében, illetve az antant szövetség politikai műhelyeiben készített koncepciók a Franciaországban, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban élő, emigráns nemzetiségi képviselők számára nem képeztek titkot. Sőt, az angol és francia közvéleményben közismertek voltak és vita tárgyát képezték a Monarchia integritásának megőrzését szolgáló né-

zetek is. A háború első három évében az európai politikusok jelentős hányada a közép-európai térség stabilitásának hosszú távú biztosítékát látta a Monarchia egységének háború utáni megtartásában.

Edvard Beneš, a csehszlovák emigráció egyik vezéralakjaként kezdettől fogva Ausztria-Magyarország belső föderalizálása ellen foglalt állást. 1917 tavaszán szerkesztett rövid memorandumában, amelyet Franciaországban és Nagy-Britanniában a hivatalos körökben is sikeresen terjesztett (Beneš 1917, 403–408). Az írást, mint visszaemlékezéseiben fogalmazott, olasz körökben is sikerrel használták fel Ausztria ellen (Beneš 1936). Ebben egyfelől kétségbe vonta, hogy nemzetiségi autonómiák létrehozásával Ausztria leválasztható lenne a német szövetségről. Másfelől azt is vitatta, hogy a föderatív Ausztria a poroszellenes erők szolgálatában állna, és garanciát nyújtana a németek keleti, déli terjeszkedése ellen. A számos föderális átalakítási törekvés ismeretében úgy érvelt, hogy Ausztriában a leváláshoz egyáltalán nincs meg a politikai akarat. Ilyen helyzetben nem érdemes az antant szövetségnek bármilyen kompromisszumot kötni. A föderális átszervezés egyúttal a cseh és szláv népek eddigi erőfeszítéseit is gyengíti. Holott ezek a népek eddig sikeresen léptek fel Ausztriával szemben. Beneš véleménye szerint a tartós béke záloga csak Szerbia, Lengyelország és Románia területi kiegészítése lehet. A kicsi közép-európai szláv államok nemcsak nem válnak függővé Németországtól, hanem éppen ellenkezőleg a pángermánizmus terjedésének akadályaként is jó szolgálatot tesznek majd (Beneš 1936, 404–405). Külön kiemelte a csehek Ausztria-ellenes érdekeit: a gazdasági rabszolgaság további elfogadhatatlanságát, a csehek demokratikus szemléletét és dinasztia-ellenességét, valamint a teljes bizalom hiányát a részükről középkorinak tartott Monarchiával szemben.

Tomáš Garrigue Masaryk, Beneš politikai partnere Közép-Európát az elnyomott kis népek zónájaként írta le (Masaryk 1915). Közös felfogásuk értelmében a szabadság és a föderáció két egymástól elválaszthatatlan eszme, ezért a nemzetek föderációra lépni csak akkor tudnak, ha szabadon, önszántukból teszik ezt. Noha a föderáció létjogosultságát egyikük sem vonta kétségbe, azt azonban vitatták, hogy az autonómiák kiterjesztésével járható ez az út. Masaryk számos munkájában szintén arról kívánta meggyőzni olvasóit, hogy a nemzetiségi autonómia nem lehet kielégítő megoldása a régió nemzetiségi problematikájának. Friedrich Naumannhoz hasonlóan Masaryk is a legnagyobb kihívásként tekintett a kor által diktált „társulás programjára”. A német politikus a dinasztikus szövetségű német Közép-Európa létrehozásában látta a jövőt (Naumann 1916). Vele szemben a cseh emigráció képviselői a demokratikus, köztársasági Közép-Európa megteremtését tűzték ki célul (Masaryk 1923, 44–45).

Utóbbiak a háború elsődleges célját Ausztria felosztásában jelölték meg. Hiszen Ausztria elárulta a föderáció eszméjét, amikor a cseh állami szuverenitást megszüntette. Beneš és Masaryk – hasonlóan a Monarchia felbomlásában gondolkodó nyugat-európai politikusokhoz és publicistákhoz – ugyanazzal az érvrendszerrel dolgozott. Azaz sem Bécs, sem Budapest nem

akar és nem is képes arra, hogy feladja német szövetségését. A felülről föderalizált Ausztria-Magyarország pedig nem tekinthető a pángermánizmus közép-európai hatalmi ellensúlyának.

A cseh emigráció a magyarországi szlovákok politikai igényeinek teljesítésével is számolt. A Masaryk és az amerikai szlovákok között 1918. május 31-én tető alá hozott pittsburghi egyezmény aláírói kötelezettséget vállaltak arra, hogy a szlovákok a jövőbeni csehszlovák államon belül autonómiát fognak élvezni. Egyfajta kettős mérce alkalmazására enged következtetni ez a megállapodás. Szuverén államiság Csehország számára, autonómia Szlovákia számára. Ez a kettősség a háború alatt végig jellemezte a politikusi nézeteket. Mind a nemzetállami különválás, mind a föderális átalakulás igénye az utolsó pillanatig, a háború elvesztéséig versengő alternatívák formájában aktuális maradt. Vavro Šrobár az 1918. május 1-jei lipcsei gyűlésen a „csehszlovák törzs magyarországi ágának” önrendelkezést követelt. Ez összhangban állt a pittsburghi egyezménnyel. A háború kimenetelének tudatában ez a követelés azonban Milan Hodža 1918. szeptemberi röpiratában már a szlovákok magyar államból történő kiválási igényeként fogalmazódott meg. Egy hónappal később Ferdiš Juriga, a Szlovák Nemzeti Párt képviselője a magyar parlamentben október közepén tartott beszédében újfent azt nyilatkozta, hogy a szlovák néptörzs saját állami közösséget kíván alkotni, és sem a magyar parlament, sem pedig a magyar kormányt immáron nem ismeri el a szlovák nemzet képviselőjeként (Szarka 1995, 198–204). Anton Štefánek ezzel szemben azon az állásponton volt, hogy a szlovákság igényeit a föderális Monarchián belüli „Slowakenland” létrehozásával messzemenően ki lehetne elégíteni. 1918 őszén Ľudovít Bazovský kivételével azonban nem akadt számottevő szlovák politikus, aki azt a nézetet képviselte, hogy a csehek helyett inkább a magyarokkal kellene föderációra lépni (Ábrahám 2015, 267–268).

A délszláv emigrációs politikai törekvéseket a kezdetektől a Monarchiával szembeni lojalitás következetes megtagadása jellemezte. A délszláv emigránsok többsége – a szerb kormány képviselői kivételével – szintén helyeselte a délszláv népek közötti föderalizmust, de nem az Osztrák–Magyar Monarchia közjogi keretein belül kívánták ezt megvalósítani. Az emigráns politika megfogalmazására hivatott politikai szervezetük a Jugoszláv Bizottság közvetítette a délszláv politikai célokat az antant szövetség felé (Déclaration 1917). Sajtóorgánjuk, a *Bulletin Yougoslave* sajtópropagandájuk legfontosabb eszköze volt. A lap célja a jugoszláv ügy, a délszláv egységtörekvések külföldi támogatásának elnyerése volt. Milan Marjanović és Srgjan Tucić szerkesztésében számos a Jugoszláv Bizottság által kiadott memorandum helyet kapott hasábjain. A bizottság két meghatározó, vezető alakjának politikai nézeteiben rejlő alapvető különbség átmenetileg a délszláv összefogás akadályának bizonyult. Ante Trumbić, a bizottság elnöke a szerbekkel történő együttműködés híveként lépett fel. Frano Supilo viszont horvát dominanciájú Nagy-Horvátország létrehozásáért vetette latba politikai tudását és befolyását (Radošević 1930).

A háború kezdeti szakaszában Ante Trumbić politikája kapott többségi támogatást. A Jugoszláv Bizottság politikai önmeghatározását jól érzékelteti a görög államfőnek beiktatása alkalmából elküldött üdvözlő távirat. A bevezető mondat szerint a Jugoszláv Bizottság egyedül hivatott képviselni az Ausztria-Magyarország területén élő, idegen uralomtól megszabadulni kívánó, szerbiai és montenegrói testvéreivel egyetlen államban egyesülni óhajtó szerbeket, horvátokat és szlovéneket (Kemény 1999, 495). A szerb kormány emigrációban élő képviselői a korfui megegyezésig elleneztek a délszláv nemzetek egyenjogú, szabad egyesítésének politikáját.

A háború kitörésétől kezdve számos nyilatkozat, emlékirat, kiáltvány útján próbálták meggyőzni a nyugati hatalmakat a délszláv egységállam létrehozásának szükségességéről. Az angol politikusokhoz 1915 elején intézett emlékiratában Supilo azt hangsúlyozta, hogy az „autonómiák” enyhítő szere már nem javítja a nemzetiségi problémákat, a cél csak a délszlávok felszabadítása és egyesítése lehet, ugyanis ez az egyesülés zárja be a kaput a német imperializmus előtt (Kemény 1999, 281–285). A Jugoszláv Bizottság 1915 májusában a délszlávok területi követeléseiről is igyekezett tájékoztatni a francia kormányt (Kemény 1999, 383–390). Szerbia osztrák–magyar elfoglalását követően, 1916 márciusában Trumbić a jugoszláv kérdés megoldását az egész Monarchia felbomlásában fogalmazta meg (Kemény 1999, 638–639). A délszláv egyégtörékvések legfontosabb dokumentuma, az 1917 júliusában kiadott korfui nyilatkozat a korábban többször kinyilvánított egyesülési törekvéseken túl már rögzítette a megalakítandó délszláv állam államformáját, uralkodójának tervezett titulusát, címerek és zászlók, valamint a nyelvek egyenjogú használatát, a vallásszabadságot, az egyenlő, közvetlen és titkos választójog bevezetését (Déclaration 1917; Bíró 2010, 88–90). A délszláv emigráns összefogás politikájában a legnagyobb áttörést a római kongresszuson aláírt, vitás területi kérdéseket rendező olasz–jugoszláv megegyezés hozta meg (La Nation TchZque 1918, 735–755).

A Monarchia felbomlásának politikusi felelősségét számos kortárs felvetette. Bajza József véleménye szerint a Monarchia összeomlásának egyik legfőbb oka a délszláv kérdés rendezetlensége volt. Bajza értékelése szerint nem elsősorban az alkotmányos uralkodón múltott a dolog, aki magyar felelős tanácsosait számos alkalommal felkérte, hogy tegyenek javaslatot a rendezésre. Sokkal inkább a kormányok politikai vakságát és mulasztását kárhoztatta (Bajza 1920).

Gróf Tisza István miniszterelnök meghatározó véleménye szerint ezzel szemben a háború idején, amikor az ország külső ellenséggel harcol, nem szabad a Monarchia dualista szerkezetén változtatni (Tonelli 1941, 23). A délszláv kérdésnek a rendezése mint a Monarchia federalizálása irányába tett első kis lépés sem az 1918. május 30-i badeni, sem a szeptember 27-i bécsi közös minisztertanácsai ülésen nem került előtérbe. A tárgyalások nem hoztak érdemleges döntéseket, még a kölcsönösen elfogadott szubdualista keretek között sem (Komjáthy 1966, 680–687). Az osztrák belpolitikában legtöbb eredményre

a politikusok a lengyelkérdés osztrák–lengyel megoldásával jutottak, mindazonáltal a Tisza által követelt magyar–bosznia-hercegovinai kapcsolás nélkül. 1916. november 5-én a Lengyel Királyság proklamálásával megtették az első lépést a trializmus megvalósítása felé. Egyelőre csupán egy király nélküli királyságot és egy kormány nélküli államot hoztak létre. A bizonytalan politikai helyzeten pedig csak átmenetileg javított az egy évvel később kinevezett lengyel kormány, élén az osztrák–magyar diplomatával, gróf Adam Tarnowskyval (Höbelt 2015, 56–72, 109–116).

Az Osztrák–Magyar Monarchia föderatív állammá történő átalakításánál az elsősorban nemzeti autonómiák útját javasoló elképzelések szerzői, valamint a nemzeti képviselők kivétel nélkül kiemelték a választójog magyarországi kiterjesztésének megkerülhetetlenségét. Ami a magyar választójogi törekvések háború alatti politikáját illeti, felemás kompromisszumok születtek ezen a téren. Az ellenzék által 1915 tavaszán felkarolt „hősök választójoga”, majd 1917 februárjában a Károlyi-párt által az általános és titkos választójog követelésével kibővített parlamenti javaslatok a Választójogi Blokk létrehozása ellenére is csekély eredményekhez vezettek. Az 1918 nyarán betervezett választójogi törvényjavaslat csupán kettőmillió hétszázezer választó számára biztosított volna jogot politikai véleményének kinyilvánítására. A választójog kibővítésének elégtelenségei a műveltségi cenzus négyről hat elemre történő emeléséből, a női választójog elvetéséből, a hősök választójogának szűkítéséből fakadtak, valamint abból, hogy a nyílt szavazást a falvakban érvényben kívánták hagyni (Galántai 1974, 199–201, 311–312).

Föderalizmus, trializmus, quadrilizmus az osztrák és magyar közvélemény alakítóinak körében a világháború éveiben sem örvendett népszerűségnek. Ily módon a meggyőzés, a meggyőződés és elkötelezettség érvei is hiányoztak a közéleti vitából. A magyar politikai közélet uralkodó felfogása szerint a föderáció a Monarchia széthullását eredményezte volna. Azokat a koncentrációs erőket semmisítette volna meg, amelyek korábban garantálták a nagyhatalmi státuszt. Az osztrák–magyar dualizmust jól bevált, működő rendszerként mutatták be, és ellenérvként fogalmazták meg azt, hogy a trializmus és a föderalizmus tapasztalatai messzemenően ismeretlenek. Úgy érveltek továbbá, hogy sem a dinasztának, sem a két államalkotó nemzetnek nem állhat érdekében a föderatív állam. A közjogi kapcsolat átalakítását nem csupán a háború miatt utasították el a magyar közvélemény formálói.

Irodalom

Ábrahám Barna (2015): A szlovákkérdés nemzetközi dimenziói az I. világháború éveiben. Historiográfiai áttekintés. *Világtörténet* 5. (37.) 2. sz., 257–288. p.

Ádám Magda (1995): *Ki volt valójában Edvard Beneš?* Budapest: Gondolat.

Altermatt, Urs (2011): Die Idee „Schweiz“. Modell für Nationalitätenstaaten und Europa. In Uő: *Die Schweiz in Europa. Antithese, Modell oder Biotop?* Frauenfeld–Stuttgart–Wien: Huber Verlag.

- Bajza József (1920): IV. Károly és a délszlávok. *Új Magyar Szemle*, 1920. november 1., 31–46. p.
- Beneš, Edvard (1917): Néhány egyszerű igazság. Ausztria-Magyarország föderális berendezkedéséről. *La Nation Tch que* 3. (1917) december 1., 12. sz., 403–408. p.
- Beneš, Edvard (1936): *A nemzetek forradalma I–III*. Bratislava–Pozsony: Eugen Prager Kk.
- Bíró László (2010): *A jugoszláv állam 1918–1939*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete (História Könyvtár Monográfiák 26).
- Déclaration. *La Nation Tch que* 3. (1917) november 1., 10–11. sz., 359–364. p.
- Déclaration du Comité Yougoslave à l'occasion du couronnement de l'Empereur et Roi Charles de Habsbourg. *Bulletin Yougoslave*, 1917. január 1., 18. sz., 1. p. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k57400654/f1.item.zoom>
- Galántai József (1974): *Magyarország az első világháborúban 1914–1915*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gulyás László (2008): *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság*. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor.
- Höbelt, Lothar (2015): „*Stehen oder Fallen?*”. *Österreichische Politik im Ersten Weltkrieg*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag.
- Ilešić, Fran (1991): A nemzeti önrendelkezés és a magyarok (Részletek). In *Duna-völgyi barátságok és viták. Jászi Oszkár Közép–Európai dossziéja*. Szerk. Litván György – Szarka László. Budapest: Gondolat, 79–82. p.
- Jászi Oszkár (1914): Magyarország demokratizálása felé. *Világ*, 1914. november 10., 283. sz., 1–2. p.
- Jászi Oszkár (1915): Az entente nemzetiségi politikája. *Világ*, 1915. augusztus 15., 226. sz., 1–3. p.
- Jászi Oszkár (1917): A horvát bonyodalom. *Világ*, 1917. június 21., 156. sz., 1–2. p.
- Jászi Oszkár (1918a): A délszláv tenger. In Uő: *Múlt és Jövő határán*. Budapest: Pallas, 14–21. p.
- Jászi Oszkár (1918b): *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. Budapest: Új Magyarország Rt. (Reprint 1988).
- Károlyi Mihály (1965): *Egy egész világ ellen*. Budapest: Gondolat.
- Kemény G. Gábor (1999): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. VII. 1914–1916*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Komjáthy Miklós szerk. (1966): *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kořalka, Jiří (1989): A világpolitika színpadán. Egy „állam nélküli nemzet” a nemzetközi kapcsolatokban 1900 és 1918 között. In *Csehország a Habsburg-monarchiában 1618–1918. Esszék a cseh történelemtől*. Szerk. Szarka László. Budapest: Gondolat.
- Kristóffy József (1927): *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926*. Budapest: Wodianer.
- La Nation Tch que* (1918) 3. április 15. – május 1., 21–22 sz., 735–755. p.
- Masaryk, Tomáš Garrigue (1915): *The Problem of the Small Nations in the European Crisis*. London.
- Masaryk G. Tamás (1923): *Az új Európa. A szláv álláspont*. Ford. Domby Bálint. Košice: Globus.
- Mihali Tivadar (1917): Nemzetiségi kérdés és demokrácia Magyarországon. *A Monarchia II. kötet*, 1917. június 30., 12. sz., 398–401. p.
- Naumann, Frigyes (1916): *Középeurópa*. Ford. Kircz Andorné. Budapest: Politzer Zsigmond és Fia.

- Radošević, Miško (1930): *Frano Supilo. Politička studija*. Zagreb: Obnova.
- Szarka László (2009): Ungarische Föderationspläne in 1918 und die Auflösung der Habsburgermonarchie. In *Integration und Desintegration in Mitteleuropa. Pläne und Realität*. Szerk. Marcella Rossová. München: Martin Meidenbauer.
- Szarka László (1990): Egy XX. századi államalapító emlékiratai. In Tomáš Garrigue Masaryk: *A világhorradalom 1914–1918*. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta: Szarka László. Budapest: Európa Könyvkiadó, 429–463. p.
- Szarka László (1995): *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika*. Pozsony: Kalligram.
- Szarka László (1998): *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Ister.
- Szarka László (2004): Volt-e reformalternatíva? A Habsburg–monarchia felbomlása. *Rubicon* 15., (2004) 10. sz., 17–23. p.
- Szűj Jolán főszerk. (2000): *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Z*. Budapest: Petit Real KK.
- Szilassy, Julius (1921a): Das erste Memoire an den Kaiser. Der zukünftige Bürgerkrieg in Österreich–Ungarn und wie man ihn verhindern kann. Konstantinopel, 9. November 1917. In Uő: *Der Untergang der Donau-Monarchie. Diplomatische Erinnerungen*. Berlin: Verlag Neues Vatelnd/E. Berger&Co., 379–399. p.
- Szilassy, Julius (1921b): Mein politisches Programm. 9–13. September 1918. In Uő: *Der Untergang der Donau-Monarchie. Diplomatische Erinnerungen*. Berlin: Verlag Neues Vatelnd/E. Berger&Co., 409–413. p.
- Tonelli Sándor (1941): Tisza István utolsó útja (Sarkotić István báró vezérezredes, Bosznia–Hercegovina utolsó tartományi főnökének naplója). *Acta Universitatis Szegediensis Tomus VII*. Fasc. 2., Szeged, 1–82. p.
- http://mtdaportal.extra.hu/books/tonelli_sandor_tisza_istvan_utolso_utja.pdf.
- Ullner, Rudolf (1996): *Die Idee des Föderalismus im Jahrzehnt der deutschen Einigungskriege. Dargestellt unter besonderer Berücksichtigung des Modells der amerikanischen Verfassung für das deutsche politische Denken*. Lübeck–Hamburg (Historische Studien Heft 363), 46–48. p.

Német Közép-Európa és a Dunai Egyesült Államok koncepciója Jászi Oszkár gondolkodásában

A Társadalomtudományi Társaság

1916. évi Mitteleuropa-vitája*

Sztancs Gábor

German Plan of Central Europe and the Thinking of Oszkár Jászi about the United States of Danubia. Discussion on the Concept of Mitteleuropa in the Hungarian Social Sciences Company in 1916

Abstract

This study analyses the arguments of the representatives of progressive Hungarian intelligence in the debate on the alternatives of Central Europe during World War I. Sociologist Oszkár Jászi, president of the Hungarian Civil Radical Party and Zsigmond Kunfi, leader of the Hungarian Social-Democratic Workers Party played a leading role in this debate. Jászi was dealing with the nationality question of Hungary for many years and developed the plan of the "United States of Danubia" in 1918. He accentuated the positive features of German integration efforts, which was thought to ensure strong economic and political background for Central Europe. All integration and federalisation plans lost their actuality as a result of geopolitical changes and the formation of nation states in Central Europe at the end of World War I.

Key Words:

"Mitteleuropa" Plan of Friedrich Naumann, Hungarian Social Sciences Company, Oszkár Jászi, Hungarian interpretations of the Central European Cooperation

Kulcsszavak:

Friedrich Naumann Mitteleuropa terve, Magyar Társadalomtudományi Társaság, Jászi Oszkár, a Közép-Európai Kooperáció magyar értelmezése

A közép-európai gazdasági és politikai koncentráció gondolata nem az első világháború éveiben foglalkoztatta első ízben az európai államok, mindenekelőtt Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági-politikai és ideológiai személyiségeit. Itt most nincs lehetőség arra, hogy az 1848-as forradalom idején született, illetve a 19–20. századi koncepciókat bemutassuk. A cseh František Palacký változó elképzelései mellett szólni lehetne az osztrák Bruck-Schwarzenberg, Julius Fröbel, Konstantin Franz, Friedjung, Plener terveiről. Mint ahogy érdemes lenne megvizsgálni az angol Harry Johnston vagy a svéd Rudolf Kyellen nevéhez fűződő koncepciókat is. A német–osztrák–magyar vámunió és a közép-európai államszövetség ideájának eszmetörténeti és politikai előzményei a 19. század közepéig vezethetők vissza. A század második felének, illetve a 19–20.

* A tanulmány a Kelet-közép-európai nacionalizmusok az elő világháború éveiben c. K 113004 számú OTKA-kutatás keretében készült.

század fordulójának vámuniós és államszövetségi tervei hiven tükrözték a Németország és Ausztria közötti politikai és gazdasági erőviszonyok megváltozását. Amíg ugyanis a polgári forradalmak idején jelentkező német–osztrák–magyar vámuniós törekvések valójában a Németország feletti osztrák hegemonia biztosítását szolgálták, szerves részét képezve tehát az ún. nagynémet egységtörekvésnek, addig az imperializmus idején fellépő, a német–osztrák–magyar vámunióval kapcsolatos elképzelésekben egyre határozottabban a német birodalom imperialista terjeszkedési programja jutott kifejezésre.

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a 20. század eleji progresszív magyarországi értelmiség, a Polgári Radikális Párt (PRP) vezéralakja, Jászi Oszkár miként viszonyult a német vezetésű Közép-Európához. Ebben az évben volt 100 éve, hogy a *Huszadik Század* című folyóirat 1916. június–júliusi számában megjelentek a Társadalomtudományi Társaság által meghirdetett Közép-Európa-vita előadásai. Ezek elemzése segíthet árnyaltabb képet adni Jászi gondolkodásáról. Természetesen figyelembe vettem a *Világban* és a *Huszadik Században* megjelent publicisztikai munkáit, amelyek az első világháború éveitől keletkeztek. A vitában résztvevő személyek közül Kunfi Zsigmond, Jászi Oszkár és Szende Pál előadásának szövegét elemzem mélyebben, a demokrácia és a nemzetiségi kérdés kapcsolódási pontjainak értelmezésére törekedve.

Ennek oka, hogy ők voltak a két tábor – ellenzők és támogatók – meghatározó alakjai. Ugyanakkor előre kívánom bocsájtani, hogy annak ellenére, hogy a Naumann-féle Közép-Európa-terv elsődlegesen a gazdasági célokra összpontosított, ezek vizsgálatára jelen tanulmány nem vállalkozik.

A Mitteleuropa-eszme az első világháború előtti években erősödött fel, s – a világháború után más hatalmi-politikai erőviszonyok között felmerült változatoktól eltekintve – 1918-ig, a központi hatalmak vereségéig jelen volt a közpolitikai vitákban. A közép-európai vámuniós terv felmerülésének közvetlen oka az volt, hogy a háború következtében a központi hatalmak, különösen Németország, sokkal szélesebb belső piacra, kimeríthetetlennek tűnő nyersanyagbázisra vágyott. Szükségessé vált Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti katonai egyesülés mellett a gazdasági egységesülés, amelynek révén Közép-Európa integrációja képes lehetett volna a háborús igényeket kielégíteni (Mérei 1947, 41).

Naumann *Mitteleuropa* című munkája a német–osztrák–magyar gazdasági és politikai egymásrautaltság elvén nyugodott. A szövetség módozatait vázolta fel, hol nyíltan, hol leplezetten fogalmazva meg a német nagyhatalmi terjeszkedés programját (Naumann 1915; Naumann 1916). A naumanni tervezet létrejöttét a politikai és eszmei előzmények továbbsugárzásán túl nyilvánvalóan a konkrét körülmények is meghatározták. A központi hatalmak szempontjából egyébként is kedvezőtlen helyzetben következett be 1915. március 23-án Olaszország hadüzenete. A német burzsoáziának számolnia kellett a német gyarmatok elvesztésével, ezért új nyersanyagforrásokra, a tőkekiviteli terület biztosítására törekedett. A német kivitelnek valami módon kártalanítást kell találnia, és ezt csakis a Monarchia és a Balkán államok területén találhatja meg (Székely 1916, 534).

A Mitteleuropa-terv tulajdonképpen a német nagytőke európai hegemoniájának politikai igényét summázta. Azzal az elsődleges funkcióval, hogy ez a hegemonia egyszersmind szilárd gazdasági-politikai és katonai bázist biztosítson Németország világhatalmi aspirációi számára. Időlegesen korlátozni igyekezett Németország háborús céljait, s a keleti és nyugati hódítások, az európai kontinens és a kontinensen kívüli gyarmatok feletti hegemonia biztosítása helyett a kontinentális pozíció megőrzését tekintette elérhető céljának. Naumann koncepciója tulajdonképpen ennek a taktikai és kényszerű okokból kisebb igényű célkitűzésnek a megjelölését jelentette.

A wilhelmiánus németországi viszonyok liberális kritikáját megfogalmazó, 1910-ben a korábbi szabadelvű csoportosulásokból létrejött *Vorschrittliche Volkspartei* vezéréként Naumann már 1915-ben felvetette a közép-európai egység eszméjét. A magyar polgári radikálisok és a szocialista párt a *Huszádik Században* és a *Világban* fejtették ki a közép-európai vámszövetséggel kapcsolatos nézeteiket (Jászi 1915, 126).

Naumann terve és a magyarországi progresszív értelmiség

Magyarországon a vámszövetség, a Naumann féle Mitteleuropa-terv körüli vita 1915 ősztől 1916 tavaszáig volt forrponon. A *Huszádik Század* vitája február 22. és április 2. között zajlott Szabó Ervin elnökletével. Ez a vita alapvetően két táborra osztotta az addig viszonylag egységes magyar baloldali értelmiséget. A vitában részt vett: Kunfi Zsigmond, Giesswien Sándor, Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Szende Pál, Ignotus, Katona Sándor, Pályi Ede, Vágó József, Ágoston Péter, Vámos Jenő, Rónai Zoltán, Dániel Arnold. Kunfi Zsigmond vitaindító előadására a polgári radikálisok vezére, Jászi Oszkár reflektált. A szövegekből két elkülönülő érvrendszer rajzolódik ki. Kunfi, Rónai, Varga Jenő és sokan mások a szocialisták közül a terv ellen foglaltak állást. Szabó, Jászi, Ignotus és a radikálisok többsége – Ady, Braun Róbert és Szende Pál kivételével – támogatták a közép-európai egyesülés gondolatát.

Naumann „elképzelésének mélységét” egyedül a demokrata Jászi Oszkár értette meg, írta róla a francia történész, Jacques Droz a közép-európai viták történetét áttekintő munkájában (Droz 1960). Jászi félreérthetetlenül exponálta magát a közép-európai koncentráció vitájában. Ez elsősorban nem személyiségéből következett, hanem a radikális mozgalom szellemi-politikai tartalmából. Ezt az álláspontot erősítette Kunfi is a következő mondatával: „Magyarországon különös hevességgel Jászi Oszkár iparkodott a közép-európai közeledést a demokrácia hadicélja gyanánt elfogadtatni.” (Kunfi 1916, 410)

Kunfi előadásában arra törekedett, hogy hívóinek érvrendszerét megcáfolja, és szembesítse őket a naumanni terv ellentmondásaival. Három pontba szedte és tételesen cáfolta azokat az érveket, amelyeket a koncepció hívói hangoztatnak: 1. Közép-Európa a béke biztosító lesz. 2. Magyarország belső politikai életének hatalmas lendületet adna. 3. Magyarország gazdasági haladása mezőgazdaságának fejlődésétől függ. A közép-európai alakulás szükségképpen

megteremtené az intenzív mezőgazdaságot, amely az ország produktív erőit kifejlesztené. Mindenekelőtt megkérdőjelezte a Mitteleuropa-koncepció béketeremtő pacifizmusát. Igazat adott abban Jászi Oszkárnak, aki szerint közös érdek volt, hogy a sok kis nemzetállamból a történelem folyamán nagy és egységes államalakulat jött létre, és ezt Olaszország, illetve Németország példája bizonyította. „Az egységes Olaszország a középkorban az egymás ellen harcoló városállamok társadalma volt, ma ellenben ezen a területen belül örök béke van. [...] Közép-Európa tehát a benne résztvevő államok számára az örök békének biztosítéka lesz” (Kunfi 1916, 412). Ugyanakkor azt gondolta, az integráció nem feltétele fejlődésnek és a békének. „A békének az az állítólagos útja, amely az államterület növekedésén vezet keresztül, csak egyesek képzeletében van meg, de semmi esetre sem fedezhető fel ilyes fajta törvényszerűség a történelemben [...] egyelőre nincsen más útja, minthogy egy állam meghódítja valamennyi többit és így megteremti közöttük az örök békét.” (Kunfi 1916, 412) Meglátása szerint Közép-Európa és annak eszméje nem a tartós béke megvalósulása lesz, hanem a folyamatos háborúk és hódítások eszközének kiszolgálójává fog változni. Elismeri, hogy a szövetségben lévő államok között megszűnik a konfliktus, de „az államok nagyságával együtt növekszik az általuk viselt háborúk nagysága” (Kunfi 1916, 412). Ezzel az okfejtésével próbált rávilágítani Jászi érvelésének ellentmondásosságára. Egyébiránt ennek az állításnak az igazát éppen az első világháborúban részt vevő államok voltak az élő bizonyítékai. A térségi integráció pacifista és demokratizáló hatásának összefüggéséről pedig azt gondolta, hogy a demokratikus törekvéseknek a célja a későbbi háborúk megakadályozása. Ennek érdekében az államok belső szerkezetének átalakításánál is fontosabb „a demokrácia hadicélja”, amelyet a nyugat-európai fejlődés magaslatára eljutott államok szövetségében jelölt meg (Kunfi 1916, 412). Ugyanakkor a rossz államszövetség a demokrácia fejlődésének a gátja lehet, mert az elavult hatalmi koalíciók fenntartását biztosíthatja.

Kunfi Naumann alap gondolatából kiindulva meg volt győződve, hogy Közép-Európa az újbóli fegyverkezés eszköze lesz, amely ezt a térséget felkészíti az új háborúk sorára, és ennek révén nem a tartós béke záloga. „S valóban ez a gondolat, hogy e mostani háború csak megindítója a háborúk hosszú sorozatának, hogy még az eddiginél is nagyobb méretű fegyverkezés fog következni: ez a militarisztikus háborús gondolat az igazi Muzagétésze Közép-Európának.” (Kunfi 1916, 415) Arra is rámutatott azonban, hogy nem feltétlenül kell ennek a negatív forgatókönyvnek érvényesülnie: „...ha meglesz, akkor a ma uralmon lévő társadalmi osztályok fogják megcsinálni és ezeknek politikai akarátát jobban juttatja kifejezésre a magyar oligarcha, mint az osztrák szocialista” (Kunfi 1916, 415). Ebben Jászi is egyetértet: mindketten úgy látták, sokban befolyásolhatta volna a Mitteleuropa-koncepció megvalósítását az, hogy a meghatározó politikai döntéshozók milyen politikai oldalhoz kötődnek és mit vártak el Mitteleuropától.

Magyarország esetében Kunfi szerint pozitív tényező lehetett volna a de-

mokratikus Németországgal való kapcsolatok kiépülése. „Nagy haladás volna számunkra, ha közigazgatásunk, választójogunk, sajtó- és gyülekezési szabadságunk legalább olyan volna, mint a Német Birodalomé.” Ugyanakkor megjegyezte, bármilyen szoros egység is jött volna létre, a várt dinamikus fejlődés elmaradhat. „Kívánatos volna-e a haladásnak oly módja, amely más területre szabott ruhát pusztán átplántálás útján akar olyan valakivel viseltetni, akire nem illik.” (Kunfi 1916, 416)

A magyar szociáldemokrata politikus szerint hiába jelent volna meg a német tőke, önmagában nem tudta volna megteremteni a „modern Magyarországot”. Szerinte ezt a magyar uralkodó osztálynak kell megtennie, hiszen ez egy önerőből elért fejlődés lenne. „A Közép-Európába és a németiségbe való ez a kapaszkodás gyengeségünknek és a haladást kívánó türelmetlenségünknek jele.” (Kunfi 1916, 416) A Naumann támogatók szemére veti, hogy azok a remények amelyeket Közép-Európától várnak, az osztrák szocialisták a Grossösterreich révén már kilátásba helyeztek. „Ami jogot az osztrák császár megad az osztrák népnek, ugyanazt a jogot a magyar király nem tagadhatja meg a magyar néptől.” Erre ékes példa a választójog kiterjesztése, a nemzetiségi jogok, önkormányzatok reformja vagy a munkásokat védő törvények. Mindezekben a kérdésekben Ausztria jelentős lépéseket tett, és hozzá képest a magyar viszonyok elmaradtak. „Közép-Európa, nem járt azzal a hatással, hogy Magyarország ezeket az intézményeket elfogadta, sem azzal, hogy Ausztria ránk kényszerítette volna.” (Kunfi 1916, 516)

Saját érvelésének alátámasztásaként Naumann szavait hozta fel példának arra, hogy a választójog kérdésében Közép-Európa nem fog változást hozni, sőt akár azt az adott állapotában konzerválja. Kunfi jól érzékelte, hogy a háború utáni Közép-Európában egymástól távolságot tartó rendszerek alakulnak majd ki, és a háború utáni választójogi küzdelmeket minden nemzet maga vívja majd meg. Aligha valószínű az a jövőkép, amely abból indul ki, hogy akár Poroszország, akár Magyarország az alkotmány sajátos nemzeti intézményeit Közép-Európa oltárán feláldozza. S ehhez hasonlóan nem valószínű, hogy rövid időn belül ki tud alakulni valamiféle egységes közép-európai munkásvédelem, nemzetiségi szabadság. Sokkal valószínűbb a hadseregek fejlesztése, a háború összehangolt előkészítése.

A nemzetiségi kérdés esetében úgy véli, hogy a teljes egyenjogúsításuk nélkül nem jöhet létre az elérni kívánt demokrácia. Közép-Európa a kisebbségi nemzet uralmának megerősítését jelentené a más nemzetű többségek felett. Márpedig az erőszakos nemzetiségi politika sohasem a demokratikus fejlődést erősítette.

A polgári radikálisok és Jászi Oszkár érvrendszere

Az 1916. évi magyarországi Közép-Európa-vitában a polgári radikálisok vezetője, Jászi Oszkár 1914–1916 között inkább németbarát volt. Ezek a gondolatok korabeli publicisztikájában is megjelentek. A porosz militarizmus című írásában

kifejtette, hogy szerinte a német militarizmus semmivel sem volt rosszabb, mint a többi nagyhatalomé, amelyek más kontinenseken is gyarmatosítottak. Már a Naumann-koncepciót érintő első írásaiban megjegyezte, hogy kedvezőtlen a háborús külső körülmények közt nehéz racionális érvekkel szólni a közép-európai vitában. Úgy vélte, a Kunfi Zsigmond által kifejtett ellenérvekkel szemben legalább három döntő kérdésben kell a magyarországi érdekeket megfogalmazni: „Minő hatása lesz a közép-európai szövetségnek a tartós békére irányuló törekvések szempontjából? Mit várhat tőle a magyar közgazdaság? Mit várhat a magyar kultúra és a demokrácia?” (Jászi 1915a)

Jászi és a polgári radikálisok a háború kitörésekor tanúsított bizonytalankodás után általában pozitívan viszonyultak a pacifista eszmékhez. Nem csupán bírálták a fennálló viszonyokat, hanem az utat is megjelölték, amely véleményük szerint elvezethetett volna a világbékéhez. „A társadalmi fejlődés csak a piacok egyre növekedő egységesítése útján érheti el célját. Kant, aki komoly hatással volt felfogásukra, így írt erről: Valamely területen béke addig nem lehet, míg a javak teljesen szabad cseréje nem biztosítatik...” Jászi az *Imperializmus és pacifizmus* című cikkében a következőket írta: „A legszélesebb körű gazdasági, kulturális és alkotmányos demokrácia a belpolitikában; egyre szélesebb körű szabad csere, vámunió és politikai szövetség a külpolitikában.” (Jászi 1915b) Úgy látta azonban, hogy erre 1915 elején nem volt kilátás, mert a politikai döntéshozók a védővamos iparfejlesztés és nacionalizmus eszméinek atmoszférájában éltek.

Az 1916. évi vitában az alábbiakkal erősítette meg érveit: „Közép-Európa megalkotása [...] egységesülési és az »örök béke« területeit kiterjesztő társadalmi törvényszerűségnek logikus folytatása volna, s azt jelentené, hogy Ausztria-Magyarország és Németország népei [...], az »örök béke« állapotába jutnának, az óriási világpiac, a teljes forgalmi szabadság és az egyre fokozó szellemi és erkölcsi érintkezésnek a kultúrát és a demokráciát okvetlenül és hatékonyan fejlesztő előnyeit.” (Jászi 1916a)

Jászi szerint Kunfi Zsigmond a pacifizmus kapcsán azért képviselt vele elmentéses álláspontot, mert attól tartott, hogy a németek által szorgalmazott regionális egység a békekötés után tovább fokozná „Európa háborús veszedelmét”. Szerinte nem az a kérdés, hogy a háborús veszedelem növekszik, hanem az, hogy Közép-Európát a konzervatív vagy a demokratikus körök hozzák létre, hiszen egy „közép-európai állam- és népszövetség megalkotása” elősegíthette volna a térség demokratikus fejlődését. Felfogása szerint a gazdasági és politikai integráció már önmagában demokratikus társadalmi-politikai fejlődést eredményezhetett volna. Minden, ami kitágítja a fogyasztóképes piacot, ami növeli a munkamegosztás és a munkaegyesítés lehetőségeit, ami szabaddá teszi a közlekedést – a jogrend és a közigazgatás egyöntetűsége, a szellemi és anyagi javak mozgásszabadságának megnövelése, a nemzetek közötti gazdasági és szellemi kooperáció intenzívebbé válása – mind-mind feltartóztathatatlannal a világ általános demokratizálódásához vezet (Jászi 1915c).

Ezt a felfogást részletezi Jászi Braun Róberthez írt levele, melyben csodál-

kozva reagált arra, hogy barátja miért ellenzi a Mitteleuropa-tervet. „De hogy Te, aki a vámunió gondolatának lelkes híve vagy [...]. Hiába, ti elsősorban a orosz militarizmust a »junkerség uralmát« látjátok, a Naumann kardcsörtető argumentumait, s azt az egész háborús ideológiát [...]. Valóban elképzelhető-e hogy az a nagy világgazdasági integráció, melyet Közép-Európa jelentene kevesebb produktivitást, tehát kevesebb demokráciát és népkultúrát adna, mint a status quo? Vajon nem komikus-e, hogy ti a magyar demokráciát véditek a német osztályuralommal szemben?” (Litván – Varga 1991, 218–219) Bírálta barátját, hiszen korábbi munkáiban Braun Jászival az elmaradott magyar viszonyok kritikájának minden alapkérdésében egyetértett.

Aligha véletlen azonban, hogy Közép-Európa kérdése a polgári radikálisok soraiban is szakadást eredményezett. Ady Endre, Braun Róbert és Szende Pál a vitában a naumanni terv ellen szólaltak fel. Szende a pacifizmus kapcsán nem értett egyet Jászival, aki meglátása szerint tévesen értelmezte és látta a térségi egységesülés béketeremtő hatását a háború törvényszerűségeivel szemben. Szende úgy látta, hogy az első világháborúból aligha jöhet létre bármifajta integráció. Ha létrejönne is a háború végén valamilyen tömörülés, az egyúttal uralmat és elnyomást jelentene. Ez az elnyomás a tömörülésben résztvevő felek között ellentéteket váltott volna ki, amely lázadásba fordult volna, s amely miatt az szétesik és a harcok folytatásához vezet.

Jászi viszont úgy látta, hogy valahányszor a német–osztrák–magyar vámunióról vagy a közép-európai államszövetségről nyilatkozott, mindig a „kisebb rosszra” vagy a „viszonylag jobbra” hivatkoznak. A polgári radikálisok sem tartották Közép-Európát ideálisan tökéletes alakulatnak, de amint Jászi mondja: „még kevésbé fejlett formájában is jobb volna, mint a mai közép-európai anarchia [...]. Közép-Európa semmiképpen sem lesz végleges megoldás, de mint-hogy kikerülhetetlenül nemcsak több kenyeret jelent népei számára, de nagyobb erkölcsi szabadságot, fejlettebb szellemi életet és szervezettebb nemzetköziséget is” (Jászi 1916a). Ennek oka, hogy a kevésbé rossz a német hegemonia, mert az akkori nyugati szövetségesek, az Antant „a nemzetiségi elv alapján áll [...] a négyes szövetség Európa térképének egy olyan átalakítására törekszik, mely az állami kerteket a nemzetiségi elv szerint akarja újra szabni.” Jászi úgy gondolta, hogy politikai, „néprajzi és gazdasági előadásokkal meg kellett volna érteni az entente vezetőivel, hogy az általuk fölényes gúnnyal halálraítélt Ausztria feldarabolása végleg megpecsételné Középeurópa anarchiáját.” (Jászi 1918a, 101–102)

Ehhez párosult az is, hogy éppen Oroszország, „mely a nemzetiségi elvre hivatkozik, [...] nemzetiségeivel szemben a vérrel és vassal való asszimilálás klasszikus hazája.” Meglátása szerint „a monarchia, sőt a Balkán szlávjai is úgy gazdasági, mint kulturális érdekközösségüknél fogva, sokkal közelebb állnak Közép-Európához, mint az orosz cárizmushoz” (Jászi 1918a, 103). Vagyis Közép-Európa népei számára a gazdasági és társadalmi berendezkedésben sokkal inkább a német „demokráciát” kell mintának tekinteni, mint a „cári despota rendszert”.

Jászi szerint meg kell érteni azt a történelmi folyamatot, amelybe a közép-európai terv beleilleszkedik, és amely egy folyamatosan bővülő gazdasági és politikai egységhez vezetve előkészítheti az örök béke állapotát olyan területeken, ahol korábban évszázadokon keresztül mindig háborúk dúltak. Ez pedig azt jelenthette volna, hogy Németország és Ausztria-Magyarország népei a majdan csatlakozó nemzetekkel együtt az „örök béke” állapotába juthattak volna. Az Európai Unió erkölcsi indoklásának egyfajta korai olvasata fedezhető fel Jászinak ebben az adott korban kétségkívül kritikátlan véleményében: az egyre áthatóbb világgpiaci hatások, a teljes forgalmi szabadság és az egyre fokozódó szellemi és erkölcsi érintkezések figyelembe vétele nélkül Jászi szerint sem a kultúrát, sem a demokráciát nem lehet hatékonyan fejleszteni (Jászi 1916a).

A polgári radikálisok és Jászi pacifizmusról vallott nézeteihez illeszkedett az úgynevezett integrációs elmélet. Tézisük szerint a 20. századi államfejlődés alap-tendenciája az integrálódás. Ez a polgári radikális integrációelmélet természetesen Spencer történefilozófiájához kötődött, amely szerint a fejlődés a természetben és a társadalomban egyaránt csak az egységesülés révén valósulhat meg. Jásziék joggal támaszkodtak Spencer alapvető szellemi hagyatékára, közelebről annak Magyarországon Pulszky Ágost és Pikler Gyula által képviselt integrációs elméletére. Maga Jászi a világháború elején is meggyőződéssel vallotta, hogy az ellentétek örvénye ellenére rövid időn belül érvényre jut a gazdasági és politikai integráció, „az európai emberiség legfőbb fejlődési törvénye” (Jászi 1915c). A nacionalista elzárkózás, a zárt nemzeti egységek elve szerinte történetetlen követelmény. Ezért úgy vélte, hogy az egyedüli reális jövőkép az lehet, amely a háború gyötrelmes értelmi és erkölcsi ellentmondásait egy magasabb szintézisben tudja kiegyenlíteni. Ez pedig szerinte feltétlenül magával hozza a háborús világnak kényszerű integrációját, s ennek nyomán „véglegesen megdől a zárt nemzeti organizmusok elve”. Szerinte a világháború „a nacionalista elzárkózás képtelenségét bizonyította” (Jászi 1916a). Még 1918-ban is – amikor pedig már éppenséggel az integrálódással ellentétes tényezők domináltak – azt vallotta: „a világtörténelem fejlődési logikája [...] kikerülhetetlenül egyre nagyobb nemzeti és nemzetközi integrációk létrehozásán dolgozik, mégpedig nemcsak a közvetlen érdekelt népek, de [...] az egész emberiség javára is” (Jászi 1918d).

Meglátása szerint Közép-Európa földrajzilag, gazdaságilag és jogilag sokkal egységesebb szerkezetet alkotott, mint Nyugat-Európa. A Mitteleuropa-tervben egy régóta tartó történelmi folyamat beteljesedését látta, mert szerinte Magyarország helye és sorsa Európában, a németység történetétől elválaszthatatlan. A „Monarchia és Németország között szövetséges viszony többé nem egy ad hoc célszerűségi belátás eredménye, hanem egy hosszú történelmi fejlődés fait accompli-ja” (Jászi 1918a, 144). Ennek bizonyítására azt emelte ki, hogy a magyarság „kultúrélete” évszázadok óta annyira a némettel való függésre épült, hogy a Közép-Európán belüli együttműködés inkább tekinthető természetesnek, mint idegen elemnek. A gazdasági életben, a tudományban, de akár a szocialista mozgalomban és a szociálpolitikában is Németország adta a fontos impulzusos-

kat. Közép-Európa megszervezése mindezt szervezett keretekbe emelné, ami „a ma inkább esetleges, át nem gondolt összefüggésének mélyebb tartalmát, s ránk nézve termékenyebb szervezési formákat adna” (Jászi 1916a).

A *Huszedik Század* Közép-Európáról szóló számában a vitaszövegek három témakörben tértek ki a kis államok problémájára és – ehhez szorosan kapcsolódva – Magyarország kérdésére. A vitázók megvizsgálták a kis nemzetek szerepét a Közép-Európa-gondolat és a közép-európai vámunió kérdésében. Jászi már 1915-ben abban látta a fő kérdést, hogy vajon képes lesz-e a magyarság mint „kis nemzet” folytatni a maga „büszke, önálló állami létét”, és meg tudja-e óvni „politikai és kulturális egyéniségét” (Jászi 1915c). Ezeket a komplex kérdéseket nevezte a „kis államok problémájának”. Meglátása szerint a kis nemzeteknek öntudatosan és rendszeresen részt kell venniük valamelyik vezető kultúra szellemi és gazdasági életében, mert nélküle képtelenek lesznek a nagy nemzetekével egyenrangú társulásokat létesíteni. A közép-európai kis nemzetek, ha felismerik helyüket és sorsukat Európában, önként és saját józan elhatározásukból sürgetik majd a közép-európai szövetség létrejöttét.

A kis nemzeteknek ugyanis Ignotus szerint a világháború befejeztével csatlakozniuk kellett volna valamelyik nagy nemzet hegemoniája alatt megszervezet államszövetséghez. „A valóságban már nincsenek kisebb államok, a valóságban már csak nagy birodalmak, főbirodalmak vannak, s minden – kisebb és önállóan tetsző ország benne van már valamelyik kombinációban.” (Ignotus 1916a, 475) 1918-ban Jászi is úgy látta, hogy a kis nemzetek önálló állami eszménye idejétmúlt, korszerűtlen; „minden védővamos és nacionalista-militarista nekirugaszkodás dacára, már megcsendült a kis államok lélekharangja” (Jászi 1918a, 110).

Mitteleuropa és a nemzetiségi kérdés

Természetesen Jászi érzékelte a közép-európai egység csapdait és azokat a feltételeket, amelyeknek teljesülniük kellett volna ahhoz, hogy a kis nemzet minél szélesebb körű gazdasági és katonai szövetséget létesíthessenek anélkül, hogy az egyes tagállamoknak, nemzeteknek, etnikai csoportoknak le kellett volna mondaniuk a legteljesebb politikai és kulturális önkormányzat jogáról. Éppen ellenkezőleg, arra kellett volna törekedni, hogy az önkormányzatiság szellemében mindenki kifejleszthesse mindazokat a tényezőket, melyek a nemzeti és a faji gondolatban reális értékek. Ha mégsem ezt az utat követnék, akkor meglátása szerint „ez esetben szellemi és erkölcsi degenerációnak áldozatai lesznek” (Jászi 1916a, 461).

Jászi magától értetődően kitért Magyarország szerinte legégetőbb problémájára, a nemzetiségi kérdésre is. Kunfi érvelésének a megcáfolásával kezdi vizsgálódását. Kunfi szerint Közép-Európa a magyarság igazságtalan, hegemon helyzetét erősített meg. Ágoston Péter ezzel szemben éppen a magyarságot féltette, mert „a Németországhoz való kapcsolódás először kétnyelvűségre, ezután a németiségbe való beolvadásra vezetne”. Jászi Oszkár úgy vélte, hogy a kétnyelvűség csaknem általánossá válásával vagy kétnyelvű lesz a kis

népek vezető szellemi rétege, s ezzel bekapcsolódik az európai kultúra vérkeringésébe, vagy elzárkózva a szellemi elsatnyulás áldozatává válik. A közép-európai államszövetség létrejöttétől a magyar kultúra megtermékenyítését, nem pedig a magyarság nemzeti egyéniségének feláldozását várta. Aligha véletlen, hogy Jászi a nemzetiségi kérdés megoldásának reményében is támogatta a közép-európai koncentráció tervét. Ismeretes, hogy a nemzetiségi kérdés megoldatlanságát sokan a Monarchia egyik legnagyobb és következményeiben legveszedelmesebb betegségének tartották. Kivált a Monarchia nem domináns szláv nemzetjeinek értelmisége körében erősödtek fel a Monarchiában való kiválás egyre radikálisabb formáit szorgalmazó belföldi és emigráns csoportok.

A magyar polgári radikálisok vezetője viszont azt remélte, hogy Közép-Európa megszüntethette volna a nemzetiségek elszakadási törekvéseit, és biztosíthatta volna a Monarchia s azon belül Magyarország területi integritását. Hasonló álláspontot foglalt el nemzetiségtörténeti fő művében, a nemzeti államok kialakulását vizsgáló 1912. évi könyvében (Jászi 1912, 497, 524). Egészen 1918 novemberéig, amíg nem szembesült a magyarországi nemzetiségek számára lehetővé vált kiválási törekvésekkel, az antant által támogatott nagyromán, délszláv és csehszlovák egységtörekvésekkel, végig bizott Magyarország oszthatatlanságában és a magyarság vezető szerepének megőrzésében. Természetesen – a korabeli magyar politikai és tudományos eliten belül egyedülálló módon – mindig kiegészítette ezt a programot azzal, hogy a nemzetiségeket megilleti a kulturális, oktatási autonómiához való jog, mégpedig 1868 nemzetiségi törvény szellemében. Ezzel együtt érdemes itt arra is felhívni a figyelmet, hogy még Jászinál is keveredtek a nemzetiségi kérdések közép-európai államszövetség keretében történő megoldásának és a magyar integritásnak, illetve dominanciának a szempontjai.

Jászi elméletében a közép-európai koncentráció azért is volt fontos impulzus a nemzetiségi kérdés megoldását kereső erőfeszítésekben, mert „Közép-Európán belül a némettség, és Magyarországon belül a magyarság természetes – mert reális gazdasági és kulturális fölényén alapuló – hegemoniájának végleges biztosítását” jelenthette volna (Jászi 1916a, 453). Közép-Európa nemzetiségi kérdései ebben az értelmezésben elveszíthették volna méregfogukat, hiszen a szoros gazdasági és politikai szövetség lehetetlenné, sőt oktalanná tehetné volna az egyes nemzetiségek kifelé gravitáló hajlandóságait (Jászi 1916b). Társai közül Ignotus helyezkedett hasonló álláspontra. Csak Közép-Európa mentheti meg a számbeli csekélységénél fogva is politikai súlytalanságra kárhoztatott magyarságot és az integer Magyarországot. „Mitteleuropa [...] az egyetlen, egyszerre való megvalósulása annak, hogy Magyarország s a magyar állam s a magyar faj megmaradjon.” (Ignotus 1916)

A Németországgal való szövetség Jászi és Ignotus szerint erőttöbbletet biztosít a szeparatiztikus törekvéseket tápláló magyarországi nemzetiségekkel szemben. Más kérdés, hogy a szövetséges Németország diplomáciája a világháború éveiben, különösen annak végjátékában fölöttébb kritikusan szemlélte

Tisza és Wekerle nyitásra képtelen, konzervatív nemzetiségi politikai gyakorlatát (Tokody 1989, 12–18).

A polgári radikálisok tehát részben a háború okozta nacionalista konfliktusok, részben a háború utáni felbomlás veszélyei miatt a közép-európai államszövetséget politikai szükségnek, a magyarság számára pedig a továbbélés, a fennmaradás biztosítékának tekintették. Nélküle szerintük az ország felőrlddik a cári Oroszország és az éledező nemzetiségek között. A polgári radikálisok történeti tapasztalatai alapján naiv illúzióknak tűnhetett az, „hogy egy külön Magyarország megállhatna akár a germán–oros ellentét közepette, akár a Balkán terjeszkedő népei között. Külön és önálló Magyarország nem állhat meg, nem, mert nem szeretné, hanem mert szomszédai nem hagynák.” (Ignotus 1916)

Az 1848/49-es szabadságharc óta a második és harmadik nemzedékben élénken élt az oroszoktól való félelem. Magyarország az oroszok általi szlaviszálását éppen a Monarchia szláv népei között meglévő pánszlávizmus éltette. Ez a gondolatsor a Deák-nemzedék ún. külpolitikai veszélyeztetettség koncepciójában eredeztethető. A polgári radikálisok szerint a magyar állami és nemzeti megmaradásnak és boldogulásának egyetlen járható útja van: a közép-európai koncentráció.

Ezért akár meglepőnek is tűnhet, hogy Szende Pál a vita során kritikával illette a magyar államnak az oroszoktól való féltését. Rávilágított arra, hogy Naumann érveinek alapja éppen a külpolitikai félelem, a közös osztrák–magyar államalakulat megszűnésével járó fenyegetettség érzése. „Ha a Monarchia nem hajlandó az új kapcsolatra, akkor Németország kénytelen lesz Oroszországhoz közeledni. [...] Közép-Európa nélkül könnyen megtörténhetik, hogy Ausztriát és Magyarországot felosztják.” (Szende 1916, 470)

Nem véletlen tehát, hogy a vitában nagy hangsúlyt kapott közép-európai koncentráció létrejötte esetén sem a magyarság, sem a magyar állam bukása nem szükségszerű. Ellenben az orosz vagy éppen balkáni kombinációban vagy egyik, vagy másik, de inkább mindkettő elkerülhetetlenné válhat. Ezt az álláspontot fogalmazta meg Ignotus a közép-európai vitában. „A német szorosság lehetségessé tenné Magyarország magyar jellegének megmaradását [...]. Erőt adna államiségünknek, kilátástalanságba marasztalná a magyarországi irredentákat. Az oroszral való szorosság – még ha az orosz nem is akarná – rövidesen vinne egyfelől a mai magyar állam megbomlására, minden nemzetiségnek a magyartól való elszakítására, s a szomszédokhoz való hozzácsatolásra.” (Ignotus 1916, 477)

Jászi Oszkár 1917-ben hasonlóan látta a magyar kérdés orosz kontextusát: „A közép-európai népszövetség elég erős lett volna a cárizmus kielégíthetetlen imperialista étvágyának feltartóztatására”. Jászi még azt is megjegyezte, hogy Közép-Európa Nyugat-Európával együtt nemcsak az orosz terjeszkedést tudná feltartóztatni, hanem a „sárga imperializmussal szemben is” hathatós oltalmat jelentene (*Világ*, 1917. július 29.). A közép-európai koncentrációt ő is oltalomnak gondolta a cári Oroszország terjeszkedésével szemben. „A közép-európai koncepció barátja voltam, mert az akkor adott helyzetben ez a koncepció je-

lentette volna véleményem szerint a pánszláv cezarisztikus nyomással szemben Magyarországnak és a dunai népeknek a legkisebb áldozattal elérhető legnagyobb szabadságot, a legmegfelelőbb átmeneti típust a teljes európai integráció felé.” (Jászi 1918a, 6) Az oroszoktól való félelem és a magyar államiság megszűnése nagyon is valós lehetőségnek tűnt számukra, mert a háború folyamán az oroszoknak két alkalommal is sikerült a magyar állam területére behatolniuk.

Ezen orosz betörések kárvallottjai Sáros vármegye szlovák, rután és szlovják lakosai voltak. A Sáros megyei többes identitású, magukat szlovjáknak való, a mikszáthi urizáló elit által reprezentált mikrotársadalom számára ezek az orosz betörések a világ végét jelentették; az államiság közeli megszűnésének előtörténetét láthatták bennük. Jászinak a vármegye helyzetéről az orosz betörésről saját tapasztalatai is lehetek, mert feleségének, Lesznai Annának Körvtélyesen volt háza, illetve a nyaranta pesti íróvendégekből összeálló szellemi műhelye (Török 2003; Szarka 2007).

Egy jó esztendővel később, az orosz polgári forradalom után, *Közép-Európa és Nyugat-Európa* című cikkében, visszatekintve magyarázatot adott álláspontjára. „És mi van Közép-Európával? – kérdik tőlünk olykor azok, akik elvi ellentétet látnak ama propaganda között, amelyet a háború első felében a közép-európai államok és népek szövetsége érdekében folytattunk, és mai álláspontunk között, mely elsősorban Európa teljes demokratizálásáért küzd.” Korábbi álláspontjához hasonlóan itt is azzal magyarázta a terv mellé állásának okát, hogy az antant győzelme a „nemzetiségi elv” alapján az ismert hadicélok megvalósítását és Közép-Európa teljes atomizálódását jelentené „az orosz katonai autokrácia hatalmi szférája alatt.” „A közép-európai népszövetség elég erős lett volna a cárizmus kielégíthetetlen imperialista étvágyának feltartóztatására [...] a nemzetiségi zavargásoknak eredendő bűnét megszüntette volna.” Ezt egészen 1917 tavaszáig fenntartotta, amikor is az orosz polgári forradalom „váratlan, szinte csodás krízise, meg nem változtatta az európai világképet.” (Jászi 1918a, 216–219)

Végtelen optimista megközelítésben hitt az orosz forradalom világmegváltó erejében, s ennek az *Ex orient Lux!* című cikkében hangot is adott. Szerinte az oroszországi forradalmak nemcsak nyugati kultúra szabadságjogait tüzték zászlaira, hanem „a nemzetiségek szabad autonómiájának, a szabad földnek és a női egyenjogúsításának” a kérdéseit is meg akarták oldani (Jászi 1918a, 281). Egy évvel a vita után már úgy látta, hogy éppen a német dominanciájú „Közép-Európa vált minden reakciós politika tűzhelyévé a Nyugat és a Kelet nagy népies demokráciái közé ékelve” (Jászi 1918a, 235–236). Ezt olvasatában azt jelentette, hogy az utolsó háborús évben a demokratizálódás szempontjából az eredeti német Közép-Európa koncepció elvesztette létjogosultságát. Azt remélte, hogy a világháborút lezáró rendezés meg tudja teremteni Európa új egységét. A vámmonopóliumok, nemzeti szupremáciák helyén új európai egység lehetőségét vizionálta, amely erre sokkal inkább alkalmas lehet, mint „Közép-Európa felemás és átmeneti alakulata képes lett volna” (Jászi 1918a, 235).

A Tartós Béke Ligájának 1917. novemberi berni konferenciája után körvonalazódott Jászi első dunai föderációs terve. A kelet-közép- és délkelet-európai integráció igényeit kielégítő tervezet – meglátása szerint – részben figyelembe vette a háború várható kimenetelét. A Monarchia megtartása mellett annak kibővítésével, de a dualizmus felszámolásával tervezte létre hozni az öt államegység – Ausztria, Magyarország, Lengyelország, Csehország, Illyria – nyugati antantszövetségre támaszkodó föderációját, a Dunai Egyesült Államokat.

Ehhez tudni kell, hogy amikor ez a Jászi-tervezet megfogalmazódott az antant még utoljára megpróbálkozott a Monarchia elváltásával Németországtól. A műve végén így fogalmaz: „A Habsburg-monarchiának csak az alkotmánya avult el, de maga az a mély történelmi szükséglet, mely létrehozta, még ma is eleven erő. [...] Nyugat-Európa érdeke, hogy a Duna és a Balkán hatalmas gazdasági és kulturális kincsek felett rendelkező népei ne lehessenek sem Oroszországnak sem Németországnak vazallus államai. A Dunai Egyesült Államok terve épp ezt a megoldást jelenti.” (Jászi 1918g, 76–77)

Az elképzelés minden jövőbe mutató, pozitív eleme mellett hamis premiszákra, még inkább a francia nagyhatalmi önzés figyelmen kívül hagyásával készült. Ahelyett, hogy a meglévő belső problémákra próbált volna reális alternatívákat kidolgozni, ténylegesen valóban csak egyfajta „vidám üzenetet” számított „a földkerekség összes népeinek”. A 21. század elejéről visszanezve azonban Jászi tervének történelmi perspektíváját ma sem lehet figyelmen kívül hagyni: „Az államalakulás új formája a nemzetfölötti állam, szabad, egyenrangú államok szövetsége.” (Jászi 1918g, 98)

Azért is érdemes újraolvasni a könyvet, mert szerzője arra törekedett, hogy kiküszöbölje a korábbi átalakítási javaslatok hibáit, egyoldalúságait és kombinálja a nemzetiségi autonómiák Renner-féle rendszerét a történelmi-politikai államképződmények megőrzésének eötvösi elvével. Nézeteit summázva a következőket írta: „Biztosítani kell az életképes nemzeti államiságok kialakulásának lehetőségeit. Biztosítani kell a nemzetiségi kisebbségek hatékony védelmét a nemzeti államokon belül. Biztosítani kell az új államok olyan organikus kooperációját, mely újabb összeütközéseket lehetetlenné tesz úgy közöttük, mint nemzetiségek között.” (Jászi 1918g, 36–37)

Tény ugyanakkor, hogy Magyarország belső föderációjáról vagy a magyarországi nemzetiségek területi autonómiájának elismeréséről nem írt még ekkor. Érvei hasonlítottak a már 1912-ben hangoztatottakhoz: „De miért nem föderalizáljuk külön államokban a tulajdonképpeni Magyarországot? Nem föderalizáljuk azért, mert e rendszer reális előfeltételei: a földrajzi és gazdasági részekre tagoltság, ősi közjog – területi autonómiák folytatólagos továbbélése, több nemzet államalkotó öntudata Magyarországon nem forognak fenn.” (Jászi 1918g, 52) A magyarországi nemzetiségi kérdés megoldását még ekkor is a kulturális és nyelvi igények kielégítésében látta. Ennek számos oka lehetett. Például az ország integritása szempontjából kulcsfontosságú Románia háborús vereséget szenvedett és az 1918. évi bukaresti béke Erdély elvesztését magyar

megközelítésben kizártta tette. A cseh–szlovák egységmozgalomnak Felső-Magyarországon látszólag nem volt erős bázisa. Jászi tehát a háborús vereséggel és a győztesek békediktátumával nem számolt. Közép-Európa és a Kelet kevert etnográfiai viszonyaiból kiindulva pedig elképzelhetetlennek tűnt számára „a nemzetiségi elvel egyező külön államiságok létesítésének olyan rendszere, amely tökéletesen homogén nemzeti államokhoz vezetne.” (Jászi 1918g, 16)

Ugyanakkor úgy vélte, hogy a főbb nemzet-törzsek, mint a lengyelek, a csehek és a délszlávok államai „egyszerre végleges és megnyugtató megoldást nyernének [...] megnyugtatólag hatna ama fajrokonaira is, akik a szomszédos államok területén élnek.” (Jászi 1918g, 44) Úgy látta, hogy a dualizmus ezeknek az államalakításoknak a gátja volt, amely csak fokozta és kiélezte a magyarországi nemzetiségek küzdelmeit. De ez csak az egyik oldala kérdésnek. A másik az, hogy „a velünk együtt élő nemzetiségek összes jogos s az állam egységével összeférő igényeit a legmesszebb menőleg kielégíteni.” Vagyis szerinte az általa nemzetiségi sérelmi többletnek nevezet tényezőket kellett volna sürgősen orvosolni.

Ezek a többletsérelmek Jászi elemzése alapján az anyanyelv és az anyanyelvi kultúra hátrányos megkülönböztetéséből származnak. 1912-ben megfogalmazott minimális programját tekintette a megoldás alapjának: „...minden nemzetiség kulturális autonómiája a személyiségi elv alapján elismertessék, másrészt pedig a közigazgatásban és bíraskodásban a nemzetiségi kisebbségek minden ésszerű igénye kielégíttessék” (Jászi 1918g, 49). Jászi tervezetének sarokpontjait áttekintve le kell szögeznünk, a dunai államszövetség terve jórészt Jászi korábbi nézeteiből, törekvéseiből fakadó, tisztán elméleti, gondolati konstrukció volt, amely a háborús végjáték drámai fordulataival, a győztes nagyhatalmak támogatása által lehetővé vált nemzetállami átrendeződés kihívásaival szemben teljességgel esélytelennek bizonyult.

Összegzés

A történésznek nem feladata eldönteni, hanem megérteni és súlyuknak megfelelően elemezni a vitákban ütköző érveket. A Társadalomtudományi Társaság Közép-Európa-vitájában mindkét fél érvelése a kor kontextusában, saját elméleti rendszerében megállta a helyét. Mind Kunfi Zsigmond, mind Jászi Oszkár saját érvrendszeréből indult ki és jutott el a Naumann-féle közép-európai tervezet támogatására, illetve elutasítására. Mindkét fél a demokratikus fejlődést, tartós békét és a nemzetiségi kérdés megoldását várta a koncepció megvalósításától. Kunfi kétségkívül realisabban látta a terv német militarisztikus jellegét és kontextusát. Jászi pedig bízott szerzőjének a német demokrácia és liberalizmus iránti elkötelezettségében, és a pozitivistá értelemben vett történelmi fejlődésnek, a demokratikus jogok kiterjesztésének ideáit kereste és vélte fel fedezni a naumanni tervben. Úgy gondolta, hogy az 1912-es könyvében megfogalmazott elvei mentén támogatható a régió integrációja. Míg Kunfi a magyar szociáldemokrácia által elképzelt szocializmus ideológiájának keretében értelmezte a tervben leírtakat.

Jászi a háborús folyamatokat látva és saját megkésetttségét felismerve köze-

ledett Kunfi álláspontjához, s részben korrigálta önmagát 1917 tavaszára. Ezek a korrekciók, amint azt láttuk, publicisztikájában jól követhetőek. Felismerte a namanni koncepció árnyoldalait, amelynek következtében belátta, hogy Közép-Európa-tervezet megvalósítása éppen a demokratikus fejlődés akadályozója lehet. Nem szolgálja a nemzetiségi kérdés megoldását, sőt annak túlfeszítéséhez járulhat hozzá. Sajátos aszinkronitás figyelhető meg a Dunai Egyesült Államok néven kidolgozott tervezetében. Az amerikai béketervekkel összhangban 1918 tavaszán Jászi is a Monarchia és a dunai térség föderatív átalakításában jelölte meg a nemzeti feszültségek kezelésének optimális módját. A könyve megjelenése után tett amerikai fordulat, a wilsoni elvek felülbírálása, a különálló nemzetállamok létrehozását szorgalmazó francia és brit béketervek előtérbe kerülése azonban aligha kérhető számon a központi hatalmak kapitulációja előtt fél évvel megjelent munkán. Amikor a munka keletkezett, az adott körülmények figyelembe vételével készült. Helyesen ismerte fel, hogy az antant más politikai nyelvet közvetít a Monarchia felé, amikor az esetleges különbéke érdekében lépett fel, s radikálisan eltérő álláspontot képviselt a békerendszer előkészítésében. A Monarchia és azon belül a történeti magyar állam egyben tartását célzó koncepciók 1918 őszén már csak az utópiák között foglalhattak helyet. Az antant hatalmak és a későbbi győztes kis nemzetek megegyeztek, hogy az új államok garantálni tudják a térség stabilitását és elfogadják a franciák „gyámkodását”.

Jászi ezt a lényeges momentumot csak az új helyzet kialakulását követően ismerte fel, és akkortól fogva a békekonferenciára előkészített magyar javaslatokra, azok bel- és külpolitikai feltételeire koncentrált. A Dunai Egyesült Államok tervezete helyett kísérletet tett a helvetizációs elképzelés kidolgozásával, a rutén, szlovák, román, vend, német autonómia-javaslatok megtárgyalásával, illetve a nemzetiségi néptörvények elfogadásával az ország belső nemzetiségi határainak kijelölésére és a békekonferencián felmutatható megegyezések megkötésére.

Minden tévedés, negatív tényező ellenére az 1916. évi Közép-Európa-vita fontos állomás volt a magyarországi nemzetiségpolitikai és külpolitikai gondolkodásban. A dualista államkeretektől kiszoruló, illetve kiváló magyar állam egyszerre szembesült saját katonai sebezhetőségével, külpolitikai elszigeteltségével, illetve a nemzetiségi kérdésben (is) használhatatlanná vált magyar politikai nemzet doktrínájával. A vita segítette a korábbi álláspontok felülbírálásában, Magyarország helyének tisztázásában és az ideális békekonferencia reményében 1918 őszén Jászi által kidolgozott „keleti Svájc” koncepció kialakításában.

Irodalom

- Droz, Jacques (1960): *L'Europe centrale. Evolution historique de l'idée de „Mitteleuropa“*. Paris: Payot.
- Fukász György (1964): A polgári radikálisok nacionalizmusa. Jászi Oszkár és nemzetiségi kérdés. In *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Ignotus Hugó (1916a): Közép-Európa. *Huszedik Század*, 33. kötet.
- Ignotus Hugó (1916b): Még egyszer Mitteleuropa, *Világ*, 1916. február 20.
- Jászi Oszkár (1912): *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest.
- Jászi Oszkár (1914): A nemzetiségi kérdés újabb fejleményei. *Huszedik Század*, 29. kötet.
- Jászi Oszkár (1915a): A közép-európai gazdasági közeledés és a magyarság jövője. *Huszedik Század*.
- Jászi Oszkár (1915b): Imperializmus és pacifizmus. *Huszedik Század*, 32. kötet
- Jászi Oszkár (1915c): A kis államok problémája, *Világ*, 1915. december 16.
- Jászi Oszkár (1916a): Közép-Európa. *Huszedik Század*, 33. kötet.
- Jászi Oszkár (1916 b) : Közép-Európa és a demokratikus fejlődés. *Világ*, 1916. február 13.
- Jászi Oszkár (1918a): Közép-Európa és a demokratikus fejlődés. In Uő: *Múlt és jövő határán*. Budapest.
- Jászi Oszkár (1918b): Alkotó pacifizmus. In Uő: *Múlt és jövő határán*. Budapest, 149–150. p.
- Jászi Oszkár (1918c): Az Entente nemzetiségi politikája. In Uő: *Múlt és jövő határán*. Budapest, 103. p.
- Jászi Oszkár (1918d): A délszláv krízis. *Huszedik Század*, 38. kötet.
- Jászi Oszkár (1918 e): Középeurópa és a demokratikus fejlődés. In Uő: *Múlt és jövő határán*. Budapest.
- Jászi Oszkár (1918f): A kis államok problémája. In Uő: *Múlt és jövő határán*. Budapest.
- Jászi Oszkár (1918g): *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. Budapest.
- Jászi Oszkár (1918h): Ex orient lux! In Uő: *Múlt és jövő határán*. Budapest, 216–219. p.
- Jászi Oszkár (1918i): Közép-Európa és Nyugat-Európa. In Uő: *Múlt és jövő határán*. Budapest.
- Litván György – Varga F. János (1991): *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Kunfi Zsigmond (1916): Közép-Európa. *Huszedik Század*, 33 kötet.
- Mérei Gyula (1947): *Polgári radikalizmus Magyarországon 1900–1919*. Budapest.
- Naumann, Friedrich (1915): *Mitteleuropa*. Berlin.
- Naumann Frigyes (1916): *Közép-Európa*. Ford. Kircz Aladárné. Budapest.
- Szarka László (2008): A szlovák–magyar szakítás 1918 őszén: Elhatárolódás és önrendelkezés. In *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára*. Szerk. Fazekas József. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 13–46. p.
- Székely Artúr (1916): A közép-európai gazdasági szövetség gondolatának története. *Közgazdasági Szemle*, 1916., XL. évf., 56. köt.
- Szende Pál (1916): Közép-Európa. *Huszedik Század*, 33. kötet.
- Tokody Gyula (1989): *A budapesti német főkonzulátus jelenti... Az 1918–1919-es forradalmak és az ellenforradalom német diplomáciai iratok tükrében*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Török Petra (2003): A körtvélyesi „Jardin Paradise”. Lesznai Anna felvidéki Árkádiája. *Kalligram*, 2003/4, 27–33. p.

Teljes gőzzel – Steampunk kalauz

Doboztankönyv-fejezet

Baka L. Patrik

Steam On – A Guide to Steampunk

Abstract

The packetbook chapter deals with steampunk, one of the major subgenres of speculative fiction. The chapter focuses on the interdisciplinary, intermediate, humanistic and subculture-building aspect of steampunk. These features allow it to be a beneficial subject of teaching literature. Thus the work functions as a lesson plan; it is an elemental part of a continuously expanding literature packetbook, which discusses the subgenre of steampunk by providing hermeneutical and drama-pedagogical exercises as well as tasks which aim at improving writing skills. The packetbook chapter is based on the author's paper *Teljes gőzzel. Steampunk kalauz*, published in the journal *Partitúra*, volume 2015/1.

Keywords:

steampunk, packetbook chapter, alternate history, inter-genre network, strategies for text organization, world-building

Kulcsszavak:

steampunk, doboztankönyv-fejezet, alternatív történelem, műfajközi háló, szövegszervezési stratégiák, világépítés

Előszó

Az alábbiakban közölt *doboztankönyv-fejezet a szerző egy korábbi tanulmányában, az *Iskolakultúra* hasábjain megjelent *A szlovákiai magyar irodalomtanítás legújabb perspektívái* című szövegben vázolt irodalomoktatási reformkonstrukcióba illeszkedik, oktatási segédanyagként. Az előzménydolgozat a Szlovákiában 2015 szeptemberétől hatályos revideált oktatási program apropóján íródott, s az általa kínált lehetőségek mentén gondolja újra az irodalomoktatás mikéntjét, elsősorban a populáris irodalom olvasásnépszerűsítő felhasználhatósága felől. Előbb a Kárpát-medence magyar nyelvű, irodalomoktatásra vonatkozó tanterveit ütközteti, a kortárs irodalomtól a régebbi irodalmak felé haladó tanítási alternatívákat vázol, majd a kanonizált és kötelező olvasmányok listáját a diákok olvasói érdeklődésnek tükrében teszi újragondolandóvá. Zárásképp a legújabb irodalomtudományi eredményekkel megtámogatott, értékes populáris irodalomról értekeznek, minek révén a irodalom újra a tanulók érdeklődésének fókuszába kerülhet. Az így körvonalazott keretbe illeszkedik az itt következő *doboztankönyv-fejezet*, mely a spekulatív fikció egyik jeles alműfaját, a steampunkot helyezi boncaszatra, kitérve annak interdiszciplináris, intermedialis, szubkulturaképző és humanista jellegzetességeire, melyek révén érdekessé és érdemessé válik az irodalomoktatás számára. A munka ilyenformán óratervként, illetve egy új, folyamatosan bővülő – s az*

előzménytanulmány felhívása értelmében remélhetőleg több szakíró által is meg támogatott – irodalomtankönyv, azaz *doboztankönyv* szerves fejezeteként fogható fel, mely a magyarosan gőzvándálnak is nevezhető szubzsánert hermeneutikai, drámapedagógiai és íráskészség-fejlesztő gyakorlatokkal fűszerezve tárgyalja. A *doboztankönyv-fejezet* alapjául szolgáló tanulmány a szerző *Teljes gőzzel. Steampunk kalauz* című munkája, mely a *Partitúra* 2015/1-es számában jelent meg; jelen dolgozat – jellegéből adódóan – nem operál hivatkozási rendszerrel, szakirodalma pedig az alapjául szolgáló tanulmány által meghatározott.

Teljes gőzzel Steampunk kalauz

Ha valaki azt kéri, hogy mondjatok valami virágzásban lévő, nem feltétlenül muszáj a legközelebbi rétre, a szesziparra vagy a korrupcióra gondolnotok, mert kétségkívül virágzik a **steampunk** nevű irodalmi irányzat is. De bocsánat, ez már most képzavar, hiszen hogyan is virágozhatna az, **amit a pöfögő gőzerő, a csikorgó fogaskerekék és a feketén füstölgő, korai motorkezdemények hajtanak?** Sehogy. Az ilyesmi inkább **teljes gőzzel zakatol és tör előre**. Ám hogy ezt hogyan s miként teszi, hogy honnét is indult a steampunk története, az kétségkívül megér egy misét. Celebráljuk együtt!

Kezdjünk egy ötletbörzével!

Mit gondoltok, mit takarhat
a STEAMPUNK kifejezés?

Próbáljátok az alkotóelemek felől
megfejtetni...

Az irányzat kezdeteinek kijelöléséről lehetne vitatkozni, hiszen már **Wells, Verne és Mary Shelley művei is** magukon hordozták az ismertetőjegyeit, itt álljon azonban az első tényleges említésének dátuma.

K. W. Jeter **1978 áprilisában a *Locus* magazinnak** küldött levelében a **viktoriánus kor technológiájára építő műveik** apropóján „steampunkoknak” nevezi a Tim Powers, James P. Blaylock és az önmaga alkotta kaliforniai írótriót. Jeter ugyanebben a levelében a **fantasztikus irodalom következő nagy dobásaként** hivatkozik a formálódó irányzatra. A szerző ekkor még nem is gondolhatta, hogy a kissé erőltetett magyarsággal **gőzpunknak** vagy **gőzbetyárnak** is nevezhető mozgalom megjelenése olyan dominóeffektust idéz majd elő, mely nemcsak magát az irányzatot teszi majd meg a **spekulatív fikció egyik legtermékenyebb leágazásává**, de olyan **társadalmi szubkultúra** életre hívója is lesz, melynek divatjával a *The New York Times* is a címlapján foglalkozik majd..., ez 2008 májusában történt.

1. Szerintetek melyik Wells, Verne és Mary Shelley művekről lehet szó?
2. Miért hívjuk viktoriánus kornak az adott időszakot? Kiről nevezték el?

DE MI IS AZ A STEAMPUNK?

A viktoriánus kor gőz alapú technológiáját felpörgető, nem csak irodalmi irányzat, melyben a csikorgó fogaskerekű és a korai motorkezdemenyek az általunk ismert eszközöknél és gépeknél is extrább szerkezeteket hajtanak, akár olyanokat is, mint a Star Wars lépegetői. Az ötlet nem alaptalan, hiszen Charles Babbage az 1800-as évek elején majdnem feltalálta a gőzhajtású számítógépet, melynek továbbfejlesztése mindezt lehetővé tette volna! A fantasztikus irodalom punk irányzatai lázadnak a tradíció, a valóság és minden egyéb megkötés ellen. Fantáziájuk határtalan.

A steampunk lényegében válasz arra a kérdésre, hogy milyen lett volna a múlt, ha korábban jött volna el a jövő.

ÉS KIK AZOK A STEAMPUNKOK?

A steampunk-irányzatot imádó emberek csoportja, akik (főként egymás között) igyekeznek úgy öltözködni és viselkedni, mint kedvenc hőseik. A ruháikat a XIX. század viseletével keverik, a mobiljaikat, számítógépeiket és más kutyájukat pedig (legalább) külsőleg próbálják úgy átalakítani, hogy az a gőz- és fogaskerékű technológiát idézze. Csoporton belül nevet választanak maguknak és előtörténetet, álmutat találnak ki, a többi steampunk pedig eszerint viszonyul hozzájuk. Bevallásuk szerint így engedik szabadon fantáziájukat, kreativitásukat és így menekülnek a szürke hétköznapok elől.

Ha érdekel, nézzetek utána a magyar gőzbetyároknak is: <http://sztimpunk.blog.hu/>

A steampunk alapötlete amúgy egyáltalán nem abszurd, hiszen meghatározó művükben, A **gépezetben** **William Gibson** és **Bruce Sterling** azzal a hajszálon múló lehetőséggel játszanak el, hogy **mi lett volna, ha Charles Babbage, brit matematikus sikeresen építi meg gőzhajtású számítógépet.** A mi univerzumunkban két tervezete közül Babbage csak az elsőt (differenciálgép) tudta létrehozni, de mivel az nem működött, az úgynevezett Második Számkülönbözeti Gépezet (analitikai gép) terve már nem kapta meg az állami támogatást. És ennyin múltott, hiszen **1991-ben a Science Museum elkészítette** a szóban forgó második változatot is..., amely pedig **hibátlanul működött!** Ha tehát a brit korona nem követi el ezt az óriási, fukar-baklövést, **cirka százötven évvel korábban mehetett volna végbe az információtechnológiai forradalom,** s vélhetően mi ma éppúgy őfelsége alattvalói volnánk, mint bárki más a világon.

Ahogy napjainknak, úgy a **viktoriánus kornak** is megvoltak a maga **társadalmi problémái,** gondoljunk csak a **feketék rabszolgaságára,** a **nők díztárgy-sorsára**

vagy a **gyerekmunkára** s egyáltalán a **munkások** hártatlan **kiszípolozására**. Egyes csoportok mindig ki tudnak találni valamit, ami miatt fontosabbnak és jobbnak tudják feltüntetni magukat a többieknél. Mellettük viszont ott vannak azok is, akik észreveszik ezt a jogtalanságot. A tágabban vett **XIX. század humanistái** ilyenformán **az abolicionisták, a szüfrazsettek** és bizonyos értelemben a **ludditák** voltak. A **steampunk** művek számos **szereplője** az **elnyomott**, peremre szorított **néposztályokból** került ki. Jellemzi őket egyfajta **szabadságharcos**, ha úgy tetszik, **anarchista attitűd** is. Bármilyen eszközzel hajlandóak szembeszállni a kizsákmányolókkal.

I. Alkossatok hatfős csoportokat, és osszátok el a szerepeket: (őrült vagy zseni) fekete bőrű feltaláló, (iszákos) kalandor, (ügyetlen) úriember, (találékony) úrinő, (szabadságharcos) szüfrazsett, (gépromboló) munkás.

II. Válasszatok nevet, írjatok ötmondatos előtörténetet (5 perc).

III. Jelenet vázlatos leírása: Adott egy kocsmá, ahol a feltaláló pénzt gyűjt a szerkezete megépítéséhez, a kalandor a rablás lehetőségét látja benne, a szüfrazsett pedig a nők egyenjogúsításának eszközét. Az úrinő és az úriember ellenzik, mert féltik a társadalmi pozíciójukat, amit a találmány kiiktathat – a nő csak a férfi (a férje) jóváhagyásával beszélhet –, s ellenzi a munkás is, mert a gép elvehetné az állását.

IV. Minden csoportra 3-5 perc vita. Az egyik csoport tagjai jellemüknek megfelelően próbálják meggyőzni igazukról a másikat, úgy, hogy saját életük bizonyos eseményeire hivatkoznak, mint bizonyítékokra.

Hajrá!

3. Mit tudtok a ludditákról, a szüfrazsettekről és az abolicionistákról? Járjatok utána! A net használata megengedett!

4. Van valamelyik mozgalomnak mai megfelelője?

5. Soroljatok fel néhány mai diszkriminációs formát!

> Ötleteljete, hogyan lehetne tenni ezek ellen!

Noha ritkán esik meg, hogy kis családunkon túl az irodalmi irányzatok családfájával is foglalkozzunk, itt erre is sor kerül. A **steampunk** a fantasztikus irodalom ellentétes pólusain elhelyezkedő **cyberpunk és alternatív történelem felől jön**. Előbbihez a társadalom peremterületeiről érkező karakterei kötik, akik koruk technológiájának lehetőségeivel láznak a hatalom ellen, utóbbihoz pedig az egyes történelmi korokban való elhelyezkedés, a „mi lett volna, ha?” kérdés mentén.

Számos leszármazása van azonban magának a **steampunknak is**, melyek elsőrendűen a **kortörésükben különböznek, s a lehető legelképesz-**

több módon turbózzák fel saját érájuk technológiáját. A stonepunk kötetekből Frédi és Béni kötévői kacsintanak ránk, a latinpunkban lézerfegyverekkel vívnak a gladiátorok, vagy hasonlóan, mint ahogy Suzanne Collins hősei teszik *Az éhezők viadalában*, s a candlepunkban Artúr király a kerekasztal helyett online konferencia- beszélgetéseken vesz részt a Grál lovagjaival.

Megint ötletbörze,
de most pókháló formára,
a táblán (vagy a füzetben).

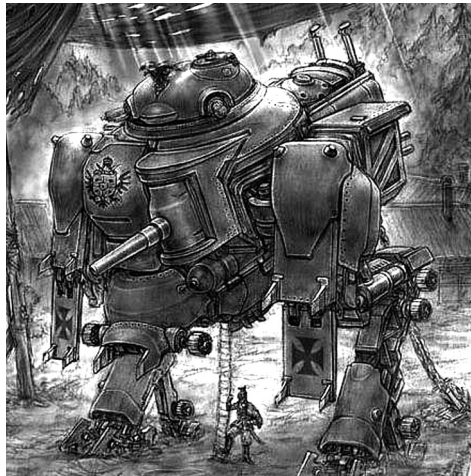
Gondolkodjatok úgy, mint
a steampunk-szerzők!...

Írjatok fel 4-5 ismert történelmi kort,
aztán egyesével menjetek ki a táblához
és pókháló alakban társítsatok hozzá
valami elképesztő, betyár változtatást,
ahogy a szövegben olvastátok...

Ha van kedvetek, járjatok utána,
van-e olyan steampunk alműfaj,
ami az állatok választott kora
kísérletezik.

Az utóbbi évek egyik legnagyobb steampunk dobását Scott Westerfeld követte el *Leviatán-trilógiájával*, mely nemcsak annyiban újszerű, hogy ifjúsági környezetbe ágyazza a második világégés eltérő kimeneteléhez képest nagyban hanyagolt első világháborús törést, de abban is, hogy a szembenálló szövetségi rendszereket egy-egy fantasztikus irodalmi irányzattal azonosítja, azok ismertetőjegyei szerint építi fel ideológiájukat és társadalmuk működését.

A Központi hatalmak – Német Császárság, Osztrák–Magyar Monarchia –, akiket Westerfeld barkácsoknak nevez, voltaképpen steampunk hatalmak, amelyek a gőztechnológiával működő, legelképesztőbb szerkezeteket vonultatják fel a műben. II. Vilmos császár-kaiser lépegetői egyaránt idézik a *Vadiúj Vadnyugatban* meg-

ismert Dr. Loveless óriás, fogaskerekes tarantuláját, és a *Csillagok háborújának* lépegetőit is.

6. A biopunk tehát a DNS megbuherálására, azaz a génebézésre épít.

> A valóságban tudtok génkezelt állatokról, növényekről?

A regény történelmi töréspontja azonban a **darwinista antant hatalmak** berkein belül keresendő: **Darwin a *Leviatán*ban** nemcsak az evolúciós elméletet alapozza meg, de az életfonalak – a mi rövidítésünkkel élve: **DNS – megismerését követően arra is rájön, miként variálhatna velük.** A darwinisták

tehát **óriási, mutáns szörnyek tömekelegét koholják**, amelyeket éppúgy önkényesen használnak fel, mint a barkácsok a pöfögő gépeket. A DNS manipulálás miatt a darwinisták **biopunk hatalmakká** lesznek.

OLVASSUNK EL KÉT SZÖVEGRÉSzt A LEVIATÁNBÓL:

„Amikor Sándor megpillantotta a lépegetőt, halkán felkiáltott. / Magasabb volt, mint az istálló, két fémlába mélyen belesüppedt a nyergelőtér talajába. Úgy festett, mintha egy darwinista szörnyeteg lapult volna a sötétben. / Ez nem gyakorlómasina volt, hanem valódi hadigépezet, egy Küklopsz gyártmányú viharjáró. Hasába ágyút építettek, füstölőház nagyságú fejről két MG-08-as géppuska nézett előre. [...] A duruzsoló gépezet hasi csapóajtaja úgy nézett ki, mint egy harapáshoz lehajoló óriási ragadozó állkapcsa.”

(15–17, 18. oldal)

„Gigászi volt – nagyobb, mint a Szent Pál-székesegyház, hosszabb, mint az óceánjáró Orion csatahajó, amelyet előző héten a Temzén látott. A csillogó henger zeppelinre hajazott, de oldalán csillogók mozgása pulzált, és körülötte szimbióta denevérek és madarak rajzottak. [...] A *Leviatán* testét egy bálna életfonalaiból alkották meg, de terveibe több száz másik fajt is beleszőttek, megszámlálhatatlan teremtmény kapcsolódott össze benne, akár egy stopperóra fogaskerekei. Koholt madarak rajai nyüzsgöttek körülötte – felderítők, harcosok, élelmet gyűjtő ragadozók. Deryn futárgyíkokat és más fajzatokat látott a bőrén futkosni. [...] A *Leviatán* nem egyetlen szörny volt, hanem örökké változó egyensúlyú, kiterjedt életszövedék.”

7. Hogyan viszonyul egymáshoz a két szöveg? Találtak valami kapcsolódást?

8. Mit fejezhet ki azzal a szöveg, hogy a másik oldal szerkezetéhez / lényeihez viszonyítva írja le a sajátjait?

A trilógiában tehát **nemcsak két politikai oldal, de egyszerre két irodalmi irányzat vívja háborúját**. Hús és fém, ha úgy tetszik, az **élő és az élettelen**.

A történet fő kérdése azonban nem az lesz, hogy ki és miként bírja eltiporni a másikat – hiszen az élet mindenkor előnyt kell élvezzen az élettelenhez képest –, de sokkal inkább az, hogy **két, egymástól eltérő ideológia** – ami nem is annyira eltérő, hiszen szövegszinten csak a másik viszonylatában képes jellemezni önmagát – **megtanulhat-e egymás mellett élni**,

ÚTMUTATÓ A FEJEZETHEZ

I. Robbanás: Írjuk fel a tábla közepére a „**STEAM PUNK**” kifejezést, és nyissuk meg az ötletbörzét. A diákok angoltudásából kifolyólag a **steam** alkotóelem hamar **gőzzé** válik majd, míg a **punk** feltételezhetően **zenei kontextus**ban nyer felfejtést. A punk irányzat magában hordozza a **lázadást**, a **korábbi keretek elvetését**. A fantasztikus **irodalom punk irányzatai** is ezt teszik: **láznak a tradíció, a valóság és minden egyéb megkötés ellen**. **Fantáziájuk nem ismer határt**, legyen szó virtuális világokról, biológiai génebézsetről vagy épp a **gőz alapú technológia kiterjesztéséről**. A **steampunk** a legutóbbit jelöli.

1. Kérdés: Wells esetében a **Világok harca**, mely klasszikus példája az idegenek Föld elleni offenzívájának, **Verne Utazás a Holdba** című alkotásában egy űrutazásról olvashatunk, melyben a szerző felpörgette korának technológiai vívmányait, **Mary Shelley** esetében pedig a **Frankenstein** említhető, melyben a névadó feltaláló innovációi és a természetes elektromosság révén életre sikerül hívni a holtakat.

2. Kérdés: A viktoriánus kor Viktória brit királynőről (1819-1901) kapta a nevét, kinek hosszú regnálása az angolok szemében voltaképpen egybeolvadt a korrallal. A steampunk-regények közege is jórészt a brit viktoriánus koré.

3. Kérdés: **Abolicionisták = fekete rabszolgák kimenekítői** az USA rabszolgatartó, déli államaiból a szabad északiakba; **szüfrazsettek = a női egyenjogúság harcosai** a viktoriánus korban; **ludditák = gépromboló munkások**, akik a gépekben megélhetésük tönkretevőit látták.

4. Kérdés: A **szüfrazsettek** mai megfelelőiként tekinthetünk a **feministákra**.

5. Kérdés: Pl. **rasszizmus, sovinizmus, antiszemizmus, xenofóbia, homofóbia** stb.

II. Robbanás(sorozat): Pl. **stonepunk = kőkor**, **bronzepunk = ókor**, antik civilizációk, **middlepunk = középkor**, **clockpunk = reneszánsz**, Da Vinci fogaskerekes technológiája, **piratepunk = kalózkodáshoz kötődő**, **teslapunk = elektromosság**, a név Nicola Teslára utal, **dieselpunk = gázolaj-alapú technológia**, jórészt a két világháború között, **atompunk = hidegháború**, atomenergia, **spacepunk = űrutazás**, akár már a jövő, **surprisepunk = bármely kor hirtelen történt**, **meglepetésszerű felfedezése**, pl. a neandervölgyiek a tűz helyett az elektromosságot találják fel.

6. Kérdés: Pl. **magtalanított mandarin** vagy **dinnye**, **libagénekkel „ellátott” kacs**, hogy nagyobbra nőjön.

7. Kérdés: A **barkácsok masinériáit a darwinisták koholmányaihoz viszonyítja**, azok tulajdonságaival ragadja meg, **s ugyanezt teszi fordítva is**.

8. Kérdés: Az ellentétek nem is tényleges ellentétek, de egymás kiegészítői, hisz csak egymás felől tudják megragadni azt is, amit önmaguk képviselnek. A **másik viszonylatában van csak értelme saját ideológiájuknak**.

képes lehet-e közös erővel szembeszállni az élet kihívásaival? Ez a kérdés pedig a mából nézve is rendkívül tanulságosnak, telítettnek tetszik. Idővel minden elnyomáson alapuló ideológia beleomlott önnön korlátaiba. A tolerancia azonban éppen arról ismert, hogy határátkelőket nyit a határokon, pöfögjenek bár az egyik oldalon gőzmeghajtású lépegetők, a másikon pedig hurukkoló, zeppelein-bálnák, mint a Leviatán... Jó olvasást!

Irodalom

- Baka L. Patrik (2015): Teljes gözzel. Steampunk kalauz. *Partitúra*, 2015/1, 57–91. p.
- Blaylock, James P. (1984): *Digging Leviathan*. New York: Ace Books.
- Blaylock, James P. (1986): *Homunculus*. New York: Ace Books.
- Blaylock, James P. (1992): *Lord Kelvin's Machine*. Sauk City: Arkham House.
- Booker, M. Keith – Thomas, Anne-Marie (2009): *The Science Fiction Handbook*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Bould, Mark (2008): Cyberpunk. In *Companion to Science Fiction*. Szerk. David Seed. London: Blackwell Publishing.
- Butler, Andrew M. (2000): *Cyberpunk*. Harpenden: Pocket Essentials.
- Cavallaro, Dani (2000): *Cyberpunk & Cyberculture: Science Fiction and the Work of William Gibson*. London: Athlone Press.
- Collins, Suzanne (2009): *Az éhezők viadala*. Ford. Totth Benedek. Budapest: Agave Könyvek.
- Collins, Suzanne (2010): *Futótűz*. Ford. Totth Benedek. Budapest: Agave Könyvek.
- Collins, Suzanne (2011): *A kiválasztott*. Ford. Totth Benedek. Budapest: Agave Könyvek.
- Creekmur, Corey (2014): Comics. In *The Oxford Handbook to Science Fiction*. Szerk. Rob Latham. Oxford: Oxford University Press.

- D'Amassa, Don (2005): *Encyclopedia of Science Fiction. The Essential Guide to the Lives and Works of Science Fiction Writers*. New York: Facts On File.
- Dr. Grymm – Saint John, Barbe (2011): *1000 Steampunk Creations: Neo-Victorian Fashion, Gear, and Art*. London: Quarry Books.
- Foster, Thomas (2014): Cyberculture. In *The Oxford Handbook to Science Fiction*. Szerk. Rob Latham. Oxford: Oxford University Press.
- Gibson, William – Sterling, Bruce (2005): *A gépezet*. Ford. Juhász Viktor. Budapest: Galaktika Fantasztikus Könyvek – Nagual Publishing.
- Gross, Cory (2007): Varieties of Steampunk Experience. *Steampunk Magazine*, 1. sz., 2007. március 1., 60–63. p.
- Guffey, Elizabeth – Lemay, Kate C. (2014): Retrofuturism and Steampunk. In *The Oxford Handbook to Science Fiction*. Szerk. Rob Latham. Oxford: Oxford University Press.
- Gyuris Norbert (2007): Metafikció, történelem és identitás a steampunk regényben. Alasdair Gray: *Poor Things*. In *Idegen univerzumok. Tanulmányok a fantasztikus irodalomról, a science fictionról és a cyberpunkról*. Szerk. H. Nagy Péter. Dunaszerdahely: Lilium Aurum (Parazita könyvek 1), 207–243. p.
- H. Nagy Péter (2009): Imaginárium IX. SF: A képzelet mesterei. *Opus*, 2009/2.
- H. Nagy Péter (2012): A sokvilág-elmélet filmes alkalmazásai. *Opus*, 2012/6.
- H. Nagy Péter (2015a): A negyedik. Kiegészítés Németh Zoltán *A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája* című könyvéhez. *Opus*, 2015/1, 76–87. p.
- H. Nagy Péter (2015b): Charles Darwin, a populáris hős. *Új Szó*, 2015. február 7., 20. p.
- Hills, Matt (2009): Time, possible worlds, and counterfactuals. In *The Routledge Companion to Science Fiction*. Szerk. Mark Bould – Andrew M. Butler – Adam Roberts – Sherryl Vint. London és New York: Routledge.
- Hubble, Nick – Mousoutzanis, Aris szerk. (2013): *The Science Fiction Handbook*. London: Bloomsbury.
- James, Edward – Mendlesohn, Farah szerk. (2009): *The Cambridge Companion to Science Fiction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jeter, K. W. (1990): Morlockok éjszakája. In H. G. Wells – Egon Friedell – K. W. Jeter: *Utazások az időgéppel*. Ford. Koncz Éva, Ruzitska Mária, Morvay Nagy Péter. Budapest: Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó.
- Julier Ferenc (1933): *1914–1918. A világháború magyar szemmel*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Keserő József – H. Nagy Péter szerk. (2011): *Kontrafaktumok*. Komárom: Selye János Egyetem.
- Luckhurst, Roger (2005): *Science Fiction*. Cambridge: Polity Press.
- Olalquiaga, Celeste (1998): *The Artificial Kingdom: A Treasury of the Kitsch Experience*. New York: Pantheon Books.
- Powers, Tim (2001–2002): *Anubisz kapui I-II*. Budapest: Valhalla Páholy.
- Roberts, Adam (2000): *Science Fiction (New Critical idiom)*. London és New York: Routledge.
- Roberts, Adam (2007): *The History of Science Fiction*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rosenfeld, Gavriel D. (2007): Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha ...?” Elmékedések az alternatív történetírás szerepéről. Ford. Szélpál Livia. *AETAS*, 2007/1.
- Sánta Szilárd (2012): *Mesterséges horizontok. Bevezetés a kortárs sci-fi olvasásába*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum (Parazita könyvek 7).

- Seed, David (2011): *Science Fiction. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Stockwell, Peter J. (2000): *The Poetics of Science Fiction*. New York: Longman.
- Stoddard, William H. (2002): *GURPS Steampunk*. Austin: Steve Jackson Games.
- Szélpál Livia (2007): A történelem jövője: bevezetés egy nem hagyományos történetírás (un-conventional history) elméletébe. *AETAS*, 2007/1, 145–146. p.
- VanderMeer, Jeff – Chambers, S. J. (2011): *The Steampunk Bible. An Illustrated Guide to the World of Imaginary Airships, Corsets and Goggles, Mad Scientists, and Strange Literature*. New York: Abrams Image.
- Wells, H. G. (1990): Az időgép. In H. G. Wells – Egon Friedell – K. W. Jeter: *Utazások az időgéppel*. Ford. Koncz Éva, Ruzitska Mária, Morvay Nagy Péter. Budapest: Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó.
- Westerfeld, Scott (2009): *Leviatán*. Ford. Kleinheincz Csilla. Budapest: Ad Astra.
- Westerfeld, Scott (2010): *Behemót*. Ford. Kleinheincz Csilla. Budapest: Ad Astra.
- Westerfeld, Scott (2014): *Góliát*. Ford. Kleinheincz Csilla. Budapest: Ciceró.
- Westfahl, Gary (2008): Hard Science Fiction. In *Companion to Science Fiction*. Szerk. David Seed. London: Blackwell Publishing.
- Wolfe, Gary K. (2014): Literary Movements. In *The Oxford Handbook to Science Fiction*. Szerk. Rob Latham. Oxford: Oxford University Press.
- Wright, Peter (2009): Film and television, 1960–1980. In *The Routledge Companion to Science Fiction*. Szerk. Mark Bould – Andrew M. Butler – Adam Roberts – Sherryl Vint. London és New York: Routledge.

Pszichológia és művészet

Martin László

Psychology and Art

Abstract

After the summary of the foreign and Hungarian psychology of art, we write about the main research and the connection of art and psychology. We present the reciprocal effect between them. We show three ways of how psychology works in humanities and arts (education/socialization, mental health prevention, treatment/psychotherapy, and rehabilitation).

Key words: psychology of art, psychodynamic of trash, catharsis: analogy, homology and interference between the creative genius and the recipient, education, prevention and psychotherapy by art

Kulcsszavak: a művészet pszichológiája, a szemét pszichodinamikája, katarzis: analógia, homológia és interferencia a kreatív génusz és a befogadó között, oktatás, prevenció és pszichoterápia a művészetben keresztül

„Egyrészt a művészetelméletnek mind nagyobb szüksége van a pszichológiai megalapozásra. Másrészt a pszichológiának is, ha meg akarja magyarázni az emberi magatartás egészét, szükségképpen vonzódnia kell az esztétikai reakció bonyolult problémájához.”
(Vigotszkij 1968, 19–20)

Mióta foglalkozik a pszichológia a művészettel?

Mint oly sok más tudomány, így a pszichológia múltja is hosszabb, mint a „történelme”. Ez utóbbit attól az eseménytől datálja a szakmai konvenció, mikor Wilhelm Wundt a Lipcsei Egyetem egyik aijájára kivetette a „Pszichológiai laboratórium” táblát – 1879-ben. Tudományunk *múltja* azonban az ókori görög filozófusokig nyúlik vissza. Platón – többek közt – *Az állam* című művében (Platón 2007), Arisztotelész – szintén többek közt – a *Lélekkifilozófiai írásokban* (Arisztotelész 1988) értekezett olyan, az emberi viselkedéssel és annak lelki mozgatóival kapcsolatos problémákról, melyek a XIX. századtól egyre egzaktabbá váló pszichológiának máig kutatási témáit jelentik. Már a két génusz is foglalkozott – mint tudjuk, eltérő ontológiai alapon – a *katarzis* mibenlétével. Platón, idealista alapállásból, normatív módon gondolkodva erről, *Az állam X.* könyvében fogalmazza meg, hogy a katarzis (megtisztulás) csak a nem-mimetikus művészetek (pl. tragédia) által létrejöheto *erkölcsi megtisztulás*. Arisztotelész a *Poetikában* (Arisztotelész 2004) úgy foglal állást, hogy a tragédia elsősorban érzelmek (félelem, részvét, együttérzés, szánalom) felkeltése által éri el a megtisztulást: a szenvedélyektől való megszabadulást, s ezáltal a *lelki egészséget segíti* – mai szóhasználattal a katarzisznak mentálhigiénés, preventív, gyógyító funkciója van. Arisztotelész tehát a *lelki jóra* teszi a hangsúlyt.

Ezen mentálhigiénés-funkcionális hangsúlyú álláspontjával szinte „megelőlegezi” Sigmund Freud pszichoanalitikus alapú katarzisz-lereagálás elméletét (Freud 1926), érzelme központúságával pedig Vigotszkij befogadás-katarzisz koncepcióját (Vigotszkij 1968). *Amennyiben hajlunk rá, hogy a szegény- és bűntudatmentesség kínzó fájdalomtól való megszabadulást/megtisztulást a lelki egyensúly/egészség fontos részeként ismerjük el, máris feloldható a két katarziskoncepció közti különbség/ellentét!*

Egy rövid, módszertani tanulmány nem terhelhető egy szűkebb szakterület fejlődésének részletes történeti bemutatásával, de a posztspekulatív, poszt-metafizikus művészetpszichológia alakulásának néhány fontosabb állomását hadd említsük meg ehelyütt!

A pszichofizikai törvényéről is ismert Fechner hirdette meg az ún. induktív (az elemi észleletről építkező) esztétika, a *kísérleti/pszichológiai esztétika* programját (Fechner 1876). Erről az irányzatról részletesen tájékoztat Schuster könyvének VI. fejezete (Schuster 2005). Heinrich Wölfflin, azon gondolat/felfedezés nyomán, hogy az építészeti alkotás nemcsak történeti és fejlődési, de pszichológiai szempontból is elemezhető, a *művésztörténet és a pszichológia integrációjának szükségességét* hangsúlyozta már 1886-ban (Wölfflin 1999). Theodor Lipps a művészetélmény fontos tényezőjeként emelte ki az *empátiát* (Lipps 1906). Müller-Frieffels 1922-ben megjelent, *A művészet pszichológiája* c. művében az *objektív analitikus* módszer sajátjaként azt veti fel, hogy nem a szerzőt, nem is a nézőt, hanem magát a műalkotást kell a pszichológiának vizsgálnia (Müller-Frieffels 1922, 42–43). 1915–1922 között születtek a fiatalon elhunyt Lev Vigotszkij azon írásai, melyek a Szovjetunióban 1965-ben, Magyarországon 1968-ban kerültek kiadásra. A korabeli pavlovi reflexológia nyelvezetével az *objektív-analitikus módszert* így határozza meg: „a műalkotás formájától, a forma elemeinek és struktúrájának funkcionális elemzésén át, az esztétikai reakció reprodukálásáig és általános törvényeinek megállapításáig” (Vigotszkij 1968, 52–53). Az arisztotelészi *emocionalitás-hangsúlyú katarziszmodell* szellemében hangsúlyozza, hogy a *művészetpszichológiát* nem az érzékelés és az észlelés, hanem az *érzelem és a képzelet problémájával kell kezdeni* (Vigotszkij 1968, 317). Katarziszfelfogását így adja meg: „az esztétikai reakció törvénye: az esztétikai reakció olyan affektust rejt magában, amelyik két ellentétes irányban bontakozik ki, s amely a csúcsponton – mintegy rövidzárlatban – megsemmisül. [...] Éppen ezt a folyamatot szeretnénk a katarzisz szóval definiálni” (Vigotszkij 1968, 345). A neveléstörténetben is jegyzett filozófus, John Dewey, *Művészet mint élmény* című könyve a *művészeti nevelés* úttörőjének tekinthető (Dewey 1934). A XX. század ’50-es éveiben egyre népszerűbb alaklélektan pszichoterapeuta „fenegyereke”, Fritz Perls, két kollégájával együtt írott műve a művészetélmény okozta izgalmi állapot és a *személyiség egészének fejlődésére* irányította a figyelmet (Perls et al. 1951). A művészetnek a személyiség egyensúlyának megőrzésében játszott – mai kifejezéssel: *mentálhigiénés prevenció*s – szerepét Rudolf Arnheim is hangsúlyozta (Arnheim 1966). A művészetéről, alkotásról, műbefogadásról szóló pszichoanalitikus (Freud), mélylélektani (Jung) és neopszichoanalitikus, énszi-

chológiai gondolatok rövid összefoglalása is külön tanulmányt igényelne. A művészetpszichológia több mint évszázados története iránt mélyebben érdeklődőknek ajánljuk Bornstein tanulmányát (Bornstein 1984a; 1997). A közelmúltban Magyarországon is megjelent *Művészetlélektan* című munkára felhívva a figyelmet (Schuster 2005) térünk rá a magyar művészetpszichológia kibontakozásának vázlatára.

A *magyar művészetpszichológiai munkák* elsőinek sorában szokás említeni Kepes György *A látás nyelve* (Kepes 1944; 1978) és Füst Milán *Látomás és indulat a művészetben* (Füst 1948) című köteteit. Máig gyakran hivatkozott mű Vitányi Iván *A zene lélektana* című könyve (Vitányi 1969). Lukács György *Az esztétikum sajátossága* című monumentális munkája is tartalmaz a művészetpszichológia szempontjából releváns gondolatokat. Platónnal szemben szerinte nemcsak a dráma, tragédia alkalmas a katarzis létrehozására, hanem egyéb, mimetikus művészetek is. Szinte mérnökién fogalmazva írja: „...a mű hatása ellentétes úton halad, mint az alkotó folyamata” (Lukács 1978, 857). Az utóbbi években – főleg a vizuális művészetek pszichológiája terén – Farkas András munkássága kiemelkedő (Farkas 1994). A zenei képességek és a zenei műveltség kutatásáról Asztalos Kata adott közre a közelmúltban figyelemre méltó összefoglalót (Asztalos 2012). Az utóbbi évtizedek legtermékenyebb szerzőjeként és szakirodalom-közvetítőjeként kell említenünk Halász Lászlót az MTA, főként irodalompszichológiai irányultságú kutatóját (Halász 1973; 1983). „Az a négy vonatkoztatási pont, amelyek körül a művészetpszichológiai kutatások egymást meghatározó kérdései elhelyezkednek: a) A műalkotó tevékenység sikeres elvégzését biztosító alkotóképesség (a művészi alkotótehetség természete, a művészi alkotószemélyiség pszichológiája), b) a tevékenység lezajlása (az alkotó folyamat), c) művek, illetve a művészet bizonyos jellemzőinek pszichológiai elemzése, valamint d) a művek befogadásának pszichológiája.” (Halász 1983, 11)

Az „egyetemes” művészetpszichológia-történet vázlatánál láttuk, hogy az elemzés, gondolkodás, gyakorlat egyre inkább fordult a személyiség egésze irányába. Ennek egyik ága a pszichopatológiai/kórlélektani elemzés, annak feltárása, hogy a lelki egyensúlyzavar, krízisállapot, betegség, személyiségzavar miként jelenik meg a műalkotásban. Az idevágó hazai munkákból említjük meg Pertoríni Rezső pszichiáter Csontváry-Kosztka Tivadarról készült monográfiáját (Pertoríni 1966) – egyúttal Huszárik Zoltán *Csontváry* című, több tekintetben is többsikű filmjét. A másik, többeket is elemzésre inspiráló személy az elmúlt évtizedek hazai pszichopatográfiájában József Attila volt (Bokai – Jádi – Stark 1982; Illyés Gyuláné 1987; Garai 1991; Bagdy 1992).

A gyakorló pedagógusok, de a kutatni szándékozók számára is a fentieknél nagyobb relevanciával bírhatnak még azok a munkák, melyek a rajzelemzésbe és annak fejlődésébe adnak betekintést. Évtizedeket átívelve említjük meg Gerő Zsuzsa és Hárdi István klasszikus műveit (Gerő 1973; Hárdi 1983), valamint a mai modern, korszerű, még számítógépes alkalmazási tendenciákat is bemutató írásokat is (Vass 2003; 2011a; 2011b).

A kép teljessége (gyakorlati munka, képzés) érdekében meg kell emlékez-

nünk arról, hogy 1992-ben a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola pécsi tagozatán Dr. Sasvári Attila (1939–2005) kezdeményezésére Bagdy Emőke, a helyi Pszichiátriai Klinika és Honvéd kórház szakembereinek közreműködésével először indított hazánkban zeneterapeuta képzést, mely pár év múlva három szakirányú (tánc-mozgás, zene, képzőművészet) művészetterapeuta képzéssel teljessé vált. E dolgozat szerzője – mint a mozgás-, zene- és képzőművészet-terápia területén egyaránt gyakorló pszichológus, terapeuta – kezdetben személyiség-, fejlődés- és szociálpszichológiai, a későbbiekben kutatómódszertani ismeretek oktatásával járulhatott hozzá a leendő művészetterapeuták, s majdani pácienseik épüléséhez, gyógyulásához.

A művészetpszichológia és a főbb művészettudományi területek

A *művészetfilozófia* tárgya a művészet helye az emberi létben (ontológia), keletkezése, funkciója, hatása az emberi létre (ontológia, etika), szerepe a világ és az ember megismerésében (ismeretelmélet, gnoszeológia). A művészetelméletek, ágazati esztétikák tartalmait szintetizálja. Jeles alkotói: G. W. F. Hegel, Martin Heidegger, Arthur, C. Danto, Fülep Lajos, Lukács György. A művészetfilozófiáról közelmúltban jelent meg Tózsér János tanulmánya (Tózsér 2015).

A *művészetelmélet/esztétika* tárgya a nembeli – tértől, időtől, rendszertől független – örök emberi lényeg: az érzékeken, érzelmeken át ható esztétikum kifejeződése a műalkotásban. Esztétikai minőséget hordozható tartalmak, pl. *aszzcendencia/emelkedés*: élet, szabadság, szerelem, győzelem, *deszcendencia/lefelé mozgás*: elbukás, halál, pokol, betegség, szenvedés, értelmetlen halál, *horizontális/aktuális*: küzdelem, intrika, bosszú, irigység, féltékenység, megbocsátás. Az aszcendens és a deszcendens létélmény mint esztétikai tematika jó példáját adja Ady Endre két műve. Az előbbire a később Kodály által is feldolgozott (1938–1939) *Fölszállott a páva* (1907), utóbbira a *Föl-föl dobott kő* (1909) című verse említhető példaként. Esztétikai tartalomhordozók azok az *archetípusok, melyeket Jung a kollektív tudattalan álmokban, alkotásokban szimbolikusan megnyilvánuló tartalmainak tekintett, pl. anya, apa, gyermek, anima, animusz, születés, újjászületés, beavatás, totalitás, erő, hős, Isten, bölcs, egység, árnyék* stb. (Jung 1993a; 1993b). Jeles alkotók: J. W. Goethe, G. W. F. Hegel, F. W. J. Schelling, Nicolai Hartmann, Lukács György, Sik Sándor.

A *művészetszociológia* az alkotók, a befogadók társadalmi helyzetét, statisztikai, demográfiai, mobilitási stb. jellemzőit kutatja. Bővebb ismertetése Józsa Pétertől is olvasható (Józsa 1978). Jeles művelői: Hauser Arnold, Vitányi Iván, aki maga is írt a katarziszról (Vitányi 1969), Józsa Péter.

A *művészettörténet* tárgya az egyes művészeti ágakban keletkezett alkotások időbeli sora. A legtöbb művészettörténet-könyv, akár „egyetemes”, akár ágazati (festészet, szobrászat, építészet, film...) lényegében stílustörténet. A *holisztikus művészettörténet komplex: az alkotásokat, a társadalom, politika, gazdaság, kultúra mind alkotót, mind befogadót formáló, azt a „kor emberévé” tevő történeti összefüggésekben ábrázolja/ábrázolná*. Ilyen törekvések többnyire csak egyes alkotók életmű elemzésében érhetőek tetten. S *itt kap-*

csolódik/kapcsolódhatna a művészettörténet a művészetpszichológiához!

Művészetpszichológia: fentebb, Halász Péter nyomán már említettük a három évtizeddel ezelőttre kialakult négy fő területét (Halász 1983, 11). Az utóbbi évtizedekben – csakúgy, mint a pavlovi időkben – exponenciálisan nő a pszichológia és a biológiai tudományok kapcsolata (pl. evolúciós pszichológia, pszichogenetika). Alább ennek négy példáját mutatjuk be. 1. E trend részeként napjainkra – az agyi képalkotó diagnosztikus eljárásokra (PET, CT, fMRI) alapozottan – a kognitív idegtudományok, a neuropszichológia hatalmas fejlődésének köszönhetően mindenképp említenünk kell azokat a törekvéseket, melyek a *művészi élménnyel kapcsolatos, egyidejű idegrendszeri folyamatok tanulmányozására irányulnak*. Ezt a területet nevezhetjük *művészet-neuropszichológiának*, mely szakirodalmi tájékozódásunk tanúsága szerint az eddigiekben főként a zenei élmény (Zattore 2005) befogadásának kutatására irányul. 2. A művészet, a művészeti jelenségek, a tehetség transzgenerációs kutatása, *biológiai-genetikai* megközelítése régebbre nyúlik vissza (Morris 1962; Czeizel 1976; 1998), csakúgy, mint 3. a *művészet-pszichofiziológia*-nak nevezhető azon kutatások, melyek során vizuális élményfeldolgozási folyamatot kísérő szemmozgásvizsgálatokat végeztek (Kristjanson – Antes 1989; 1997). 4. Ugyancsak a biológiai megközelítés részeként említhető a *művészet-pszichofarmakológia*, melybe azok a dokumentumok, tanulmányok sorolhatók, melyek a különböző drogoknak, főként az alkotói folyamatokat a tudatmódosításon keresztül befolyásoló hatásával foglalkoznak (Bocicault 2014).

Szakmánk, a pszichológia szempontjából kitüntetőd, hogy épp, mikor e tanulmány első változata készült (Martin 2015b), a Magyar Tudomány Napján a megnyitó előadást egy pszichológus tarthatta, s témánk szempontjából is érdekes, hogy abban a zene idegrendszeri és pszichés fejlődésre gyakorolt átfogó hatását is tárgyalja. „A zene gyermekkorban olyan »agyfényesítő« eszköz, amely mai tudásunk szerint a megismerő funkcióknak olyan magasabb szintjeire is hat, amelyekről eddig csak sejtésünk volt.” (Csépe Valéria: *A hangok hatalma. A kognitív fejlődés és az újrahangolt agy*. MTA, 2014.11.03.)

S itt emlékeztetünk a korábban szintén említett Wölfflinnek az építészeti alkotások elemzése kapcsán a művészettörténet és pszichológia integrációjára irányult kezdeményezésére (Wölflin 1886; 1999). *Nincs gazdagabb terület, ahol történelem és egyén jobban összefonódna, s ez a kapcsolat objektivációk végtelenségében hagyományozódna az utókorra, mint a művészet. Évezredes hit, gazdaság, kultúra, többgenerációs család-, évtizedeket átívelő egyéni életsors összefonódásának sajátos tükröződése, dokumentációja, tanítója a művészet.*

Mi a közös a művészetben és a pszichológiában?

A világ – s benne az ember –, mint objektív entitás, az emberi elmében, lélekben négy fő reprezentációs típus mentén képeződik le/tükröződik, és alkotja meg a (számunkra) „valóság”-ot: 1. a mindennapi tudat, 2. a művészet, 3. a tudomány és 4. a hit formájában. Lukács György már említett művének első fe-

jezeteiben az előbbi hárommal foglalkozik (Lukács 1978, 353–354). Ha a tudományok közül most csak a pszichológia és a művészet hasonlóságait keressük, legalább négy főbb csomópontot emelhetünk ki.

1. Már a nagy természettudós, Alexander von Humboldt leírta, hogy a művészetnek fontos szerepe van a *világ megismerésében*. Vegyük csak példaként a megszámíthatatlan műalkotásban megjelenő udvari bolondot, a clownt, a groteszk, a szatíra, a komédia, a tragikomédia mind képkalkotó (a karikatúrától a gúnyrajzig), mind publicista (Borsszem Jankó, Ludas Matyi), prózairó (Karinthy), verselő és színpadi (kabaré) figuráit és alkotóit! A „nép” számára lelki feszültségelvezető, „szelep” funkcióval bíró alkotások és szerzők nemcsak a mindenkori hatalom (Illyés Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról*), de a köznép, a hétköznapi ember számára is tükröt tartottak a gőg, az önzés, hazugság, fősvénység, esendőség, kételkedés, hiteltelenség, álságosság, gyarlóság ön-felismerése érdekében. Gordon W. Allport a humort – pontosabban annak Cyrano de Bergerac-i önreflexív, ellenségességtől mentes formáját – az érett személyiség jellemzői közt sorolja fel (Allport 1980, 305). Az ember mint a világ részének – a benne önmagára ismerő objektív szellem (Hegel) – megismerésében, az anatómia, élettan, genetika mellett a pszichológiának is nagy szerepe van. Mint a viselkedéstudományok (behavioral sciences) egyikének közvetlen tapasztalati tárgya – mind a napi praxisban, mind a tudományos kutatásban – az emberi (állati) viselkedés. Ezt három szinten tanulmányozza: 1. az autonóm idegrendszer által szabályozott *vegetatív, zsigeri, viszcerális működések*, 2. a vázizomrendszer és a bőr által kivitelezett, részben akarattalosan szabályozott *cselekvéses szint*, 3. a csak emberre jellemző *beszéd*, mely a csak emberre jellemző nyílt rendszerként működő *nyelvnek* – nem a később kialakuló vizuális-szimbolikus (írás) – akusztikus, vokális megnyilvánulása. A megfigyelés, esettanulmány, vizsgálat (teszt), kísérlet, kutatás eszközeivel alkot modelleket az alapvető lelki folyamatokról, funkciókról (1–3. energetika: éberség, emóció, motiváció, 4. a „lélek kapuja”: a figyelem, 5–9. megismerő/kognitív funkciók: észlelés, emlékezés, tanulás, képzelet, gondolkodás, intelligencia, kreativitás). Strukturális, dinamikai, fejlődési modelleket alkot ezek egyedszintű szervezett rendszeréről (személyiség), annak egyed- és törzsféjlődési alakulásáról (fejlődés- és evolúciós pszichológia), kölcsönhatásainak sajátosságairól (szociálpszichológia). *Minden mű* e biológiai (öröklöttség, veleszületettség) és társas – történeti/történelmi meghatározottságú *személyiség viselkedésének*, hol elillanó (előadó művészet), hol „időtlenné vált”, objektívált és transcendentált *következménye*. Ezért is idéztük írásunk mottójaként Lev Vigotszkij gondolatát, aki felhívja a figyelmet: „*a pszichológiának is, ha meg akarja magyarázni az emberi magatartás egészét, szükségképpen vonzódnia kell az esztétikai reakció bonyolult problémájához*” (Vigotszkij 1968, 19–20). A korabeli „esztétikai reakció” kifejezést ma fogalmazhatjuk *művészet élménynek*, annak mind alkotói-, közvetítői-, mind befogadói oldalát integrálva, implikálva.

Amint a pszichológiában, úgy a művészet történetében is számos *kísérelt* folyt és történik máig is. Csak vázlatosan utalva: a táncban Maurice Béjart, Eck Imre (Pécs), Markó Iván (Győr), a színházban Stanislavsky, a filmben Eisenstein, Kuroszava, Antonioni, Bertolucci, Pasolini, Jancsó Miklós, Huszárik Zoltán, Bódy Gábor, a Balázs Béla Stúdió, a rajzfilmben Rófusz Ferenc, a szobrászatban H. Moore, Auguste Rodin, Varga Imre, Kígyós Sándor, az építészetben Alvar Aalto, Antonio Gaudi, Csete György, Makovecz Imre, a zenében Arnold Schönberg, Krzysztof Penderecki, Bartók Béla, Eötvös Péter, a festészetben Paul Klee, Pablo Picasso, Marc Chagall, Joan Miró, Kassák Lajos, Victor Vasarely... és sorolhatnánk hosszan.

A különböző tudományokban számos *effektust* írtak le a kutatók, felfedezők. A pszichológia története legalább két olyan elnevezést használ, melyet a művészetből, az irodalomból vett át. A Goethétől (1774) adoptált Werther-effektus a szuicidológia kulcsfogalmává vált, az öngyilkossági modellkövetést (mód, helyszín) megnevezve. A G. B. Shawtól átemelt főszereplőnévből jött létre a Pygmalion-effektus, mely az előítélet/beállító-dás önbeteljesítő hatását írja le (ld. később).

2. Második hasonlóságként említjük a *dokumentációs, archiválási funkciót*. Az objektivált műalkotások (festmény, szobor, épület, próza, líra) máig őrzik elődeink egykori viselkedését, annak háttérében álló motívációikat, azt kísérő érzelmeiket, gondolataikat, a természettel és egymással kialakult kapcsolataikat. A narratív/elbeszélő alkotások sora – a lascaux-i, altamirai barlangfestményektől a domborművek, a falak, díszoszlopok reliefjei, a festmények, a dráma, az eposz, a regény, a filmek sokaságáig – segít megismerni és megérteni eleink és mai önmagunk élet- és lelki világát.
3. Harmadik hasonlóságként az *oktató-nevelő funkciót* emeljük ki. Amint a román kori templomfreskók is szolgálták az akkori írástudatlan hívők Biblia-oktatását, feltehetően az imént említett barlangrajzoknak, majd a csatákat elmesélő domborműveknek, festményeknek, a mai számos más műfajú (pl. szociográfia: Sánta Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Moldova György, film: Sára Sándor, fotó: John Thomson, Robert Capa) műalkotáshoz hasonlóan van ismeretközlő, tanító, potenciális nevelő, olykor propagandisztikus hatása. A pszichológia az általa megszerzett tudást eddigi múltja és története során számtalanszor „vitte és viszi be” az aktuális társadalmi gyakorlatba. Hol az ismeretterjesztés, oktatás, nevelés (pedagógiai pszichológia), hol a munka-, a szervezetek- és a gazdaság világába (munka-, szervezet-, gazdaságpszichológia), hol a lelki zavarok megismerése/megismertetése és gyógyítása (klinikai pszichológia), hol a komplex társadalmi folyamatok megértetése/alakítása (szociál-, politikai-, történelempszichológia) területén és a művészet, a művészet élmény megértése, megismertetése céljából (művészetpszichológia).
4. Negyedik hasonlóságként a *morális funkciót* említjük. A művészet számos alkotása vet fel erkölcsi kérdéseket, s ad erkölcsi iránymutatást. Elég

csak Shakespeare *Rómeó és Júlia*, Petőfi Sándor *Nemzeti dal*, Vörösmarty Mihály *Szózat*, Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* című műveire utalnunk. A pszichológia a lelki egészségről, normalitásról, érettségről megfogalmazott tartalmai egyben az egyetemes emberi jogok (pl. szabadság, egészség), s ezáltal a társadalmi erkölcs és a személyes erkölcsiség tartalmait is képezik. Erich Fromm írja: „...a pszichológiának nem pusztán az a feladata, hogy leleplezze a hamis erkölcsi ítéleteket, ezen felül szolgálhat az életvezetéshez szükséges objektív és érvényes normák felállításával is” (Fromm 1947; 1998, 9).

Hogyan hat a pszichológia a művészetre?

Csak a fentiekből kiolvasható egyirányú kapcsolat van-e pszichológia és művészet között (ti. a pszichológia tanulmányozza a művészetet, a művészet pedig passzívan „hagyja” ezt), vagy a hatás kölcsönös?

A XIX. század végétől születnek meg a „lélektani” jelzővel ellátott műcsoportosítások, a próza, a dráma, majd később a film területén. Közös sajátossága ezeknek, hogy a *cselekmény drámaisága, bonyolultsága helyére a szereplők tudatos és tudattalan lelki folyamatainak (érzések, érzelmek, vágyak, gondolatok, konfliktusok...) bemutatására, közvetítésére helyezik a hangsúlyt. Az expresszió, a narratíva tárgya nem elsődlegesen a történet, a cselekmények sora, hanem az azt alakítók, elviselő, átélők lelki folyamatai.*

A *lélektani regény (roman psychologique)* fogalmát a század végén, a szentimentalizmus és romantika korszakában fogant nagyprózai művekre bevezető Paul Bourget maga is azok közé tartozott, akik lélektani írások sorát alkották (beszédes címek: *Asszonyi szív*, 1893; *Hazugságok*, 1893–94; *Vetélytársnők*, 1907; *Szemközt a halállal*, 1918). A *pszichológiai regény* közismerten nagy alkotói: Virginia Woolf, Stendhal, Goethe, Zola, Flaubert, Dosztojevskij, James Joyce, Thomas Mann, Simone de Beauvoir, a magyar szerzők közül: Kemény Zsigmond, Csáth Géza, Németh László.

Hasonló módon a *lélektani dráma* is a szereplők lelki folyamataira, konfliktusaira, vívódásaira, szorongásaira, ambivalenciáira, jellemfejlődésére, változásaira helyezi a hangsúlyt. Első képviselőjeként Racine *Phaedra* című XVII. századi klasszicista darabját említik, de az irodalom- és drámatörténet legismertebb monológiájának ismeretében az előzményekből nem hagyhatjuk ki Shakespeare *Hamlet*t sem. Az elmúlt másfél évszázadból Camus, Csehov, Ibsen, O’Neil, Sartre, Strindberg művei sorolhatók ide, de nem feledkezhetünk meg a Balázs Béla szövegén (1910) alapuló Bartók Béla által (1911) alkotott operáról, *A kékszakállú herceg váráról* sem.

A *lélektani film* képisége, annak rengeteg változója (távolság-közelség, tempó, megvilágítás...) és hangossága (beszéd, zene, egyéb akusztikus elemek) folytán a lelki folyamatok ábrázolásának komplexebb eszköztárát alkalmazhatja, mint az előbbi két műcsoport. Ezt az expressziós eszközrendszer mára megsokszorozzák a számítógépes animáció adta lehetőségek, eladdig, hogy egy filmhez mára már élő emberi/állati szereplő sem kell (ld. *Avatar*). A lé-

lektani film klasszikusaként megjelölni Alfred Hitchcockot és a *Psychót*, (1960) talán nem tévedés. Ennek folytatása a ma fejlődés-pszichopatológiának nevezett megközelítésből az okokra, eredetre rákérdező Mick Garris által rendezett *Pszicho IV: Ahogyan kezdődött* (1990). Georg Cukor *Gázláng* című filmjében a szándékos örületbe kergetés jelenik meg (Ingrid Bergmannel, 1944). Reiner V. Fassbinder *A félelem megeszi a lelket* (1973) című filmje bemutatja, hogy az előítéletesség „normál körülmények” között, a hétköznapokban miként teheti tönkre két – különböző etnikumból és kultúrából származó, de egymásra talál(hat)ó – ember boldogságát. A magyar filmtörténet is igen gazdag az egyéni lelki és a csoportlélektani, dinamikai folyamatokat bemutató művekben (*Emberek a havason, Valahol Európában, Psyché, Mefisztó, Sorstalanság...*). Rényi Tamás (1929–1980) *Sikátor* című filmjében (1966) hangzik el egy egyszerre lélekábrázoló, tanító-oktató és nevelő mondat a színész, Horváth Sándor szájából, valahogy így: „A káromkodás arra jó, hogy ne essünk egymásnak.” *A nyers indulatok elaborációjának, megmunkálásának olykor életmentő módja a beszédbe „átgyúrás”, legyen az ijedtség, düh vagy szerelem.* Utóbbi kettőre Petőfinél is találunk példát. *Mit nem beszél az a német* című versében írja: „Foglalod a kurvanyádat,/ De nem ám a mi hazánkat!...” – szavakban élve ki, jelenítve meg dühét. *A Reszket a bokor...* című verse a megszelídített szerelmi indulat példája. Fazekas Mihály *Ludas Matyija* pedig a konfliktuskezelés egészséges példáját mutatja: azzal rendezd, akivel a bajod van! Petőfihez hasonlóan nem elfojtja, nem önmaga ellen fordítja, nem másan torolja meg, hanem ő is azzal (Döbrögi) rendezi sérelmét, akitől azt elszenvedte.

Ehhez kapcsolódva nem érezném teljesnek a *lélektani* műcsoportok felsorolását, ha nem említeném meg a *lélektani lírát*, melyet jelen tájékozottságom szerint még nem koncipiált külön kategóriaként az irodalomtudomány, esztétika, műfajelmélet és a lexikográfia egyike sem. Pedig pont a magyar költészettől nem kell messze mennünk, elég csak Ady Endre (*Héja-nász az avaron, Föl-föl dobott kő...*) vagy József Attila (*Mama, Kései sirató, A Dunánál, Nagyon fáj*) és számos más későbbi és kortárs poétánk munkáira gondolni. Persze ezek *nem abban az értelemben lélektaniak, hogy a szereplők lelki tartalmait, folyamatait mutatják be, mert itt a főhős és az alkotó ugyanaz a személy. Ezek lelki ön bemutatások, önfeltárások, s ilyen voltukban implikált promotív kommunikációs erejükkel, rákérdeznak a befogóra – „Te hogy vagy ezzel?” – , növelve annak önismereti motivációját, gazdagodását* (ld. később Moffet: a műalkotás mint személy).

Ennek kapcsán végül meg kell emlékeznünk arról, hogy – mint József Attilára is – világszerte számos alkotóra hatott a bontakozó tudományos pszichológia, majd jelentős lendületet adva a pszichoanalízis adta új ismeretek, szemléletmód, emberelemzési és megértési gondolkodás. Ne feledjük el, a XIX. század végén jelentek meg Freud első pszichoanalitikus művei, előadó körúton volt az Egyesült Államokban, a tanaival szembeni konzervatív, prűd felháborodás (az ő megfogalmazásában az emberiség harmadik nárcisztikus traumája) a többnyire újkereső, lázadó művészvilágban, a kritizálásával szembeni ellenkezésként a művei iránti nyitottságot, felfedezéseinek, tanainak, elméletének terjesztését váltotta ki.

Mi a pszichológia illetékessége a művészet területén?

A kérdésre adható válasz többféle irányból megközelíthető. Elsőként tekintsük át, hogy a pszichológia fentebbi bemutatásában érintett alapterületei miként kapcsolódnak a művészethez!

Az *általános lélektan (general psychology)* a fent említett pszichikus alapfunkciókat, összefüggéseiket tanulmányozza: 1. energetikaiak: aktivációs szint, emóció, motiváció, 2. információszelekció, a „lélek kapuja”: figyelem, 3. kognitív/megismerő folyamatok: észlelés, emlékezés, tanulás, képzelet, gondolkodás.

Ehhez az alapterülethez tartoznak azok a tanulmányok, melyek főleg az *agy-kérgi éberségi szint (vigilancia)*, annak változásai és a műalkotás, -közvetítés és -befogadás összefüggéseit elemzik, különösen az optimálistól eltérő tudatállapotok (hipnagóg, excitált) tartományában. Mint korábban láttuk, Arisztotelész és Vigotszkij a műbefogadásban és annak megértésében az *érzelmekek* szerepét hangsúlyozták. Berlyne az érzelmek szerepét a teljes esztétikai kommunikációra kiterjedően elemezte (Berlyne 1972), Höge pedig az esztétikai ítéletben játszott szerepét tárgyalta (Höge 1994). Az esztétikai *motivációról* Schuster könyvéből is tájékozódhatunk (Schuster 2005, 42–44), melynek summája, hogy „az esztétikai motívumokat a maslow-i piramis valamennyi szintjéhez hozzárendelhetjük”. A tematikus hajtóerőről (drive) Pine tanulmányát olvashatjuk Halász László *Művészetpszichológia* c. tanulmánykötetének első kiadásában (Pine 1963; Halász 1973, 151–171).

Mind befogadói, mind alkotói, s főképp előadói oldalról érdekes a *figyelem*, a figyelemirányítás, figyelemterelődés tanulmányozása, elsősorban a művészetlmény hatáserőssége szempontjából.

Az észlelés/tudatosulás, észreveszés/felismerés elsősorban műbefogadásban játszott szerepére is számos kutatás irányult mind a zenei, mind a vizuális területeken (Crozier – Chapman 1994). A korábban említett fechneri kísérleti esztétika hagyományain haladva elsősorban az észlelési/tudatosulási folyamatok szintjén vizsgálják többen a műbefogadás első lépcsőit (Farkas 2002; Schuster 2005, 140–172). A giccsről számos értekezés jelent meg a szakirodalomban (Herman 1971; Moles 1975). Az információfeldolgozási szintekkel is foglalkozó általános lélektani megközelítésben talán megállja a helyét az a felvetés, hogy a *giccs olyan alkotás, mely a befogadási/feldolgozási folyamatban nagyobb arányban tartalmazza/okozza az emocionális motivációs folyamatok működését a perceptuális rendszerek működési intenzitása által, mint imaginatív (képzeleti) és/vagy szemantikai asszociációs feldolgozási szintek aktivációja által. Az emlékezet és a tanulás nem tűnik a művészetpszichológiai kutatások kiemelt területének, Freedman a festményekre emlékezést befolyásoló tényezőket vizsgálta (Freedman 1994). A Wallas által leírt kreatív folyamat 3. szakaszának (ld. alább), a megvilágosodásnak non-humán kísérleti bizonyítékait adta közre Köhler – 5 évvel korábban – a belátásos tanulás tanulmányozásával (Köhler 1921). A *képzelet*, mely minden uni- (látás, hallás...) és polimodális (tér, mozgás) dimenzióban zajló észlelés nyomán keletkező sémák használatára alapozottan működik – mint Vigotszkij is kiemelte*

a katarzis kapcsán – kiemelkedő szerepet játszik mind az alkotásban, mind a befogadásban. Freud a költői fantáziaműködést pszichoanalitikus megközelítésben elemezte (Freud 1983). A *gondolkodás* és művészetélmény kapcsolatának vizsgálata elsősorban az alkotó folyamatok, a *kreativitás* kutatására irányult. Ebben mind pszichoanalitikus, mind más irányzatok gazdagították az idevágó tudást. Wallas már 1926-ban leírta a kreatív folyamat négy szakaszát. Fodor László nyomán ezek: „1) Preparáció (előkészítés) – ekkor az egyén több alszakasz révén megpróbál releváns információkat gyűjteni a feladatról, elemzéseket végez és meghatározza a megoldandó problémát. 2) Inkubáció (lapangás) – ez egyfajta várakozásban, tudattalan szintű feldolgozásban, az úgynevezett kreatív feszültség fenntartásában nyilvánul meg. 3) Illumináció (megvilágosodás) – ez az alkotó folyamat magstádiuma, amikor spontán módon, hirtelen belátásként (egyfajta aha-élményként), az előző szakaszok alapján megjelenítődik a megoldás.” (József Attila A *Dunánál* c. versében ez így fogalmazódik meg költői módon: „*Én úgy vagyok, hogy már százezer éve/nézem amit meglátok hirtelen./Egy pillanat, s kész az idő egésze/mit százezer ős szemlélget velem.*” Kiemelés: M. L.) „4) Verifikáció (igazolás) – itt a végleges megoldás-kidolgozás, az ötlet-kivitelezés és a megoldás ellenőrzése zajlik le. Végző soron az állapítódik meg, hogy az illumináció szakaszában kidolgozott eszme megfelel-e a produktum kiértékelési szempontjainak” (Fodor é. n.). Ez utóbbit a pszichológia, személyiségdinamika egy másik gyakori fogalmával *elaborációnak*, kidolgozásnak nevezzük. Guilford külön tanulmányt szentelt a művészetekbeli alkotóképesség tárgyalásának (Guilford 1957). Az ő nevéhez fűződik a kreativitás hat jellemzőjének/paraméterének megfogalmazása: 1. problémaérzékenység (ami mellett más „elmegy”), 2. fluencia (emlékezeti könnyedség), 3. flexibilitás (szempontváltási, megközelítési rugalmasság), 4. originalitás/eredetiség (az ötlet gyakorisági/ritkasági mutatója), 5. újrafogalmazás, 6. elaboráció (kidolgozás, kiteljesítés, rendezés (Guilford 1962). Az alkotófolyamat természetéről szintén értekező Taylor tanulmánya magyarul is hozzáférhető (Taylor 1983). Az *alkotó személyiség* komplexitásának, típusainak kutatása már a személyiségpszichológia területére tartozik. S egyben át is vezet bennünket oda.

A *személyiségpszichológia* az öröklött és veleszületett biológiai tényezők és a társas környezettel folytatott interakciók révén kialakult egyed szintű szerveződését vizsgálja az általános pszichológia által tanulmányozott, korábban felsorolt kilenc lelki alapfolyamatnak, azaz a személyiséget. Legismertebb területe a *tipológia* (Hippokratesz – Galénos, Kretschmer, Sheldon, Jung, Eysenck), továbbiak: a *struktúra modellek* (Freud, Jung), *dinamikai/működési folyamatok* (pszichoanalízis, behaviorizmus), *egyéni különbségek* (Arisztotelész: fiziognomika = arcvonástan, F. J. Gall: frenológia = koponyatan, W. Stern), és a *pszichopatológia*.

Mátrai László a *tipológia* látásmódjáról írt *Élmény és mű* című könyvében (Mátrai 1973, 104–117). A művészi alkotás és személyiség kapcsolatáról Frances munkáját olvashatjuk (Frances 1973), MacKinnon építészek vizsgálata alapján értekezett az alkotóképesség személyiségi összetevőiről (MacKinnon 1970).

A műalkotások létrejöttében szerepet játszó *dinamikai folyamatok*, úgy mint a *projekció* (tudattalan tartalmak kivetítése), *elaboráció* (nem destruktív, alkotó, teremtő feszültség megmunkálás, ld. Mérei – V. Binét 1978, 265–273), *szublimáció* (ösztonkésztetések szorongások karakterformáló, életválasztásokat befolyásoló, egészség támogató kiélése, ld. Freud 1994, 40), *regresszió az ego (én) védelmében* (korábbi személyiségműködési: érzelmi, motivációs, gondolkodási szintre történő átmeneti visszacsúszás, mely nem destruálja a lelket, hanem a belőle való visszatérés (progresszió) által az *elaborációt* (a gyors, erős indulatok, gondolatok megmunkálását), a kreativitást táplálja (Kris 1952), főként a pszichoanalitikus gondolkodásból származnak. A műalkotás háttérében mindig valami intra- és/vagy interperszonális (akár az én és az Isten közti pl. Petőfi *Egy gondolat bánt engemet, Ady Imádság háború után*) konfliktus, probléma, elégedetlenség, frusztráltság áll – mondják, írták sokan.

A *differenciális pszichológia az egyéni különbségek* terén Meier tanulmánya a *művészi tehetség összetevőit* mutatja be, ezek: kézügyesség, kitartás, esztétikai intelligencia, érzékelési fogékonyság, teremtő képzelet, esztétikai ítélet (Meier 1957). Czeizel Endre számos publikációban írt, adott elő e témában (Czeizel 1998). Az elkülönböződés olykor a szélsőségek, devianciák, tragédiák irányába vezet.

Révész Géza a speciális tehetséggel (Révész 1952a), majd a *pszichopatológiai* megközelítéssel (Révész 1952b) is foglalkozott. Ez utóbbinak klasszikus műve Cesare Lombroso *Lángész és őrülség* című elhíresült könyve (1864; 2004). A két „szélsőség” egymáshoz hasonló, a normálisaktól eltérő sajátságai foglalkoztatták. Könyve utolsó soraiban ezt írja: „*Mintha az őrülség és a lángész bizonyos hasonlósága által a természet figyelmeztetni akarna bennünket, hogy tiszteljük a legnagyobb emberi szerencsétlenséget, az őrülséget, másrészt pedig, hogy ne hagyjuk elvakítani magunkat a lángész ragyogó fényétől, amely gyakran ahelyett, hogy üstökös gyanánt az égre törne, mint szegény szerencsétlen hullócsillag a földre esik és tévedések és kételyek közepette elsüllyed.*” (Lombroso é. n., 111) Lombroso gondolata súrolja a pszichopatológiai állapotok, pszichés betegségek, betegek „hasznát”, melynek megértéséhez már a fejlődépszichológia filogenetikai ága, azaz az evolúciós pszichológia járul hozzá (Bereczkei 2003, 484–490). Költői a kérdés: gazdagította-e a kultúrát, az emberismeretet, hogy Csontváry paranoiás, Hammingway mániás-depressziós, József Attila borderline személyiségzavaros volt? (A kreativitás és deviancia kapcsolatáról ajánljuk Benson Katalin és Mussong-Kovács Erzsébet könyvét, 1984.)

A *fejlődépszichológia* közismertebb ága az egyedfejlődést tanulmányozó magyar szerzők klasszikus, 1970 óta sok kiadást megért műve, a Mérei – V. Binét: *Gyermeklélektan*. Már ebben szerepet kap a gyermeki műalkotó tevékenységet elemző, szintén mára alapvető munkává vált Gerő Zsuzsa *Gyermekrajzok esztétikum*a c. művének néhány tartalma (Gerő 1973.) A későbbi érzelmek, motivációk, érdeklődés, attitűdök, gondolkodási képességek, társas viselkedésminták és képességek alakulásának a gyermek számára fontos közege a *játék*, így a művészettel kapcsolatosaké is. Ennek majdnem minden fej-

lődési szakaszában, főként a konstrukciós-, a szerep- és szabályjáték szakaszában ott rejlik mind az alkotói, mind a befogadói, s főként a szerepjáték idején a kifejezői/közvetítői/előadói képességek fejlődése – hisz ez utóbbit, mint a műalkotást is, a „valóság táplálja” (Mérei – V. Binét 1978, 117–129). Bornstein tanulmánya a gyermeket mint művészt és mint befogadót, közönséget elemzi (Bornstein 1984b; 1997).

A *szociálpszichológia vagy társaslélektan* vizsgálati tárgya az ember viselkedése mások valós vagy vélt jelenlétében (Allport 1994). Vizsgálati alapegysége az én és a másik, vagyis a pár, majd a kis- és nagycsoportok, illetve a tömeg. A személyek közti kapcsolatok az interakciók révén realizálódnak, melyek során kommunikáció (információcsere: vélemény, állapot és szándék közlése) valósul meg. Már csecsemőkortól igaz, hogy az ember számára a legfontosabb információforrás (Fantz 1963 – emberiarc-preferencia,) és viselkedésbefolyásoló ágens (Baldvin 1896 – cirkuláris reakció; Meltzoff – Moore 1989 – mimikautánzás) a másik ember. *„A művészet esztétikai vizsgálatának [...] feltétlenül társadalompszichológiai megalapozottsággal kell bírnia”* (Vigotszkij 1968, 21), mert mind alkotói, mind közvetítői/előadói, mind befogadói oldalról egyetemes (antropológiai) és nemzeti, kultúrtörténelmi, valamint család- és egyéntörténelmi szempontból, de még az „itt és most”-ban is *társas meghatározottságúak vagyunk*.

A fentiekben már többször is szakirodalmi forráshelyként említett tanulmánygyűjtemények (Halász 1973; 1983; Farkas 1994; 1997) egyike sem, de még a jóval frissebb Schuster-féle könyv (Schuster 2005) sem tartalmaz a művészet és a szociálpszichológia érintkezési területével foglalkozó írást. A külföldi irodalomban sem sokkal jobb a helyzet, hacsak nem tekintjük annak Moffet cikkét, aki a műalkotást mint egy másik személyt konceptualizálja/antopomorfizálja: „...a műalkotások nem egyszerűen megelevenített, de gyakrabban megszemélyesített dolgok” (Moffet 1984, 413).

A műalkotás kommunikációs szempontból egy kezdeményező aktus, ahogy mondjuk „megszólít”. Az, hogy „megérint”-e és mennyire, a megszólított, egész addigi sors- és egyéntörténetének megélésén, annak okán kialakult személyisége egészén, tudatos és tudattalan tartalmain és ezek egymással kapcsolatos „közlekedési”, átjárhatósági, interaktív viszonyán múlik. Vannak, akik súlyos komplexusaik folytán már perceptuális szinten elhárítanak: észre sem vesznek, nem tudatosítanak – adott esetben éppen a műalkotásból adódott – ingereket/információkat. Másokban a mű által felkavart, megmozdított, „beizzított” tudattalan tartalmak hol mély „álkönyben”, hallgatásban és/vagy akár fokozott vegetatív (szívdobogás, izzadás, sápadás...) és egyéb szomatikus történésekben (torokszorítás, torokköszörülés, ticek, könnyezés) vagy cselekvéses (kimenekülés, túlpörgés: lábrázás, szömenés) és verbális megnyilvánulásokban (félrebeszélés) jelennek meg. Ugyanezek történnek, ha szemtől szembeni helyzetben valaki „kellemetlenkedik” velünk. A katarzis pszichodinamikáját az alábbi gondolattal foglalhatjuk össze. *A befogadó műalkotás általi igénybevétele valószínűleg egyenesen arányos az alkotó személyiségével mutatkozó analógiával (fejlődésmenet, eredet), homológiával (szerkezeti/szerveződési hasonlóság: hiá-*

nyok, traumák, sérültség, komplexusok, vulnerabilitás) és interferenciával (együttmozgási, ráhangolódási, empátiás, átélési intenzitással és frekvenciával). Az esztétikailag és lelkileg egyaránt gazdag művek kizökkentenek a horizontális partikularitásból. Magasra emelnek (aszzcendencia) és mélyre visznek (deszcendencia: a személyes tudatalattin át a kollektív felé). Közben megélhetővé kényszerítik ránk az ellentétes gondolatok¹ és érzelmek tömegét (ambivalencia, szorongás), hogy ezek kisüléséből (regresszió az ego védelmében) szorongás- és büntudatmentesebbé, lelkileg és testileg egészségesebben, magasabb szintű moralitással (együttérzés, felelősség, elköteleződés) térjen vissza egónk önmagunkhoz (self), s így identitásunk kongruensebbé, feszültségmentesebbé váljon.

A műalkotások a kezdetektől fogva emberek sokaságához szólnak. Korábban említettük megismerő, dokumentáló és nevelő/tanító funkciójukat. E fonalon továbblépve a szociálpszichológia, a *tömegkommunikáció* és a *tömeglélektan* irányába még három hatásmechanizmust szükséges említenünk. A műalkotás válhat a *populizmus* eszközévé, amikor – többnyire hatalmi megrendelésre – azt mutatja, mondja, hallatja, amit a tömeg/nép adott korszakban, helyzetben hallani, látni akar. Ezen az úton válhat a demagógia (tudatos „népokositás”) eszközévé. *Propaganda-funkciója*, beállítódás- és attitűdformáló, mozgósító hatása az adott korszak, ország, nemzet, vágyainak, szándékainak, szükségleteinek kifejezése és a kielégülés reményének, lehetőségének tudatosítása által jön létre. *Manipulációra* akkor kerül sor, mikor a hatalom érdekei szerinti vágyakat, attitűdöket, előítéleteket táplál a tömegbe – anélkül, hogy abban tudatosulna ez a befolyás és annak szándékolt jellege – , s az így felkeltett szükségletek, vágyak, értékek kifejezhetőségét, elérhetőségét, megvalósíthatóságát ígéri („Semmi vagyunk, s minden leszünk.”).

Több mint fél évszázada ismert Katz és Lazarsfeld *kétlépcsős kommunikációról* szóló modellje, mely szerint a *tömegkommunikációs hatás* nem közvetlenül hat az egyes személyekre, hanem az ún. *véleményirányítók* (opinion leader), tekintélyes személyek véleményével, attitűdjével, értékítéletével való azonosulás – vagy ellenazonosulás – révén (Katz–Lazarsfeld 1955). Mindezek tükrében hangsúlyoznunk kell a mindenkori potenciális véleményirányítók/interpretátorok (kultúrpolitikusok, kritikusok, esztéták, előadóművészek, pedagógusok, szülők) felelősségét mind a jelenre, mind a jövőre nézve.

A szociálpszichológia és a művészet kapcsolatáról írva feltétlenül meg kell említenünk a J. L. Moreno (1889–1974) által kidolgozott kiscsoport-megismerési módszert, a hazánkban Mérei Ferenc által továbbfejlesztett szociometriát, illetve az arra épült társadalomgyógyító (szociodráma), illetve csoportos lélekgyógyító módszert, a *pszichodramát* (Mérei és mtsai 1987), mely a pszichoterápiás módszerek közül a leginkább került ki a „sárga házak”-ból, a professzionális szakellátásból a civil közegbe a rögtönzések vagy playback színházak (Zánkay 2001) a nevelés-oktatás (drámapedagógia), sőt a vezetés-fejlesztés világába is.

1 Az ellentétes gondolatokra példa József Attila *Két hexameter* (1936) című verse: „Mért legyen én tisztességes? Kiterítenek úgyis! / Mért ne legyen tisztességes! Kiterítenek úgyis.”.

Hogyan vesz rész a pszichológia a művészet és az ember kapcsolatában?

Az alábbiakban az ember–művészet kapcsolat azon három formájáról lesz szó, melyekben a pszichológia alkotó/alakító módon részt vesz.

Nevelés: személyiségfejlesztés, szocializáció a művészet élmény által

A művészeti nevelést most nem a pedagógia, hanem a pszichológia szemszögéből taglaljuk. Felfogásunkban a *nevelés olyan intencionált, teleologikus folyamat, mely a tanulási, személyiségfejlődési ismeretek birtokában, azok tudatos alkalmazásával támogatja az egyén szocializációját, adaptív viselkedését, testi-lelki egészségét, érését.*

Az alapvető tanulási mechanizmusokat, az ezekből szerveződő komplexebb tanulási típusokat és emlékezetsegítő technikákat egy másik – az *Eruditio-Educatio*-ban is megjelent – dolgozatban részleteztük a közelmúltban (Martin 2014; 2015a). Alább elsőként a szocializációról adunk közre néhány alapvető gondolatot. A *szocializáció* az a folyamat, amely során az ember-gyermek az ember-társakból álló személyi- és az általuk alkotott és közvetített tárgyi környezettel való kölcsönhatásban társadalomképesé válik:

1. képessé arra, hogy a társak viselkedését észlelje és utánozza,
2. hogy elsajátítsa a társak közti kommunikáció módjait és tartalmait,
3. hogy társaitól információkat szerezzen és tanuljon a világról és önmagáról (éntudat, öntudat), a társas szerveződésekről (család, barátság, közösség, nemzet), azok szabályairól és az azokat meghatározó értékekről,
4. hogy kialakítsa saját érték- és értékelő rendszerét, önszabályozását (moralitás, én-funkciók),
5. hogy mindezen tudást és képességeket – a társakkal folyó produktív kooperáció (munka, családalapítás, gyermeknevelés) során – önmaga is képes legyen továbbadni.

Kelman több mint fél évszázada publikálta a szociális befolyásolás három alapfolyamatáról szóló dolgozatát (Kelman 1973). Részben az általa leirtakra támaszkodva az *értékek, normák, motivációk, szabályok személyiségbe építési alapfolyamatait* az alábbiakban fogalmazzuk meg:

1. *idomulás*: amikor adott helyzetben az aktuálisan ható normák szerint, a normát képviselő személy jelenlétében történik az alkalmazkodás, a jutalmazás-büntetés függvényében. Alapja a más személy részéről *észlelt* vagy neki tulajdonított *hatalom*, vagyis, hogy lehetősége van a viselkedésünk jutalmazására vagy büntetésére. Ezen a szinten a viselkedésben csak a normát, elvárást, tiltást képviselő személy valós vagy vélt jelenlétében érvényesülnek az elvárások, tilalmak.
2. *identifikáció, azonosulás*: a hatékonynak, eredményesnek, kedveltnek tapasztalt, szimpatikussá vált személy viselkedéseinek utánzása, ezáltal az abban képviselt értékek, normák szelektív átvétele, melyek hatása nem konzekvens. Alapja tehát a *modellszemély iránti pozitív érzelem*, szim-

pátia, valamint az, ami az identifikáció során az egyedi személyiség, a személyes identitás kidolgozásába illeszkedik. Az unszimpatia: düh, undor, félelem, az *ellen-azonosulás* motiválója. A korlátozó, követelő, *agresszív személyekkel való azonosulást* Anna Freud írta le (Freud 1994, 86–94).

3. *interiorizáció, internalizáció*: (belsővé tétel) révén a személyiségbe (felettes énbe) tartósan beépült értékek, normák, attitűdök, áthatják a személy értékrendszerét, motivációs bázisát s *külső következményektől függetlenül is konzekvensen befolyásolják a viselkedést* azáltal, hogy bizonyos viselkedésmódoknak, viszonyulási formáknak, ideáloknak, normáknak komoly érzelmi, identitásalkotó értéke lesz. Alapja a *modell-személyek hitelessége, kongruenciája*, aminek következménye a megfigyelő, tanuló csalódásmentessége, ezáltal kialakuló abbéli hite és bizalma, hogy ha e normák szerint él, akkor boldog, kiegyensúlyozott, sikeres, elismert stb. lesz. Az interiorizált értékek szerinti viselkedés akkor is megjelenik, ha nem észlelünk külső, kontrolláló hatalommal rendelkező személyt, ha olyan személlyel való kapcsolatból ered, akit eredetileg nem kedveltünk. Akkor is képesek lehetünk rá, amikor egzisztenciális (vitális, anyagi, kapcsolati) fenyegetettségnek vagyunk kitéve, azaz életünk, testi épségünk, státuszunk kockáztatásával is jár.

Az alkalmazkodást szolgáló, adaptív én-funkciókat Kulcsár Zsuzsanna nyomán ismertetjük (Kulcsár 1977).

A jutalom, illetve a jutalom reménye által megalapozottak:

1. frusztrációs tolerancia: az akadályoztatás elviselésének képessége (mennyisége, reakció módok: regresszió, agresszió, elaboráció, támaszkeresés),
2. perzisztencia: kitartás, a célelérési motiváció fenntartása az akadályoztatás ellenére („Nem adom fel / Míg egy darabban látsz / Nem adom fel / Míg életben találsz...” Lokomotív GT együttes),
3. késleltetés (szuppresszió): a célelérés vagy bajkerülés bekövetkezésének időbeli elhalasztása – nem a vágy vagy a szándék elfojtása,
4. a jutalmazás önszabályozása: a viselkedés pozitív következményeinek nem külső feltételektől, hanem saját akaratból történő konzummálása, hasznosítása.

A büntetés, illetve a büntetés elkerülése által megalapozottak:

5. viselkedésgátlás: egy motivált viselkedés kivitelezésének leállítási képessége (el sem kezdés, abbahagyás),
6. lelkiismereti funkciók: az interiorizált normák, tilalmak, ideálok birtokában a viselkedés önálló, belső (intrapszichés, morális), más személyektől aktuálisan független értékelése, szankcionálása (önvád, büntudat, önfelmentés).

A személyiségfejlesztés/nevelés egyrészt a fenti szabályozófunkciókra, másrészt a *motivációs rendszer gazdagodásának, humanizálásának elősegítésére* irányul. Korábban említettük Abraham Maslow nevét, akinek 1943-tól több éven keresztül, az öt szintűtől a hét szintűig tovább és tovább fejlesztett, gazda-

gitott motívumhierarchia-rendszerét az embertudományok számos területének oktatásakor tanítják (Maslow 1970). Ennek során többnyire csak az egyes szintek nevét és tartalmát adják közre: **1. fiziológiai:** táplálék, szex, alvás, homeosztázis, **2. biztonság:** egészség, munka, család, moralitás, **3. szeretet, kapcsolatok:** barátság, család, intimitás, **4. elfogadottság/értékeltség:** önértékelés, mások általi elfogadottság, érvényesülés, **5. kognitív/megismerési:** a világ, az emberek, önmagunk, **6. esztétikai:** a szépség szerinti környezet és önmegjelenítés, **7. az önmegvalósítás:** tények elfogadása, problémamegoldás, spontaneitás, kreativitás, moralitás. Mára a 8. szint a *transzcendencia*: önmagunk hasznán, itt és most létezésén túlmutató, túlélő produktumok: gyermek, tudás, tudomány, műalkotások létrehozása. Az itt felsorolt szintek piramis formában ábrázolása – alulról fölfelé haladva – azt az analógiát reprezentálják, hogy 1. ezek fejlődésánál is nagyjából így követik egymást, 2. amíg az alsóbb szintű szükségletek nem kellően kielégítettek, többnyire nehezen kapnak szerepet a felsőbbek (üres gyomorral nehéz hazafiasan harcolni), 3. az alsóbbak rövidtávon, gyorsabban, míg a feljebb lévők hosszabb távon elégíthetőek ki. Persze az élet mindenre produkál ellenpéldát, így válik minden teória korlátozott érvényűvé. Épp a művészsorsok sokasága és a történelembeli jóllét vs. nyomorhullámok mutatják, hogy a magasabb szintű szükségletek, akár még az elemi biztonság és életfenntartásiak jelentős korlátozottsága mellett is képesek működni (ld. Radnóti Miklós, József Attila, Kertész Imre, Mednyánszky László és még sorolhatnánk).

A művészeti nevelésnek a személyiségfejlesztésben, a társadalomképes polgárrá válásban játszott szerepére utal az, hogy a görögök nem mértek büntetést azokra személyekre, akik nem tanultak zenét, mert ennek híján, nem válhattak – mai nyelven szólva – jogképesé!

Jelen dolgozat szerzője pályáját egy olyan *kísérleti iskolában* kezdte tanárként és kutatóként (1980, Magyarország, Baranya megye, Szentlőrinc), ahol a tanítás-tanulás csak az egyik volt az *össztársadalmi gyakorlatra felkészítő* egyéb tevékenységformák, a termelőmunka, a közösségi-közéleti és a szabadidős tevékenységek mellett (Gáspár 1977). A tanítás-tanulás során közvetített ismeretanyag, készség- és képességrendszer nem a tudományok kicsinyített másait jelentő hagyományos, hanem *komplex, problémaközpontú tantárgyakban* voltak integrálva (Gáspár 1978). Az alsó tagozatban az anyanyelv, az ének-zene-tánc, a testnevelés, a matematika, a természetkutató foglalkozás és a technikai szerelőgyakorlatok mellett a *Művészeti szakkör* adott lehetőséget a 6–11 éves korúak önkifejezésére és a művészettel ismerkedésére (Martin 1985). A művészeti nevelés folyamata a nyolc tanév folyamán három szakaszban valósult meg: 1–6. félév: domináns aspektusa esztétikai, 7–11. félév: domináns aspektusa pszichológiai, 12–16. félév: domináns aspektusa történeti. „A művészet teljességét nem »ágakra« és műfajokra osztjuk, hanem alapvetőnek tartva az egynemű közegeket és reális kapcsolataikat az alábbi felsorolásban gondolkodunk: 1. vizuális, 2. auditív verbális, 3. mozgásos, 4. komplex. [...] Komplex művészeteknek elsősorban azokat tekintjük, melyekben szinte valamennyi egynemű közeg képviselve van, egymással szoros egységben (pl. színház-dramatizálás-film-báb, építő és iparművészet stb.).” (Martin 1985, 4) „[A] 2–4. osztályos *Művészeti szakkör*

célja az érzékszervi kultúra és a gondolatok, érzelmek kifejezését szolgáló alapvető vizuális-, auditív-, verbális és mozgásos, kommunikációs és kifejező készségek fejlesztése.” (Martin 1985, 7) A felső tagozat *Művészetismeret* című tantárgya és tanterve nemcsak művelődési anyagokat, hanem azok számos el-sajátítási formáját, egyéni és csoportos feldolgozó és alkotó programokat, módszereket, klasszikus és korabeli forrásokat és szakirodalmat foglalt magába mind a gyerekek, mind a tanárok számára. A *tanterviháló-táblázatok* segítettek a tantárgyközi integrációs lehetőségekben történő eligazodásban, hogy az adott témakör, probléma egyéb komplex tantárgyak (pl. Természet és társadalom fejlődése, Általános gazdasági ismeretek, Születéstől a felnőttkorig, Anyanyelv) programjában hol, mikor fordul elő (Gesztessy – Martin 1983). Nyolcadikra a tanulók nemcsak kisebb színműveket alkottak s adtak elő, de filmforgatókönyvet is írtak. E *komplex művészeti nevelési rendszer* bőségesen adott teret a szocializáció, személyiségfejlesztés fent leírt útjainak, tartalmainak, módjainak alkalmazására, a társadalmi gyakorlat szubjektumainak (Gáspár 1987) – mai nyelven: a humán erőforrás – fejlesztésére. Sajnos összehasonlító pszichológiai hatásvizsgálatra nem került sor. Ilyenre az alábbi munka mutat példát.

A Kodály Zoltán-féle zenei nevelési módszer több szempontú (szocio-ökonomiai státusz, intelligencia, kreativitás) hatásvizsgálatát Barkóczi Ilona és Pléh Csaba végezték el és foglalták könyvbe (Barkóczi – Pléh 1978). Az eredmények legjavát Laczó Zoltán az alábbiakban foglalta össze: „Az eredmények szerint a több éven keresztül tartó intenzív Z-i [zenei – M. L.] nevelés kulturális hátrányt kompenzálhat, amely az intelligencia szerkezetének változásában és a kreativitás fejlődésén keresztül érvényesül, nő a korreláció az intelligencia és a kreativitás között, valamint gyengül a szocio-ökonomiai státusz és intelligencia közötti korreláció” (Laczó 2002). Barkócziék kutatása tehát rámutatott arra, hogy a *zenei nevelés* a kognitív funkciók fejlődésének támogatása által a szociális státusból adódó hátrányok csökkentésében, a *szocializációs korrekcióban szerepet játszik*. De: csak a zenei művészetélménynek lehet ilyen szerepe?

Mielőtt e kérdésre a következő alfejezetben választ adnánk és példákat mutatnánk be, megemlítjük, hogy egy, a közelmúltban a Kaposvári Egyetemen, a Komplex művészettanár szakindításhoz készült akkreditációs anyagban a műelemzés következő szintjeire tettünk javaslatot:

- „A műalkotás, műbefogadás hatásszintjei: az érzékiségtől a katarzisig
1. érzéki – emócionális – motivációs-képzleteti (primer: nem szimbolizációs) folyamatok,
 2. észleleti, emlékezeteti, tanulási, gondolkodási (secunder: szimbolizációs, racionális) folyamatok,
 3. személyes szint: egyéni történeti (életesemények és hatásuk),
 4. szupraperszonális szintek:
 - a. történelmi: családi, etnikai, nemzeti, illetve egyetemes,
 - b. filozófiai: esztétikai, erkölcsi (kalokagathia),
 - c. transzcendens-spirituális,
 5. a katarzisz élménye” (Martin 2013).

Prevenció – szocializációs korrekció – személyiségfejlesztés a művészetélmény által

Az 1986–87-es tanévben dr. Simorné Mezey Gabriella pszichopedagógussal kettős vezető, szocializációs-korrekciós, személyiségfejlesztési kísérleti csoportot indítottunk a pécsi Apáczai Csere János Nevelés Központban (ANK). Az akkor három óvodát és általános iskolát magába foglaló ANK-ban, 3–14 éves életkor között tkp. egy intézményben nevelődhetnek a gyerekek. Közismert volt már akkor (ld. Rosenthal – Jacobson 1968 – Pygmalion-effektus; Cserné 1986), hogy az általános iskolába belépéskor a tanítóban kialakuló kép végigkíséri a gyermekeket a további évek során, a „skatulyából” nehéz szabadulni. Ezt megelőzendő, az egyenlő(bb) esély biztosítása érdekében a problémásnak tartott (túlzottan visszahúzódó, szorongó, gyenge asszertivitású és viselkedés-, illetve impulzuskontroll-deficités, agresszív, fele-fele arányban) gyerekekből szerveztünk 6 fős kiscsoportot, heti egy alkalommal, 45 perces foglalkozásokkal. A csoportvezetők nemük különbözősége és koruk folytán modellezték a család szülői alrendszerét (apa, anya). A program megkezdése előtt tájékoztattuk az érintett szülőket a csoportba kerülés okairól (inadaptív viselkedés, mely a későbbi iskolai érvényesülést gátolhatja) a célokról (az egymással ellentétes viselkedésmódok mögötti szorongás, társas közegbeli csökkentése, az önszabályozó funkciók kooperációba ágyazott fejlesztése által az asszertivitás mértékének és módjának optimalizálása) a módszerekről (vizuális konstrukciós/kooperációs tevékenység, együttes élményfeldolgozás), az időtartamról (egy tanév) és a várható eredményekről. Minden szülőtől kértük és megkaptuk a beleegyezést. Az összesen 20 alkalommal tartott foglalkozásokon közös konstrukciós játékkal, ennek részeként közös rajzok létrehozásával indítottunk. A másokra való odafigyelés (decentrálás, empátia, késleltetés), a rajzterület kiválasztásában való együttműködés (frusztrációs tolerancia, alkudozás) a rajzeszközök kiválasztása, cseréje közbeni temperált kommunikáció... mind a korábban említett adaptív énfunkciók fejlesztésére irányult, a szintén fent említett szociális befolyásolási módszerek (idomulás, identifikáció, interiorizáció) által. A program elején a résztvevőket „ajánló” óvónők az év közben is kíváncsiskodtak a történések felől, s az erről való beszélgetések folyamán, a csoport tagjainak pozitív irányú változásairól számoltak be. Ezek az eredmények az első osztályos korban végzett, fél és egy év múlva megismételt követéses vizsgálat során is tartósnak mutatkoztak (Martin 1988). A képzőművészet-terápia iskolai alkalmazásában rejlő mentálhigiénés lehetőségekről értekezik F. Rácz Tünde (F. Rácz 2014). Szintén preventív mentálhigiénés funkcióval bírónak említhetjük meg az immár több mint 20 éves Röggtönzések Színházát (Zánkay 2001; valamint: <https://www.youtube.com/watch?v=47dPIeWmrcQ>)

Gyógyítás és rehabilitáció a művészetélmény által

A művészetélménnyel – kezdetben főként a zenével és táncsal – történő lelki-állapot-befolyásolás már az őskortól része az emberiség életének. Felvirágzása az ókori kultúrákban, majd a reneszánszban következett be, ahol a pszichotróp hatás létrehozásában már egyre több képzőművészeti alkotás is részt vett. Az utóbbi évtizedekben világszerte nő a különböző művészetterápiák száma (mozgás-, zene-, képzőművészeti, biblioterápiák) és alkalmazása. Az egykori Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézetben (Lipót mező), a Pomázi Pszichiátriai Rehabilitációs Intézetben, a pécsi Idegklinikán gazdag művészetterápiás anyag jött létre. A zeneterápia időskorúak rehabilitációjában betöltött szerepéről Hun Nándor korábbi, az időskor és képzőművészet kapcsolatáról pedig későbbi könyvében olvashatunk (Hun 1978, 228; Hun 1984).

A *mozgás- és táncterápia* pszichoterápiás alkalmazásáról olvashatunk Martin és munkatársai írásában (Martin és mtsai 1991a). Wilfried Gürtler dolgozata az integrált tánc- és kifejezésterápiát mutatja be (Gürtler 1999). A mozgás gyógyító erejének számos más területen történő alkalmazásairól a <http://www.kepsegfejlesztés.hu/mozgasterapiak/>, <http://www.tanulasinehezsegek.hu/> és a <http://tudattanc.hu/tanc-es-mozgasterapia/>, valamint a Magyar Mozgás- és Táncterápiás Egyesület <http://www.tanctherapia.net/> weboldalakon olvashatunk.

A *zeneterápia* iránt érdeklődőknek ajánljuk Martin és munkatársai (Martin és mtsai 1991a), valamint Fekete és Tényi tanulmányait (Fekete – Tényi 1993).

A *képzőművészet terápia* iránt érdeklődőknek Kniazzech esetismertetésekkel gazdagított összefoglalóját ajánljuk (Kniazzech 1997), valamint a Mandala Műhely weboldalát (<http://mandalandmuhely.hu/site/hu>).

A személyiségfejlődési szintekre, a regresszióból való kivezetés- és az élményintegráció módszerére alapuló *komplex művészetterápiás rendszert* mutatja be Martin László és munkatársai kétrészes tanulmánya. Az osztályos kezelésben résztvevő pszichotikus betegek számára szervezett, azóta is egyedülálló, többszintű csoportterápiás rendszerben, egymásra épült a mozgás, a zene-, a szimbólum- és a képzőművészeti terápia (Martin és mtsai 1991a; 1991b). Bartha Árpád a zene és a költészet együttes gyógyító hatásáról számol be (Bartha 1996).

Mint korábban említettük, a *pszichodráma* önismereti és terápiás alkalmazásáról Mérei és munkatársai könyvéből tájékozódhatunk (Mérei és mtsai 1987).

A Petzold és Ramin szerkesztette *Gyermek-pszichoterápia* című kötetben három tanulmány is művészetterápiás alkalmazásokat mutat be (Horn: kataim képmező, Metzacher: integratív mozgásterápia, Aichinger: pszichodráma, Petzold – Ramin 1996).

Irodalom

Allport, Gordon W. (1980): *A személyiség alakulása*. Budapest: Gondolat.

Allport, Gordon W. (1994): A modern szociálpszichológia történeti háttere. In *Szociálpszichológiai olvasókönyv*. Szerk. Lengyel Zsuzsanna. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 3–88. p.

- Arisztotelész (1988): *Lélektudományi írások*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Arisztotelész (2004): *Poétika*. Szeged: Lazi Kiadó.
- Arnheim, Rudolf (1966): *Toward a Psychology of Art: Collected Essays*. University of California Press.
- Bagdy Emőke (1992): „Majd eljön értem a halott”. József Attila befejezetlen személyiségvizsgálatáról. In „*Miért fáj ma is*”. Az ismeretlen József Attila. Szerk. Horváth Iván – Tverdota György. Budapest: Balassi Kiadó, 65–115. p.
- Baldwin, J. Mark (1896): A New Factor in Evolution. *American Naturalist* 30, 441–451, 536–553. p.
- Barkóczi Ilona – Pléh Csaba (1978): *Kodály zenei nevelési módszerének pszichológiai hatásvizsgálata*. Kecskemét: Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézet.
- Bartha Árpád (1996): A zene és költészet „gyógyító” hatásai. Egy komplex „művészet-terápiás” kísérlet vázlatja és eredményei. *Pszichoterápia*, 5/2, 177–182. p.
- Benson Katalin – Mussong-Kovács Erzsébet (1984): *Kreativitás és deviáció*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bereczkei Tamás (2003): A pszichopatológiák evolúciója. In Uő: *Evolúciós pszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó, 484–490. p.
- Berlyne, Daniel Ellis (1972): Affective aspects of aesthetic communication. In *Communication and affect*. Szerk. Thomas Alloway et al. New York – London: Academic Press, 97–118. p.
- Bocicault, M. (2014): *The Drugs Used By Your Favorite Artists*. 25.03.2014.
<http://www.complex.com/style/2014/03/drugs-used-by-your-favorite-artists/>
- Bókai Antal – Jádi Ferenc – Stark András (1982): „*Köztetek lettem én bolond...*”. *Sors és vers József Attila utolsó éveiben*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Bornstein, Marc H. (1984a): Pszichológia és művészet. In *Vizuális művészetek pszichológiája 2. köt.* Szerk. Farkas András. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 9–53. p.
- Bornstein, Marc H. (1984b): A gyermek mint művész és közönség. In *Vizuális művészetek pszichológiája 2. köt.* Szerk. Farkas András. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 327–344. p.
- Crozier, W. R. – Chapman, A. (1994): A művészet percepciója: Kognitív megközelítés és összefüggései. In *Vizuális művészetek pszichológiája 1. köt.* Szerk. Farkas András. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 9–22. p.
- Czeizel Endre (1976): *Az emberi öröklődés*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Czeizel Endre (1998): *A művészi tehetség korai felismerése és fejlesztésének pedagógiai kérdései*. Előadás. Kecskemét, 1998. nov. 13. IV. Művészeti Nevelési Kongresszus.
- Csépe Valéria (2014): *A hangok hatalma. A kognitív fejlődés és az újrhangolt agy*. Előadás. Budapest, MTA, 2014.11.03.
http://mta.hu/mta_hirei/a-hangok-hatalma-a-kognitiv-fejlodes-es-az-ujrahangolt-agy-135284/
- Cserné Adermann Gizella (1986): *Az önmagát beteljesítő jóslat a pedagógiában*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Dewey, John (1934): *Art as Experience*. New York: Putnam.
- Fantz, Robert L. (1963): Pattern vision in newborn infants. *Science*, 140. sz., 296–297. p.
- Farkas András szerk. (1994): *Vizuális művészetek pszichológiája 1.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Farkas András szerk. (1997): *Vizuális művészetek pszichológiája 2.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Farkas András (2002): Prototípushatás és kategorizáció művészei ingereknél. In *Az általánostól a különösig*. Szerk. Czigler István – Halász László – Marton Magda. Budapest: Gondolat – MTA Pszichológiai Kutatóintézet, 302–316. p.
- Fechner, Gustav Theodor (1876): *Vorschule der Aesthetic. Theil 1, 2*. Leipzig: Breitkropft et Hart el.
- Fekete Sándor – Tényi Tamás (1993): Zeneterápia és pszichiátria. *Pszichoterápia*, 2/2, 93–99. p.
- Fodor László (é. n.): *A kreatív személyiség*. <http://www.oracler.ro/fodlink/a%20kreativ%20szemely.html>
- F. Rác Tünde (2014): *A képzőművészet-terápia alkalmazásának mentálhigiénés lehetőségei az iskolában*. <http://mandalandmuhely.hu/site/a-kepzomuveszet-terapia-alkalmazasanak-mentalhigienes-lehetosegei-az-iskolaban/>
- Frances, Robert: (1973): A művészi alkotás és a személyiség. In *Művészetpszichológia*. Vál. Halász László. Budapest: Gondolat, 52–56. p.
- Freud, Anna (1994): *Az én és az elhárító mechanizmusok*. Budapest: Párbeszéd Könyvek.
- Freud, Sigmund (1926): *Psycho-Analysis. GW. V. 300; SE. XX.*
- Freud, Sigmund (1983): A költő és a fantáziaműködés. In *Művészetpszichológia*. 2. kiadás. Vál. Halász László. Budapest: Gondolat, 193–200. p.
- Fromm, Erich (1947): *Az önmagáért való ember. Az etika pszichológiai alapjainak vizsgálata*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Garai László (1991): „...amit meglátok hirtelen...”. József Attila pszichológiai tesztjéről. *Válóság*, 4. sz., 56–71. p.
- Gáspár László (1977): *A társadalmi gyakorlat szükségletei és az általános nevelés tartalma*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gáspár László (1978): *Egységes világnézet, komplex tananyag*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Gáspár László (1987): *A szubjektumok termelése*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Gerő Zsuzsa (1973): *A gyermekrajzok esztétikuma*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Gesztesy Zsuzsanna – Martin László (1983): *A Művészetismeret tantárgy tanítási-tanulási programja*. Szentlőrinc: Pécsi Tanárképző Főiskola Kísérleti Iskolája.
- Guilford, J. P. (1957): Az alkotóképességek a művészetben. In *Művészetpszichológia*. 2. kiadás. Vál. Halász László. Budapest: Gondolat, 1983, 47–59. p.
- Guilford, J. P. (1962): Potentiality for creativity. *Gifted Child Quarterly*, 6. sz., 87–90. p.
- Gürtler, Wilfried (1999): Integrált tánc- és kifejezésterápia. *Pszichoterápia*, 8. évf. (2), 133–135. p.
- Halász László vál. (1973): *Művészetpszichológia*. Budapest: Gondolat.
- Halász László vál. (1983): *Művészetpszichológia*. 2. kiadás, Budapest: Gondolat.
- Hárdy István (1983): *Dinamikus rajzvizsgálat*. Budapest: Medicina Kiadó.
- Hermann István (1971): *A giccs*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Höge, Holger (1994): Emocionális hatások az esztétikai ítéletben. In *Vizuális művészetek pszichológiája*. 2. köt. Szerk. Farkas András. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 287–300. p.
- Hun Nándor (1978): *Bevezetés a szociális gerontológiába. Az öregedés egészségügyi és társadalmi kérdései*. Budapest: Medicina Kiadó.
- Hun Nándor (1984): *Képzőművészeti alkotás és időskor*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Józsa Péter szerk. (1978): *Művészetszociológia*. Budapest: KJK.
- Jung, Carl Gustav (1993a): *Mélyseégeink ösvényein*. Budapest: Gondolat.
- Jung, Carl Gustav (1993b): *Az ember és szimbólumai*. Budapest: Göncöl Kiadó.

- Katz, E. – Lazarsfeld, P. (1955): *Personal Influences*. New York: Free Press.
- Kelman, H. C. (1951): A szociális befolyásolás három folyamata. In *Szociálpszichológia*. Szerk. Hunyady György. Budapest: Gondolat Kiadó, 1973, 47–59. p.
- Kepes György (1944): *A látás nyelve*. Budapest: Gondolat, 1978.
- Kniazzeh, C. R. (1997). Képzőművészet-terápia. In *Vizuális művészetek pszichológiája. 2. köt.* Szerk. Farkas András. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 345–376. p.
- Köhler, Wolfgang (1921) : *Intelligenzprüfungen an Menschenaffen*. Berlin: Springer Verlag.
- Kris, Ernst (1952): *Psychoanalytic Explanations in Art*. Fourth Printing. New York: Schocken Book, 1974.
- Kristjanson, A. F. – Antes, J. R. (1997): Szemmozgások festmények elemzése közben. In *Vizuális művészetek pszichológiája. 2. köt.* Szerk. Farkas András. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 145–159. p.
- Kulcsár Zsuzsanna (1977): *Személyiség – pszichológia*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Laczó Zoltán (2002): *Lélektan, zenepedagógia és társadalom*. Hang és lélek. Magyar Zenei Tanács konferenciája. 2002.04.13. <http://www.parlando.hu/Laczo4.htm>
- Lipps, Theodor (1906): *Ästhetik. Psychologie des Schönen und der Kunst*.
- Lombroso, Cesare (1864): *Lángész és örültség*. Szeged: Lazi Kiadó, 2004.
- Lukács György (1978): *Az esztétikum sajátossága I-II. köt.* Budapest: Magvető Kiadó.
- MacKinnon, D. W. (1983): Az alkotóképesség személyiségbeli megfelelői: az amerikai építőművészek vizsgálata. In *Művészetpszichológia. 2. kiadás.* Vál. Halász László. Budapest: Gondolat, 80–103. p.
- Martin László (1985): *A tanítás-tanulás programja Művészeti szakkör tantárgyból a 2–4. osztály számára*. Szentlőrinc: 1. sz. Általános Iskola Szentlőrinc, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Kísérleti Iskolája, 108. p.
- Martin László (1988): *Közös művészeti konstrukciók, mint a szociális korrekció mediátorai óvodáskorúak kiscsoportjában*. Évfolyam dolgozat. Pécs: MLEE Filozófia szakosító, Társadalmi beilleszkedési zavarok fakultáció.
- Martin László (2013): *Pszichológia és művészet. Tematika a Komplex művésztanár szak akkreditációjához*. Kaposvár: Kaposvári Egyetem, Pedagógiai Kar.
- Martin László (2014): A tanulás-tanítás pszichológiai alapjai. In *II. Kárpát-medencei Nemzetközi Konferencia és Módszervásár*. Szerk. Bencéné Fekete Andrea. Kaposvár.
- Martin László (2015a): A tanulás neuropszichológiai alapmechanizmusai, alaptípusai és a mnemotechnikák. *Eruditio-Educatio*, 10/4, 75–91. p.
- Martin László (2015b): Művészet és pszichológia. In *A művészet és a kultúra befogadásának alapkérdései*. Szerk. Gombos Péter. Kaposvár.
- Martin László – Pórszász Gertrúd – Tényi Tamás: (1991a): Több szintű csoportterápiás rendszer kialakítása nyílt pszichózis osztályon. I. rész. *Psychiatria Hungarica*, 6/3, 209–219. p.
- Martin László – Pórszász Gertrúd – Tényi Tamás: (1991b): Több szintű csoportterápiás rendszer kialakítása nyílt pszichózis osztályon. II. rész. *Psychiatria Hungarica*, 6/3, 219–229. p.
- Maslow, Abraham Harold (1970): *Motivation and Personality*. Rev. ed. New York: Harper & Row.
- Mátrai László (1973): *Élmény és mű*. Budapest: Gondolat.
- Meier, N. C.: (1973) A művészi tehetség összetevői. In *Művészetpszichológia*. Vál. Halász László. Budapest: Gondolat, 41–51. p.
- Meltzoff, A. N. – Moore, K. M. (1989): Imitation in Newborn Infants: Exploring the Ranges of Gestures Imitated and the Underlying Mechanisms. *Developmental Psychology*, Vol. 25. No. 6, 954–962. p.

- Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes (1970): *Gyermeklélektan*. Első kiadás, Budapest: Gondolat Kiadó.
- Mérei Ferenc – Ajkay Klára – Dobos Emőke – Erdélyi Ildikó (1987): *A pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Moffet, L. A. (1983): A Műalkotások, mint személyek: a művészetpszichológia új kutatási iránya. In *Művészetpszichológia*. 2. kiadás. Vál. Halász László. Budapest: Gondolat, 412–420. p.
- Moles, Abraham A. (1975): *A giccs – A boldogság művészete*. Budapest: Gondolat.
- Morris, Desmond (1962): *The Biology of Art*. London: Methuen.
- Müller-Friefels, Richard (1922): *Psychologie der Kunst*. Leipzig – Berlin.
- Perls, Frederick S. – Hefferline, Ralph – Goodman, Paul (1951): *Gestalt Therapy: Excitement and Growth in the Human Personality*. New York: The Gestalt Journal Press, 1994.
- Petzold, Hilarion – Ramin, Gabriele (1996): *Gyermek-pszichoterápia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pertorini Rezső (1966): *Csontváry patográfiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pine, F. (1963): Tematikus drive (belső késztetés) – tartalom és az alkotóképesség. In *Művészetpszichológia*. Vál. Halász László. Budapest: Gondolat, 151–171. p.
- Platón (2007): *Az állam*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Révész Géza (1952a): A speciális tehetség. In *Művészetpszichológia*. Vál. Halász László. Budapest: Gondolat, 57–68. p.
- Révész Géza (1952b): Zsenialitás és pszichózis, illetve neurózis. In *Művészetpszichológia*. 2. kiadás. Vál. Halász László. Budapest: Gondolat, 121–134. p.
- Rosenthal, R. – Jacobson, L. (1968): *Pygmalion in the Classroom*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Schuster, Martin (2005): *Művészetlélektan*. Budapest: Panem Kiadó.
- Taylor, I. A. (1983): Az alkotó folyamat természete. In: *Művészetpszichológia*. 2. kiadás. Vál. Halász László. Budapest: Gondolat, 1983, 135–151. p.
- Tózsér János (2015): Művészetfilozófia. In *A művészet és a kultúra befogadásának kérdései. Filozófiai, pszichológiai és pedagógiai aspektusok*. Szerk. Gombos Péter. Kaposvár: Kaposvári Egyetem, 5–22. p.
- Vass Zoltán (2003): *A rajzvizsgálat pszichológiai alapjai*. Budapest: Flaccus.
- Vass Zoltán (2011a): *A képi kifejezéspszichológia alapkérdései – szemlélet és módszer*. Budapest: L'Harmattan.
- Vass Zoltán (2011b): *A psychological interpretation of drawings and paintings. The SSCA method: A system analysis approach*. Budapest: Alexandra.
- Vigotszkij, Lev (1968): *Művészetpszichológia*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Vitányi Iván (1969): A katarzis, mint a művészetpszichológia legfontosabb kategóriája. In *Uő: A zene lélektana*. Budapest: Gondolat Kiadó, 66–86. p.
- Wallas, Graham (1926): *The Art of Thought*. London: Jonathan Cape.
- Wölfflin, Heinrich (1999): *Prolegomena zu einer Psychologie der Architektur*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Zattore, R. (2005): Music, the food of neuroscience? *Nature*, vol. 434. no. 3, 312–315. p.
- Zánkay András (2001). A két testvér. Élmények és gondolatok a pszichodráma és a playback színház kapcsolatáról. In *Ligetünk – Pszichodráma a gyakorlatban*. Szerk. Simon P. Györgyi. Budapest: Animula Kiadó, 9–31. p.

Az ifjúságügy európai hagyománya – a History of Youth Work könyvsorozat

Nagy Ádám – Oross Dániel

Ifjúságügy Európában

Az ifjúsági ügyeket, illetve szűkebben az ifjúsági munkát veszi számba a némiképp becsapó című History of Youth Work sorozat. Az eddig megjelent négy kötet 750 oldalon 64 fejezetben próbálja csokorba szedni az ifjúsági munka fejlődését a történettudományénál tágabb társadalmi, kulturális és politikai kérdésekkel összefüggésben. A kötetekben két rendezőelv érvényesül: egyfelől országtanulmányokon keresztül mutatja be, hogy milyen adottságok és kihívások mentén alakult a szakterületen folyó munka egy-egy adott európai országon belül, másfelől pedig általános ifjúságügyi alapkutatásokat mutat be, ez utóbbinak azonban nem különösebben kiemelve a történeti aspektusait. Alábbi recenzióknak az országtanulmányokat csupán Magyarország szempontjából érinti, elsősorban az általános ifjúságügyi alapkutatásokra fókuszál.

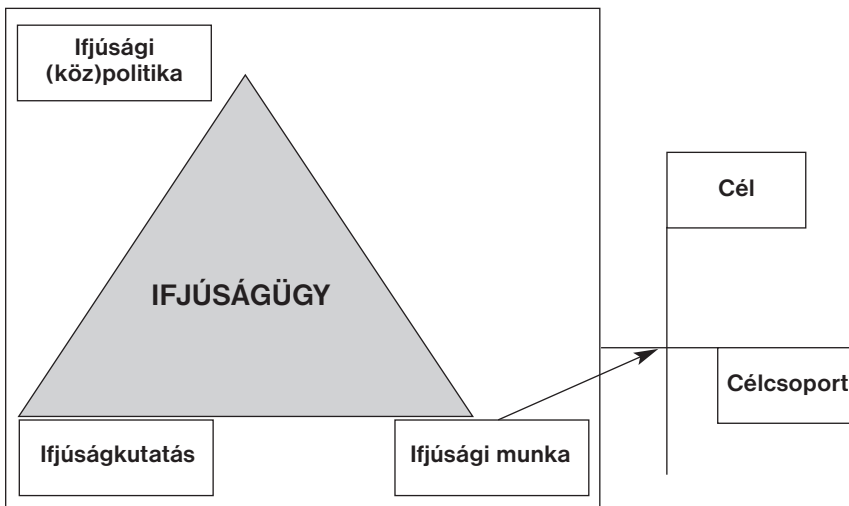
A generációs logika, ezen belül is a fiatalok élethelyzete-életmódja, a velük való foglalkozás a hagyományos diszciplináris kereteket összekötő paradigma: a fiatalok világának szegmensekre, diszciplinákra bontásával igazából megnehezítjük annak megértését. A generációs logika interdiszciplináris, hiszen az ifjúságkutatásban összekapcsolódhat a szociológia, a pszichológia, pedagógia, kultúrakutatás s a diszciplinák találkozása magával hozza az elméleti és a módszertani keretek sokszínűségét, összetettségét. A fiatalok világa hagyományos értelemben a szociológusnak ifjúságszociológia, a pedagógusnak szabadidő-pedagógia, a politológusnak szak- és közpolitika, a szociális munkásnak sérülékeny társadalmi csoportok és egyének védelme. Fontos ezért a négy tárdiszciplína: a pedagógia-neveléstudomány, a szociológia, a szociális munka és a politikatudomány oldaláról újraértelmezni a fiatalokkal kapcsolatos tevékenységeket. Ezen újraértelmezéssel pedig megnyílik az út a fiatalok egységes szemléletéhez, amely hozzásegíthet ahhoz, hogy e legmobilizálhatóbb, a migrációra leginkább hajlamos társadalmi csoportot új szempontok szerint jellemezzük, új narratívában ismerjük meg. A – 2009-ben az országgyűlési határozat szintjére emelt gondolkodás dokumentuma – Nemzeti Ifjúsági Stratégia (Nemzeti Ifjúsági Stratégia 2009) is ezeken az alapokon nyugszik¹, de ilyen az Európai Unió Ifjúsági Stratégiája is (EU Ifjúsági Stratégia 2009).

Az európai fősodor a fiatalokkal való foglalkozás komplex terét, az ifjúságügyet egyfajta háromszöggént (ún. mágius háromszög, Chisholm et al. 2011)

1 „Látjuk [...] őket, ha iskolában vannak – de nem látjuk őket, ha mellette vagy kívül; látjuk őket, ha akut betegek – de nem látjuk őket, amikor az egészségüket kockáztatják; látjuk őket, ha munkanélküliek lettek – de nem látjuk, amikor munkavállalási képességeik hiányában csődöt mondanak; befogadjuk őket, ha segítségre szorulnak és erről az illetékesek jelzést kapnak – de nem »törődünk« velük, ha jelzés hiányában nem kerülnek kapcsolatba a rendszerrel stb.” (Nemzeti Ifjúsági Stratégia 2009)

fogja fel, ahol az ifjúságkutatás (mint elmélet), az ifjúságpolitika (mint közpolitika) és a szociálpedagógiai irányultságú ifjúsági munka (mint gyakorlat) hat egymásra.

A fentiek kapcsán felvázolható az ifjúságügy európai értelmezése modellje:

1. ábra: Az európai ifjúságügy-értelmezés (forrás: saját szerkesztés)

Két tűz között az ifjúsági munka: pedagógia és szociális hagyomány

Az ifjúsági munkát mint a mágikus háromszög egyik – a szociálpedagógiából táplálkozó, de attól eltérő – elemét két megközelítés jellemzi (Siurala 2012): az egyik a fiatalt mint önálló entitást, teljes egészt kezeli; a másik a fiatalra mint a társadalmi integrációs folyamatban résztvevőre tekint.

Általában a kötet szerzői azt hangsúlyozzák, hogy az ifjúsági munka jellemzői az önkéntesség, a nyílt végűség és a személyközpontúság (Taylor 2012). A pedagógiailag felhatalmazott személy nem gyakorol közvetlen és kizárólagosan követendő befolyást a folyamatokra, így nem tölti be a hagyományos tanár szerepét. Ilyen értelemben az ifjúsági munka jól körülhatárolható, ám „befejezetlen” meghatározású tevékenység, mert egy állandóan változó, fejlődő gyakorlatot jelez (Davies 2009). Ellentétben a szociális munkával és az iskolai pedagógiával, az ifjúsági munkának nincs napirendszerű célkitűzése a fiatalok számára, a nem formális tanulás módszertana épp ennek kiiktatásával teremti meg a nyitottságot (amely nemcsak térben, de a jövőtervezést tekintve is értelmezett). Az ifjúsági munka – megközelítését tekintve – a „vedd el, vagy hagyd ott” (take it or leave it) álláspontjára helyezkedik, amely jelentősen eltér a formális oktatási rendszer megközelítésétől (Coussée et al. 2010). Mairesse szerint az ifjúsági munka fő célja, hogy a fiataloknak lehetőséget adjon saját jövőjük alakítására, azaz bevonja és integrálja a fiatalokat a társadalomba (Mairesse 2009). Verschelden az ifjúsági munka pedagógiájának alapjait így rögzíti: útmutatás elvárás nélkül („gui-

dance without dictation”) (Verschelden et al. 2009).

Vanhee és Schild szerint a sokszor félreértett ifjúsági munka olyan társadalmi gyakorlat, amely egyfelől teret nyújt az aktivitásokhoz, másfelől fejlesztendő tulajdonságokkal támogatást és tapasztalatot ad a felnőtté válás folyamatában (Vanhee – Schild 2013).

Az ifjúsági munka egyszerre pedagógiai és társadalmi gyakorlat (Coussée 2010). Ha a társadalmi kapcsolódásokat nem vesszük figyelembe, akkor tulajdonképpen csak egy egyedi pedagógiai megközelítésről van szó, amely nem önálló ifjúsági munka többé, hanem a pedagógiai gyakorlat – ha mégoly sajátos – része csupán. Ha nincs mögötte társadalmi, kulturális kapocs, akkor tulajdonképpen az ifjúsági munkát olyan eszköznek tekintjük, amely egy más által meghatározott probléma megoldásában segíthet ugyan, de magának a problémának az azonosításában nem vehet részt. Sőt, ez esetben sokszor az alsóbb és a felsőbb társadalmi rétegek fiataljai között lévő társadalmi szakadék, kulturális olló nem záródik, hanem tovább mélyül, nyílik. Ha a pedagógiát tüntetjük el a képletből, akkor pedig épp a megoldásokhoz nem juthatunk közelebb (Coussée 2010).

Coussée az ifjúsági munkával kapcsolatban azt húzza alá, hogy az ifjúsági munka egyszerre pszichológiai-pedagógiai és szociológiai-társadalmi gyökerű, hiszen támogatnia kell a fiatalok autonóm polgárrá válását és azt, hogy megtalálják helyüket a társadalomban (Coussée 2010). Az ifjúsági munka tulajdonképpen az egyén és a társadalom közötti szociálpedagógiai pufferzóna (Coussée et al. 2010), a vágyott szociális „rend” pedagógiai eszköze (Coussée 2010). Ilyen értelemben az ifjúsági munka integrációs eszköz is: e szociális befogadás és a felnőtt társadalomba való beilleszkedés eszköze. Verschelden is azt hangsúlyozza, hogy az ifjúsági munka pedagógia céljai sosem lehetnek függetlenek a társadalmi kontextustól (Verschelden et al. 2009).

Coussée az ifjúsági munkára mint a fiatalok társadalmi érzékenységét elősegítő erőteljes oktatási eszközre tekint (Coussée 2009). Szerinte az ifjúsági munka sokoldalú és többértékű gyakorlat sokszínű témákban és terepeken, amely a legkülönbözőbb fiatalokat kívánja elérni a strukturálatlan aktivitásoktól a tervezett programokig tartó íven (Coussée 2009). Ennél tovább megy Sinczuch, aki szerint az ifjúsági munka tucatnyi aktivitás, de pusztán gyakorlat, amelyet tulajdonképpen az egymást követő generációk alakítottak ki (Sinczuch 2009).

A pedagógiai lehetőségeket Deltuva négyelemű szerkezetben (1. táblázat) látatja (Deltuva 2014).

Nem formális képzés: leginkább ifjúsági szervezetek és központok által gondozott szociális és személye kompetenciafejlesztő tevékenység. A módszerek és a tartalom a fiatalok és a képző közös megegyezésén alapul, az értékelés többnyire formatív alapokon nyugszik.

Interaktív tanítás: leginkább a formális curriculumot bővíti interaktív elemekkel, kompetenciafejlesztő attitűddel sokszor túlmutatva a tantárgyi logikán.

Kiterjesztett oktatás (additional education): főleg speciális területeken ad képzést (zene, művészetek, sport stb.), a tartalmakat és a módszereket az oktatásért felelős tárca felügyeli.

Hagyományos tanítás: leginkább a konvencionális tudás megismerését célozza.		
	Nem formális alapok	Formális alapok
Felhatalmazó-résztevő megközelítés	nem formális képzés	interaktív tanítás
Direkt oktató megközelítés	kiterjesztett oktatás	hagyományos tanítás

1. táblázat. Képzési terek és módszerek (Deltuva 2013)

Miután a legtöbb szerző szerint az ifjúsági munka egyszerre tartozik a szociális jólét intézményeihez és az oktatási rendszerhez (Mairesse 2009), így nem csoda, hogy bizonyos országokban a szociálpedagógiai hagyomány erősebb az ifjúsági munka kapcsán (pl. Németország), más országokban (pl. Nagy-Britannia) a szociálismunka-kapcsolatok az erősebbek (Coussée 2009). Manapság egyre inkább annak lehetünk a tanúi, ahogy az ifjúsági munka az önkéntesség irányából a megfizetett, képzett, „professzionális” irányba fordul (Nagy-Britannia, Hollandia) (Coussée 2010).

Történetiségében is az ifjúsági munka a 60–70-es évek fordulójáig alapvetően szociálpedagógiai alapokon nyugodott: a fiatalok felnőtté válásának problémáira fókuszáló, az egyszerre autonóm és önszabályozó, de közösségi egyént a tapasztalati tanulás útján elérni kívánó gyakorlatot jelentve.

Az ezredfordulóra – a kockázattársadalom fogalmi terében (Beck 1986) – e definíción túlnyúlva, a fiatalok identitás-kockázatait, viselkedés-kockázatait, életstratégiai kockázatait értelmezve inkább az egyenlőség került előtérbe: az ifjúsági munka feladata az egyenlőtlenségek minden formájának felszámolása és a fiatalok egyenlő esélyeihez való hozzájárulás lett az egyén, a csoport és a társadalom szintjén, támogatva a fiatalokat a felnőtté válás folyamatában. Ebben az időben jelent meg a specializált ifjúsági munka (ifjúsági munka hátrányos helyzetűekkel, ifjúsági munka önmagukkal küzdő melegekkel, ifjúsági munka feketékkel).

Az ezredforduló után, napjainkig a pedagógiai meghatározás erősödött fel: az ifjúsági munka a fiatalok önkéntes részvételére alapozott pedagógiai lehetőségeket kihasználó tevékenység.

Az európai ifjúságpolitika fejlődése

A kötetekből átfogó képet kaphat az olvasó arról, miként fejlődött az Európai Unió ifjúságpolitikája. Áttekintést ad arról, milyen körülmények idézték elő az ifjúságról való közös európai szintű gondolkodást, és miként, milyen elvekre és gyakorlatra alapozottan nyitotta meg az Európa Tanács 1972-ben Strassbourgban az Európai Ifjúsági Központot, amely intézmény hosszú ideig az ifjúságpo-

litika fejlesztésének és a szakterületen folyó nemzetközi együttműködés előmozdításának legfőbb aktora volt (Hansen 2010). Részletes ismertetőt kapunk továbbá az ifjúságpolitikát érintő „fehér könyv folyamatról”, amely az első lépést jelentette az ifjúságügyek európai uniós szinten történő egyeztetése felé, valamint arra ösztönözte a tagállamok kormányait, hogy ifjúságügyi kutatókkal konzultáljanak, s ehhez kapcsolódó rendezvényeket szervezzenek. A dokumentum először tett javaslatot arra, hogy minden tagállamnak legyen egy EU-s ifjúsági felelőse, aki a Bizottságnak jelent ifjúsági ügyekben. A dokumentum készítésének eltérő hatása volt a különböző tagállamokra. Míg a 15 régi tagállamban kevés változást eredményezett az ifjúságpolitika korábban kialakult gyakorlatára nézve, addig a 2004 után csatlakozott országok ifjúságpolitikájában változásokat idézett elő, és ezekben az országokban az ifjúságpolitikát érintő fejlesztések számos ponton a Fehér Könyv ajánlásait követik (Mairesse 2009). A tanulmánykötet ezen túlmenően betekintést ad az európai ifjúságpolitika „identitásválságának” fő okairól, az ifjúságpolitika „sérülékenységének” következményeiről, a mindezekből fakadó dilemmákból és az azokból kivezető lehetséges utakról (Siurala 2012).

Magyar vonatkozások

A 2. kötet egyik cikke a magyar helyzetet mutatja be Wootsch Péter tollából *Tévelygések a labirintusban – úton a „jó” magyar ifjúsági munka felé (Zigzagging in a labyrinth – Towards “good” Hungarian youth work)* címmel.

A Wootsch elemzésének erénye, hogy a nemzetközi folyamatokkal összefüggésben, társadalomtörténeti kontextusban értelmezi a magyar ifjúságügy hagyományait. Mindez különösen fontos azért, mert segít az ifjúság szempontjait kiemelve egységes szerkezetben megérteni a XX. században hazánkban bekövetkezett társadalmi változásokat, a magyar társadalom megszakított fejlődésének az ifjúságra gyakorolt következményeit. Ugyanakkor az összesen hat oldalnyi munka inkább politika- és társadalomtörténeti ismertető, mint a magyar ifjúsági munka vagy az ifjúságpolitika részletes bemutatása, elemzése és értékelése, amelyet egy kontextusába kevésbé beágyazott generációs szemlélet keretez.

Magyarország, bár elméleti fejlesztéseit tekintve nincs hátrányos helyzetben, a gyakorlatban azonban hazánk igencsak lemaradt: a 2008-ban az Európa Tanács megbízásából készített jelentés (European Council 2008) is kiemelte, hogy az ifjúsági munka gyenge pozícionáltsága részben azzal indokolható, hogy Magyarországon még mindig túlságosan kevésbé elismert a nem formális tanulás gyakorlata (Oross 2016)². Hazánkban még nem vált általános meggyőződéssé az, hogy az oktatási rendszereknek fel kell ismer-

² Az Európai Tanács általában is azt hangsúlyozza – összhangban az Unió Ifjúsági Stratégiájával (Európa Unió 2009) –, hogy a nem formális és informális tanulás útján szerzett tanulási tudás, készségek és kompetenciák nem eléggé elismertek, holott az javítja a foglalkoztathatóságot és az egész életen át tartó tanulás iránti motivációt.

niük a nem formális tanulás fontosságát és integrálniuk kell a nemformális képzéseket (Mairesse 2009).

Összességében a könyvsorozat azon kevés kötetek közé tartozik, amely többet ad, mint ígér: nemcsak az ifjúsági munka történetével, de európai gyökereivel és hagyományaival is foglalkozik, továbbá nem tér ki a dilemmák elől sem, amelyek közül a legfontosabb: a neveléstudományi és szociális megközelítései közötti különbség és annak meghaladása.

Irodalom

Beck, U. (2003): *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég.

Chisholm, L. – Kovacheva, S. – Merico, M. szerk. (2011): *European youth studies – integrated research, policy and practice*. Innsbruck: EYS Consortium.

Coussée, F. – Williamson, H. – Verschelden, G. (2012): *The history of youth work in Europe. Relevance for today's youth work policy (volume 3)*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. <http://youth-partnership-eu.coe.int/youth-partnership/publications/YNB/YNB16.pdf>

Coussée, F. – Verschelden, G. – Van de Walle, T. – Medlinska, M. – Williamson, H. (2010): *The history of youth work in Europe and its relevance for youth policy today (volume 2)*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. http://youth-partnership-eu.coe.int/youth-partnership/documents/EKCYP/Youth_Policy/docs/Youth_Work/Research/YK_Youth_Work_vol_2.pdf

Davies, B. (2009): Defined by history: youth work in the UK. In *The history of youth work in Europe – Relevance for youth policy today*. Szerk. Verschelden, G. – Coussée, F. – Van de Walle, T. – Williamson, H. Strasbourg: Council of Europe – Cedex.

Deltuva, A. (2014): A story of youth work in Lithuania. In *The history of youth work in Europe – Relevance for youth policy today (volume 4)*. Szerk. Taru, M. – Coussée, F. – Williamson, H. Strasbourg: Council of Europe – European Commission – Cedex.

European Commission (2009): *An EU Strategy for Youth – Investing and Empowering. A renewed open method of coordination to address youth challenges and opportunities*. 27.4.2009 COM (2009), 200, Brussels. Magyarul: *A bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az európai gazdasági és szociális bizottságnak és a régiók bizottságának Az EU ifjúsági stratégiája – befektetés és az érvényesülés elősegítése, megújított nyílt koordinációs módszer a fiatalok előtt álló kihívások és lehetőségek kezelésére*. Brüsszel, 2009.4.27. COM (2009) 200 végleges.

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2009:0200:FIN:HU:PDF>

Hansen, D. (2010): The history of European youth policy. In *The history of youth work in Europe (volume 2)*. Szerk. Coussée, F. – Verschelden, G. – Van de Walle, T. – Medlinska, M. – Williamson, H. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 119–125. p.

Magyar Köztársaság Országgyűlése: *88/2009-es Országgyűlési határozat a Nemzeti Ifjúsági Stratégiáról*.

Mairesse, P. (2009): Youth work and policy at European level. In *The history of youth work in Europe and its relevance for youth policy today*. Szerk. Verschelden, G. – Coussée, F. – Van de Walle, T. – Williamson, H. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 11–17. p.

Taru, M. – Coussée, F. – Williamson, H. (2014): *The history of youth work in Europe. Relevance for today's youth work policy (volume 4)*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. <http://pjp-eu.coe.int/documents/1017981/1667851/History+of+youth+work%2C+vol>

+4/a2f0d4d8-dcfe-487e-b363-546cbc92ae56

Sinczuch, M. (2009): Poland: the ideological background to youth work. In *The history of youth work in Europe – Relevance for youth policy today*. Szerk. Verschelden, G. – Coussée, F. – Van de Walle, T. – Williamson, H. Strasbourg: Council of Europe Publishing – Cedex.

Siurala, L. (2012): History of European youth policies and questions for the future. In *The history of youth work in Europe – Relevance for today's youth work policy (volume 3)*. Szerk. Coussée, F. – Verschelden, G. – Williamson, H. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 105–117. p.

Taylor, T. (2012): From social education to positive youth development. In *The history of youth work in Europe - Relevance for youth policy today (volume 3)*, Szerk. Coussée, F. – Verschelden, G. – Williamson, H. Strasbourg: Council of Europe – European Commission.

Vanhee, J. – Schild, H. (2012): Reflecting on the historical sensation of youth work and youth policy in Europe. In *The history of youth work in Europe – Relevance for today's youth work policy (volume 3)*. Szerk. Coussée, F. – Verschelden, G. – Williamson, H. Strasbourg: Council of Europe Publishing.

Verschelden, G. – Coussée, F. – Van de Walle, T. – Williamson, H. (2009): *The history of youth work in Europe and its relevance for youth policy today*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.

http://pjp-eu.coe.int/documents/1017981/1667851/History_of_youth_work.pdf/b97318a2-2d74-4ea5-b94c-40c726d7d47d

Verschelden, G. – Coussée, F. – Van de Walle, T. – Williamson, H. (2009): The history of European youth work and its relevance for youth policy today. In *The history of youth work in Europe – Relevance for youth policy today*. Szerk. Verschelden, G. – Coussée, F. – Van de Walle, T. – Williamson, H. Strasbourg: Council of Europe – Cedex.

Széttartó korszaktudat

Adalékok Németh Zoltán *A posztmodern magyar irodalom hármass stratégia* című könyvének elméleti előfeltevéseihez

H. Nagy Péter

Németh Zoltán *A posztmodern magyar irodalom hármass stratégia* című könyvének mindjárt az elején a következő megállapítást teszi: „A magyar irodalomtörténet-írásban az utóbbi két évtizedben az a megközelítés vált uralkodóvá, amely a 19. század második felétől a kortárs irodalmi folyamatokig a modernség szerepére hívja fel a figyelmet, pontosabban a modernizmust négy nagy paradigma mentén tárgyalja: a klasszikus vagy esztéta modernség, az avantgarde, a későmodernség, illetve a posztmodern mentén.” (Németh 2012, 13) A szerző két alapszövegre hivatkozik ezzel kapcsolatban: Kulcsár Szabó Ernő *A magyar irodalom története 1945–1991* és Molnár Gábor Tamás *Világirodalom a modernség után* című könyveire. A hivatkozás – mivel nem ad meg oldalszámokat – kétértelmű, eldönthetlenné teszi, hogy akikre a szerző hivatkozik, azok ezt mondják-e az adott opusokban vagy éppen az ellenkezőjét (a posztmodern a modernségtől elkülönül, ahogy Németh Zoltán leszögezi), s ezt veszi át egyetértően az állítás. Ha ennek megpróbálunk utána járni, a következőkre derülhet fény.

Kulcsár Szabó Ernő ezt írja irodalomtörténetének *A posztmodern és az „új érzékenység”* című fejezetében: „[...] a hetvenes évek végére – a belső folytonosság korábbi zavarai ellenére is – szemlátomást kezdetét veszi egy olyan irodalmi beszédmód kialakulása, amely nem vezethető le az individuumszemlélet és a jelhasználat eladdig uralkodó formáit meghatározó művészi létértelmezésből. Az is kétségtelen, hogy olyan korszak zárul le a magyar irodalomban, amelynek a harmincas évek elején rögzültek a kérdésirányai és a kínálózó világgépi válaszok beláthatóságának főbb horizontjai.” (Kulcsár Szabó 1993, 144) Nem nagyon tudom ezt másként érteni, mint hogy az adott időszakban valami új, más stb. vette kezdetét (lezárult egy korszak). Kétségtelen persze, hogy Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténete úgy tárgyalja a posztmodern, hogy – mint az iménti idézetben is – mindvégig szem előtt tartja a modernséghez való viszonyát, amely nem mindig szembeállítható, oppozícióra épülő, ugyanakkor a folytonosságot sem automatizáló tapasztalat. (Az újrairástól a retróig terjedő spektrum éppen arra utal, hogy a korszaktudat nem identikus. Mintha ebben is a posztmodernség fundamentális iróniája nyilvánulna meg.) Pontosan ez a látásmód teszi igen hasznossá ezt a munkát, s úgy tűnik, értelmezési javaslatainak többsége a mai napig megállja a helyét.

Ráadásul Kulcsár Szabó Ernő nem itt nézett szembe először a szóban forgó dilemmával. Sok-sok tanulmány készítette elő az irodalomtörténet megszületését. Ezek közül az egyik a *Literatura* 1987–88/1–2-es összevont számában jelent meg, *A különbözőség esélyei – Szempontok a posztmodern*

fogalmának meghatározásához címmel. Ebben az irodalomtudós kifejti, hogy milyen dilemmákkal találja magát szembe az, aki a posztmodernnel kíván foglalkozni.

Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, mit is foglal magában a »modernség« fogalma, melyre a modern/posztmodern opposíció során oly magától értetődően más-más jelentéssel hivatkoznak a különböző értelmezések, hogy nemegyszer a modernség és az avantgárd közötti, eléggé egyértelmű szemléleti és alkotástechnikai eltérések is egybemosódnak. (Kulcsár Szabó 1987–1988, 138)

A szerző ezután alaposan körüljárja a krízistudat következményeit, majd az intertextualitás megváltozott funkciójával foglalkozik. Közben emlegeti azt az értelmezéstörténeti hagyományvonulatot is, melyre Németh Zoltán is hivatkozik huszonöt évvel később íródott könyvében (Howe, Hassan, Fokkema stb.). Azt mondja viszont Kulcsár Szabó Ernő, hogy ezek a szerzők „[...] nemcsak azért mondanak keveset, mert főként élményi-tartalmi jellemzőket ragadnak ki az egész jelenségből, hanem mert legtöbbször a művek témáinak ún. posztmodern sajátosságait veszik alapul, és csak ezt követően irányítják a figyelmüket az irodalmi jelhasználatban megnyilatkozó poétikai jellemzőkre.” (Kulcsár Szabó 1987–1988, 142) Németh Zoltánnak helyenként sikerül meghaladnia ezt a „témacentrikus”, szakmailag valóban kifogásolható látásmódot (de a részletek itt most kevésbé érdekesek, a szerző vállalja az egyoldalúság veszélyeit, „fikciónak” minősítve eszmefuttatását).

Nézzük át a fenti szempontból Molnár Gábor Tamás könyvét, amelynek a címe azt sejteti, hogy a posztmodern esetleg leválasztható a moderniségről. De az első benyomás általában félrevezető. Ez a kítűnő tankönyv szintén alaposan körüljárja a posztmodern fogalmát, és nem rejt véka alá, hogy az többféleképpen értelmezhető. Két olyan modellt vázol fel, amely egymásnak ellentmondó, de egyenértékű: „Az egyik szerint a nyelvválság elmélyülése és az abból való kilábalás egy folyamat része, tehát a fázisok az alábbi módon követik egymást:

klasszikus modern > avantgárd > késő modern > posztmodern

Egy másik elgondolás szerint viszont a posztmodern fordulat új kérdésirányok kijelölését jelenti, így megszakítja és részint visszajára fordítja a modern irodalom alakulástörténetét:

klasszikus modern > avantgárd > késő modern) < > posztmodern

Az ellentmondás látható, de egyértelmű feloldása nincsen. A jelenkor minősítése tehát kizárólag a modernitáshoz való viszonyában gondolható el, de pon-

tosan ennek a viszonyulásnak a minősége marad homályban. Ezt a paradoxont egy olasz értekező, Giuseppe Petronio tetszetősen fogalmazta meg: »a posztmodern önmeghatározás [...] annak a tudatos vagy tudattalan beismerésével egyenértékű, hogy képtelenek vagyunk napjainkban megelégni azokat a pozitív ismérveket, amelyek megkülönböztetik korunkat a tegnapi világtól.« (Molnár 2005, 57) Talán nem véletlen, hogy a posztmodern nevében is megőriz valamit az őt megelőző időszakból. (Mintha egyik elválaszthatatlan lenne a másik horizontmozgásától.)

Innen nézve Németh Zoltán szinte lehetetlenre – és éppen ezért izgalmas kalandra – vállalkozik, amennyiben a posztmodern a modernségtől elkülönítve véli tárgyalhatónak. Ez a részben önkényes döntés persze megkérdőjelezhető, ugyanakkor lesz egy fontos hozadéka, hiszen a szerző „kideríti” a posztmodernről, hogy egymás mellett létező „irányzati”, szemléleti sokféleség jellemzi. Ebből a szempontból viszont a posztmodern kísértetiesen emlékeztet a modernségre, amelyet lehetetlen (de legalábbis inkorrekt) egy efféle sokféleség nélkül elemezni. Ráadásul ezek az irányzatok egy paradigmán belül sem hozhatók mindig közös nevezőre (gondoljunk pl. az avantgárd izmusok előfeltevés-rendszereire, vagy arra, hogy – Bényei Tamással szólva – „az antimodernség nem a posztmodernség sajátja, sokkal inkább a modernizmusé” [Bényei 2003, 187]). A probléma tehát az, hogy amennyiben a posztmodern leválasztható a modernségről, akkor is százszázalékos biztonsággal kijelenthető (na, jó, legyen kilencvenkilenc), hogy lesz olyan vonatkozása, amely nem áll szemben a modernség valamely irányzatának látásmódjával, vagy nem áll messze tőle. (Az egyik evidens példa a periférikus modernség poétikai forradalma, az egyik legelképesztőbb viszont az avantgárd és a posztmodern intertextualitás hasonlósága a műalkotás határainak mobilizálása alapján, mely Kulcsár Szabó Ernő szerint arra vezethető vissza, hogy „[...] az avantgarde feladja az organikus műalkotás eszményét, és mind kevésbé áll ellent a szövegautonómia oldódásának. Ha ugyanis – kollázsok, akusztikus vagy taktilis elemek formájában – *valóságselemek* kerülnek bele a műalkotásba, úgy nyílnak fel az egyes művek határai, hogy gyakorlatilag végtelen tágasságú intertextuális mezők válnak meghódíthatóvá az avantgarde művészet számára.” [Kulcsár Szabó 1996, 273] Természetesen a hasonlóság mellett különbségek is felfedezhetők a két intertextualitás-paradigma között, de az abszolút szövegköziség eszménye összekötheti őket.)

Még ennél a kérdéskörnél maradva érdemes utalni egy másik, régebbi eseményre. A *Medvetánc* 1987/2-es számában volt egy disputaanyag *Körkérdés a posztmodernről* címmel. A szerkesztők által feltett kérdés a következőképpen hangzott: „Napjaink társadalomelméleti, ideológiai és művészeti vitái mintha egyre inkább egy új fogalmi polarizáció, modern és posztmodern mentén zajlanának. A magyar tudományos és szellemi élet néhány képviselőjét arról kérdeztük, hogyan értelmezi saját szakterületén belül ezeket a fogalmakat és a szembeállításukkal jelzett problémakört. Ha – mint sokan állítják – a »poszt-« (posztmaterális, posztindusztriális, posztavantgarde stb.) egyszerűen a szellemi

élet új divatjelensége lenne, mivel magyarázza ezt a divatot?” (217) Mintha ez a kérdés nagyon is megengedne egy olyan típusú választ, melyet Németh Zoltán feltételez: a posztmodern „szembeállítható” a modernnel. Válaszában Németh G. Béla megelőlegezi azt a problémahorizontot, amelyet az imént Kulcsár Szabó Ernő és Molnár Gábor Tamás esetében is említettünk: „A »poszt« semmilyen területen sem lehet a folyamatos, a kontinuos történeti előzmények figyelmen kívül hagyása” (251). Szegedy-Maszák Mihály pedig – egymondatos, kétoldalas válaszában, poén – hosszasan sorolja a megkülönböztető jegyek mellett az előzményeket is (243–245).

A *Medvetánc*ban közölt anyag – véleményem szerint – nagyon tanulságos (persze nem csak pozitív értelemben), a posztmodern jelenségekkel foglalkozó kutatóknak érdemes fellapozniuk, már csak azért is, hogy lássák, milyen kontextusok rendelődtek a '80-as években ehhez az importált fogalomhoz. A válaszadók egyébként a következők voltak: Almási Miklós, Vajda Mihály, Bacsó Béla, Balassa Péter, Szegedy-Maszák Mihály, Moravánszky Ákos, Németh G. Béla, Endreffy Zoltán, Németh Lajos, Heller Ágnes, Tamás Gáspár Miklós. Látható, hogy a *Medvetánc* több „tudomány”területet szólított meg, s valóban, a posztmodern kapcsán olykor el is fordulhatunk az irodalomtörténettől, ha más nem, a szélesebb körű tájékozódás érdekében. (Ami amúgy kötelességünk lenne.) Itt jegyezném meg gyorsan, hogy például Hadas Miklós *A férfiaság kódjai* című könyve a posztmodern kísérőjelenségeinek remek és precíz összefoglalóját nyújtja a kisebbségkutatás kapcsán, s ezt Németh Zoltán is hasznosíthatta volna a posztmodern egyik stratégiájának kidolgozásakor. (Természetesen nem számon kérem a dolgot, pusztán bővitem a könyv kontextusát. De ha már itt tartunk, a Szirák Péter által szerkesztett kötetre – *A magyar irodalmi posztmodernség* – én azért minimum egyszer hivatkoztam volna Németh Zoltán helyében.)

Térjünk vissza még egy kicsit ahhoz a problémához, hogy helytálló-e a posztmodernség leválasztása a modernségről. Jauss *Az irodalmi posztmodernség* című alapvető tanulmányában anno egy enyhén szólva fontos szempontra irányította rá a figyelmet az intertextualitás kapcsán:

Ez a hagyomány mindenfajta autoritásával szembeni új elfogulatlanságból származik, a korábbi dolgok dekompozíciójából és rekompozíciójából: a múlt olyan újraelsajátításából s egyben megfiatalításából, ahol egy korszaktudatnak az a visszája látható, amely már teljesen tudatában van utólagosságának, s mégis épp ennek pozitívá tételével képes újra kreatívá válni. (Jauss 1997, 217–218)

A toleranciaküszöb kitolódása alighanem a posztmodern olyan tulajdonsága, amelyből sok minden következik. Az ilyen jellegű viszonyfogalmak esetében persze nem árt az óvatosság, hiszen ez a küszöb a modernséghez képest tolódik el; az utániség és az innováció összekapcsolódása pedig

ugyancsak értelmezhetetlen viszonyítási pontok nélkül. (Heiner Müller *Hamletgép* című darabja a *Hamlet* előadása után kezdődik. Ha nem ismerjük a *Hamletet*, abba is hagyhatjuk az olvasást, mert a régi és az új különbségtermelő játéka nem fog érvényesülni. Ahogy József Attila – mások által írt – öregkori versei sem igazán működnek a „koraiak” ismerete nélkül. Hasonló példák ezerszámra említhetők.)

A probléma kapcsán Németh Zoltán arra az Ihab Hassanra hivatkozik, akinek a fogalom népszerűsítése szempontjából elévülhetetlenek az érdemei: „Jelen dolgozat egyrészt a nemzetközi, főleg angolszász, azon belül is főként amerikai szakirodalomban elterjedt, leglátványosabban és leginkább vitathatóan Ihab Hassan bináris oppozícióihoz köthető megközelítésen alapul, amely a modernizmusban és a posztmodernizmusban kétféle, egymással szembenálló projektumot vél felfedezni.” (Németh 2012, 13) Hassan valóban több szövegében is fejtegeti, hogy a posztmodernizmust meg lehet különböztetni az avantgárdtól és a modernizmustól. Ez kétségtelenül így van, de ha megnézzük a kritikus szempontrendszerét, fogalomregiszterét, azt tapasztaljuk, hogy hemzsegnek benne az olyan jelenségekre tett utalások, melyek szerinte a posztmodernizmus tartozékai, ám a normaképződés után bizonyosodott, hogy akár a modernizmushoz is köthetők. Ilyen például a tudat technikai kiterjesztése a médiumok által, a Föld transzhumanizációja, az apokaliptikus gondolkodásmód, a nyelv abszolutizálása, a határozatlanság iránti vonzalom, a folyamatjelleg kitüntetése, és még sok más – amúgy igen fontos – előfeltevés. Hassan katalógusainak ugyanakkor további érdekességük, hogy nem rendszerbe állítják a modern-posztmodern oppozíciókat, hanem legyezőszerűen „szétterítik” a korpuszt.

A Németh Zoltán által hivatkozott Hassan-szövegről (amely az 1987-es *The Postmodern Turn* részlete) elmondható ugyanez, sőt, ha jobban megnézzük a 33 fogalompárt, némelyik valóban – és enyhén szólva – vitatható. Vajon csak a posztmodernség jellemzője lenne a dadaizmus, az anarchia, a happening, az intertextualitás, a retoricitás, a metonímia, a kombináció, a vágy, a mutáció, a skizofrénia, az ironia, az immanencia, a szentlélek? A felsoroltak közül jó néhányak nincs történeti indexe, egyik-másik korszakjelölő fogalomként pedig nem igazán működtethető. (Van, amelyik nem is létezik.) Lehet ennek a szituációnak a mélyén valami, s ezt Hassan nagyon jól tudta, hiszen egy régebbi, a kortárs regényirodalomról szóló remek tanulmányában igen egyszerűen megfogalmazta: „Posztmodern világunkban a társadalom »magabiztos leírása« nem lehetséges többé”. (Hassan 1978, 215) Ezzel összefüggésben talán megkockáztatható, hogy ez a „bizonytalanság” azoknak a szervezőelveknek, centrumoknak a veszendőbe menésével áll kapcsolatban, melyek addig garantálták, stabilizálták az értékinstanciák világát. A nagy egész elvesztésének tapasztalata – pontosabban az, hogy a posztmodern igénylő pozíciókat tud adni ennek, nem tragikusként éli meg – pedig alighanem olyan komponense a szóban forgó változásnak, amely a kultúra számos területén érezte a hatását és érezteti ma is.

Németh Zoltánnak tehát igaza is van, meg nincs is, amikor úgy dönt, hogy

a posztmodern a modernről elválasztva értelmezi. Nem kényszerülnék bele azonban abba az elhibázott kritikusi pozícióba, hogy mivel Németh Zoltán az egyik mellett dönt, én mindenáron a másik mellett érveljek tovább (csak jeleztem a problémát, és azt, hogy mindkettő mellett felhozhatók érvek); de tudatosítani kell saját pontatlanságunkat. (Olyan ez, mint a kvantummechanika – komplementaritásra épülő – világképe, amely amúgy a modernség terméke, csak ma egy picivel jobban működik, mint hetven évvel ezelőtt.) Talán csökkenthető a két-féle megközelítés távolsága, ha dinamikus, mozgó korszakküszöbvel számolunk, és tudatosítjuk, hogy a réginek is korszakalkotó funkciója van. Kulcsár-Szabó Zoltán precízebb megfogalmazásában (Hans Blumenberg alapján):

[...] a korszakhatárok csak úgy tudatosulnak, hogy bekövetkezőként (tehát olyan végként, ami valami másnak a kezdete), azaz »előtti« (cusanusi) nézőpontból, vagy pedig már meghaladottként (tehát olyan kezdetként, ami valami másnak a végét jelenti), azaz »utáni« (nolanusi) nézőpontból szemlélik őket. A »határ« maga tehát diffúz képet nyújt, amennyiben legalább annyira össze is köti előttjét és utánját, mint amennyire szétválasztja azokat. (Kulcsár-Szabó 1997, 16–17)

Ennek produktív alkalmazhatósága az irodalomtörténész egy másik, Nadas Péter *Emlékiratok könyve* című regényéről szóló tanulmányában egészen világossá válik (Kulcsár-Szabó 1998), ennek ismertetése azonban itt nem feladatunk; nézzük Németh Zoltán koncepciójának részleteit.

„[A] posztmodern szövegalkotást – írja a szerző – háromféle stratégia által gondolom értelmezhetőnek, szakítva így a magyar szakirodalomban általános felfogással, amely a posztmodern irodalmat homogén minőségként kezeli.” (Németh 2012, 15) Nem térnék ki arra (sem), hogy a szakirodalom homogenizálja-e a szóban forgó korszaktudatot. (Valószínűleg nem. Csak egyetlen példa: az *Új regénykorszak?* címet viselő disputában, amely a *Tiszatáj*-ban zajlott 1997/98-ban, szempont volt az episztemológiai jelentőségű sokféleségből adódó egységes regénytípológia kialakításának illuzórikussága.) A három stratégia kiemelése azonban fontos, hiszen a könyv már címében is erre utal, és ez a konstrukció vezérfonala. Németh Zoltán szerint a posztmodernizmus hármas stratégiája a következő: korai posztmodern, areferenciális posztmodern, antropológiai posztmodern. Nagyon röviden (és nagyon leegyszerűsítve) összefoglalnám, hogy mit értsünk ez alatt.

A korai posztmodern legfontosabb ismérvei (kiemelések következnek!) az önreflexió, a metafikció, az ironia, az újírás, az eklektika, illetve az egzisztencializmus és a realizmus kihívásaira adott válaszként értelmezhető látásmód. Az areferenciális posztmodern leglényegesebb elemei az öntükrözés, a fragmentaritás, az antimimetizmus, a paródia, a tudatos intertextualitás, illetőleg a nyelv és a szöveg ontológiai elhelyezkedésére koncentrálnó látásmód, amely az avantgárd és a neoavantgárd kihívásaira válaszol. Az antropológiai posztmodern leg-

alapvetőbb komponensei a tranzitivitás, a liminalitás, a mainstream-ellenesség, a fallogocentrizmus-kritika, a posztkoloniális látásmód, illetve az a „politika”, amely a marginális és a hatalmilag elnyomott kulturális pozíciók megszólaltatásában érdekelt. Ezt a hármas felosztást Németh Zoltán igen nagy és sokrétű anyag megmozgatásával bontja ki, s bár a részletező és kevésbé részletező példák mindegyikéhez hozzá lehetne szólni, mindössze két olyan szöveghelyre utalnék ezzel kapcsolatban, mely a további mondandómat horizontba helyezi. A könyv elején elhangzik, hogy „a posztmodern szerzők műveiben keverednek a populáris és az elit irodalom kódjai”, majd a szerző így fogalmaz: „a második posztmodern nyelvjátékra összpontosító technikája vált leginkább alkalmassá arra, hogy az ún. populáris regiszter elemeit magába ötvözve szélesebb hatást gyakoroljon az 1989 utáni olvasótáborra” (Németh 2012, 33). A könyvben több, hasonló jellegű utalás található, olyan gondolatmenet, amely konkrétan a popkultúra vagy a populáris irodalom megváltozott helyzetét elemezné a posztmodern kontextusában, azonban egy sem. Mivel ez a jelenség is olyan, amely akár maga köré rendezheti a többi releváns szempontot, a három stratégia mellett ez lehet a *negyedik*, mivel bír legalább akkora felhajtóerővel, mint a másik három.

A peremműfajok önállósodása, megerősödése és differenciálódása (a magzinkultúrában, majd a könyvkiadásban is) a modernség része volt, és igen nagy ellenállásba ütközött az elit kánonok felől, egy ideje azonban más a helyzet. Ezt a folyamatot jól szemlélteti Fredric Jameson, a posztmodernről szóló könyvének mindjárt az elején. A marxizáló irodalmár Robert Venturi *Learning from Las Vegas* című híres tanulmányára hivatkozva jegyzi meg, hogy „[...] felhívja a figyelmünket minden [...] posztmodernizmus egyik alapvető jellemvonására: nevezetesen arra, hogy elmosódik bennük a régebbi (alapvetően érett modernista) határ a magas kultúra és az úgynevezett tömeg- vagy kommersz kultúra között, és új típusú szövegek jönnek létre, amelyeket áthatnak annak a kultúraiparnak a formái, kategóriái és tartalmi, amelyeket olyan szenvedélyesen tagadott meg a modern minden ideológusa” (Jameson 2010, 24). (A határok elmosódásáról szóló tézist többen bírálták, és amellett érveltek, hogy a határok megmaradnak, újratermelődnék, de átmenetek jönnek létre a regiszterek között. A részletek itt nem érdekesek.) Majd kitágítva a kört, így folytatja Jameson (az idézet vége lenne igen lényeges!):

A posztmodernizmusokat valójában éppen ez az egész »lealacsonyult« tájkép nyugözte le: a bóvli és a giccs, a tévésorozatok és a *Reader's Digest*-kultúra, a reklámok és a motelek, a késő esti beszélgetős műsorok és a hollywoodi B-kategóriás filmek, az úgynevezett para-irodalom annak repülőtéri ponyva kategóriáival, amilyen a horror és a romantika, a népszerű életrajzok, a krimik és a sci-fi vagy a fantasy regény – ezeket az anyagokat ma már nem csupán egyszerűen »idézik«, ahogy Joyce vagy Mahler tette volna, hanem saját lényegükbe illesztik bele. (Jameson 2010, 24)

Ebben a történetben természetesen nyelvterületenként vannak eltérések,

hiszen az amerikaihoz hasonló ponyva-, majd popkultúra másutt jóval szerényebb változatban jelenik meg, vagy teljesen elnyomja az uralkodó esztétikai ideológia, vagy később lesz érzékelhető a jelenléte. Mindenesetre egy ehhez hasonló tendenciára hívja fel a figyelmet Jassz Italo Calvino *Ha egy téli éjszakán egy utazója* (és más európai szövegek, pl. Milorad Pavić *Kazár szótára*) kapcsán. Ha ezt a jelenséget a posztmodernizmus egyik legfontosabb komponensének tartjuk, akkor kérdésként vetődhet föl, hogy az az irodalom, amely távol tartja magát a populáris műfajoktól és művektől, nem tekinthető posztmodernnek? (Ha meg kellene adnom egyetlen szakirodalmat, amelynek a kérdései a leginkább megfontolandók a téma szempontjából, akkor hosszas töprengés után valószínűleg a *The Postmodern Arts: An introductory reader* című kiadványra esne a választásom [Wheale 1995].)

Ehhez hasonló kérdéseknek – véleményem szerint – egy, a kortárs magyar irodalomról szóló monográfiában is helyük van, ezért is hiányolok Németh Zoltán könyvéből egy ide vonatkozó fejezetet. Feltűnő ugyanis, hogy egy ideje egyre-másra látnak napvilágot olyan, magyar nyelvű szövegek, amelyekben a popkultúra kínálja az eligazodási pontokat, és a jamesoni értelemben ez elválaszthatatlan a művek „saját lényegétől”. De még ennél is érdemes tovább menni, hiszen tagadhatatlan, hogy a magyar irodalomnak is van a modernség felől olvasva „másodlagos”, „lealacsonyult” hagyománya. Ugyanakkor ebben a zónában is megfigyelhető az említett határ átíródása. Bármennyire is idegennek tartja még mindig a magyar irodalomtörténet-írók jelentős hányada az ezzel való foglalkozást (itt most ne Németh Zoltánra gondoljunk), a magyar spekulatív fikciónak bizony kialakultak a különféle változatai, és számos jelentős kortárs alkotásban is kimutathatók ezek nyomai. A spekulatív fikció műfaji spektrumába tartozó zsánerekből a sci-fi, a fantasy és az alternatív történelmi regény feltétlenül részét képezheti egy ilyen vállalkozásnak. De a horror vagy a krimi elemei, narratív sémái, megoldásai stb. ugyanúgy kondicionálják a kortárs magyar irodalom differenciálódását, mint az említett zsánerek (vagy azok alszánerei, mint az ugyancsak erősödő urban fantasy és steampunk). Sok olyan fogalom van, amelyhez ideiglenesen kitüntetett perspektíva társítható, ami szintén a jelzése lehet annak, hogy egy korszaktudat végső formájának a rögzítése egyelőre illuzórikus cél. Németh Zoltán könyve („elméleti mátrixa”) tökéletesen alkalmas vitaindítónak (pl. egyetemi kurzusokon), a vakfoltjai alapján ugyanis feltételezhető, hogy a posztmodernség alaposabb megértéséhez, nemzetközileg is helytálló megközelítéséhez a popkultúra (és a popkultúra-kutatás) erőteljesebb hasznosítására és ismeretére van szükség.

Mindez összefügg a korszaktudat destabilizálódásával, melynek történeti vetületei jól láthatók. Az irányzati széttagozódás új kánonszerkezetet eredményez, megnő az alternatív kánonok szerepe (illetve előtérbe kerül a transzmediális aktív kánon). Főként az interkanonikus műveknek köszönhetően kitérülnek a – poétikai értelemben vett – reflektáltság szintjei, nő a visszacsatolási lehetőségek száma, nemcsak a modernség fontosabb eredményei, de

a 19. századi, a popkultúra szempontjából paradigmatis mûvek is szabadon felhasználhatóvá, továbbírhatóvá válnak. Ez valószínűleg igaz a kulturális múlt sok-sok termékére, melyre horizont nyílik a posztmodern újírási technikái felől. Az identitáskínálat sokszorozódása következtében tehát új utak nyílhatnak, s éppen ennek kiaknázása jellemzi a posztmodernnt. Az utániség tapasztalata ugyanis azt is jelenti, hogy többszörös, hármas modern – az innováció szempontjából izomorf – horizont tétélezhető fel „mögötte”, melynek kiiktathatatlansága kondicionálja a jelent. Kérdés persze, hogy a korszakok miképpen észlelhetők a bennük élők számára. Ezt valószínűleg akkor közelítjük meg elfogadhatóan, ha a szétkapcsolás mellett érzékeljük a lehetőségek és egymásmellettségek történeti és technológiai kaleidoszkópját, melyben intézmények és médiumok keresztezõdnek. Ennek kibontásához azonban fel kell függesztenünk az esztétikai ideológiát (mely szintén megragadható folyamatként, hiszen a mûvészet nem csak intermediális kiterjedésben van, de a kánonterkép minden olyan elõzetes értékrendszert relatívan kezel, amely korlátozza a kánonközi mozgásokat).

Egy korszaktudat belsõ elgondolása azonban valószínűleg felveti azt a paradoxont, melyre Paul de Man utal: „Hamarosan paradox megfogalmazásokra kényszerülünk: például amikor egy irodalmi korszak modernitását úgy határozzuk meg, mint azt a módot, ahogyan egy korszak ráébred annak lehetetlenségére, hogy modern legyen.” (de Man 2002, 75.) Ha ebbõl indulnánk ki, akkor azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy az identikus korszaktudat halasztódása milyen kapcsolatban áll a formák bezáródásának illúziójával. A múlt megkerülhetetlenségének elismerése elsõ közelítésben ellentmond a modernitásnak, azonban a modernség „záró horizontja” éppen akkor következik be, amikor már tudatosul, hogy „Minél radikálisabb mindannak elutasítása, ami korábban történt, annál nagyobb a múlttól való függõség.” (de Man 2002, 93) A posztmodern talán éppen azzal nyitja fel a modernség krízistudatát, hogy folytonos nézõpontváltásokkal bemutatja, hogy a mûvészet (és az irodalom) ha eltérül a mindenkori technomediális környezet által kijelölt létmódjától, már nem térhet ugyanoda vissza. Ha ezt stratégiaként fogjuk fel (bár talán inkább médiatörténeti belátásként kellene kezelnünk), akkor ez kielõz minden olyan másikat, melyrõl Németh Zoltán könyve számot ad. Ebben az esetben (ennek megközelítéséhez) azonban szûkösnek bizonyulnak a szövegeként felfogott irodalmi mûvekre vonatkozó megállapítások, s kimerülnek az irodalomtörténet-írás monomediális gyakorlatának lehetőségei. Ennek az elnémulásnak fontos koronatanúja Németh Zoltán monográfiája.

Irodalom

- Bényei Tamás (2003): *Az ártatlan ország: Az angol regény 1945 után*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Hadas Miklós (2010): *A férfiasság kódjai*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Hassan, Ihab (1978): *Regény és tapasztalat: Modern amerikai irodalmi tanulmányok*. Szerk. Sükösd Mihály. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Jameson, Fredric (2010): *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Ford. Dudik Annamária Éva. Budapest: Noran Libro.
- Jauss, Hans Robert (1997): *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Szerk. Kulcsár-Szabó Zoltán. Budapest: Osiris Kiadó.
- Körkérdés a posztmodernről (1987): *Medvetánc*, 1987/2, 217–265. p.
- Kulcsár Szabó Ernő (1987–1988): A különbözőség esélyei – Szempontok a posztmodern fogalmának meghatározásához. *Literatura*, 1987–88/1–2, 137–147. p.
- Kulcsár Szabó Ernő (1993): *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Kulcsár Szabó Ernő (1996): A szimmetria felbomlása: A posztmodern intertextualitás kérdéséhez. In Uő: *Beszédmód és horizont: Formációk az irodalmi modernségben*. Budapest: Argumentum Kiadó, 267–288. p.
- Kulcsár-Szabó Zoltán (1997): A „korszak” retorikája: A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia. In Uő: *Az olvasás lehetőségei*. Budapest: József Attila Kör – Kijárat Kiadó, 15–41. p.
- Kulcsár-Szabó Zoltán (1998): Az emlékező regény (Vázlat az *Emlékiratok* könyvéről). In Uő: *Hagyomány és kontextus*. Budapest: Universitas, 103–127. p.
- Man, Paul de (2002): Irodalomtörténet és irodalmi modernség. In Uő: *Olvasás és történelem. Válogatott írások*. Ford. Nemes Péter. Budapest: Osiris Kiadó, 73–98. p.
- Molnár Gábor Tamás (2005): *Világirodalom a modernség után*. Budapest: Hatágú Síp Alapítvány.
- Németh Zoltán (2012): *A posztmodern magyar irodalom hármassztratégiája*. Pozsony: Kalligram.
- Szirák Péter szerk. (2001): *A magyar irodalmi posztmodernség*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Wheale, Nigel szerk. (1995): *The Postmodern Arts: An introductory reader*. London and New York: Routledge.

Hasznos „élősködők”

A Parazita könyvek sorozat két monográfiájáról

Baka L. Patrik

Amikor a kedves olvasó a „parazita” szót hallja vagy látja valahol, feltételezhetően negatív tartalmakat társít hozzá, nem véletlenül, hiszen az esetek többségében a parazitizmus két egyed közt olyan kapcsolatot feltételez, amelyből az egyik fél hasznot húz a másik kárára. Ez azonban nincs mindig így; van, hogy az élősködő a másik egyedre is pozitív hatással van, s a köztük lévő kapcsolatot már szimbiózisnak érdemes nevezni. Ilyen kötetlék azonban nemcsak a természetben lelhető fel, hanem hasonlóképp viszonyul egymáshoz a kritikai és az irodalmi szöveg is, melyek egyszerre ellátói és mótelyei is egymásnak.

A Lilium Aurum kiadó Parazita könyvek sorozata 2007-ben indult H. Nagy Péter közreműködésének köszönhetően, aki a sorozat kötetei közül számosnak összeállítója és szerkesztője is volt. A több- és egyszerzős monográfiák a populáris kultúra különböző műfajainak feltárására vállalkoznak, törlesztve a magyar irodalomtudomány régi adósságait. Külföldi és hazai sci-fi, fantasy és krimi egyaránt terítékre került az évek során, s a tervek szerint a vállalkozás folytatódni fog; kutatási téma bőséggel akad. A sorozat 2012-ben megújult, új külsővel jelentkezett, az utolsó három monográfia pedig a vámpírizmust, a kortárs sci-fit, illetve a magyar fantasyt tárgyalta. Az alábbiakban az utóbbi kettőre vetünk néhány pillantást, egy helyütt tárgyalva őket.

Sánta Szilárd: Mesterséges horizontok

A témával különösebbképp nem foglalkozó ember, amikor a science fiction szókapcsolatot hallja, hajlamos rögtön „csillagokat látni”, amelyek olykor felrobannak a felénk röpködő lézersugarak s az ezeket kibocsátó űrhajók közreműködésével. Az igazi sci-fi azonban már rég túlnőtte ezeket a kereteket, s a tudomány legújabb eredményeivel vagy ezek továbbgondolásával, illetve az emberre és a társadalom egészére tett ráhatásukkal operálva a populáris irodalom egyik legtermékenyebb műfajává vált. „Sánta Szilárd monográfiája bevezető olyan irodalmi műfajok (cyberpunk, nanofikció, űropera, alternatív történelmi regény, new wierd fiction stb.) tárgyalásába, amelyek egyenjogúsítása éppen most zajlik a magyar irodalomban” – olvasható a kötet fűlszövegében. Az opus előszavában azonban szembesülünk ennek az „egyenjogúsításnak” a nehézségeivel is: „Ha sci-fi irodalomról van szó, az akadémia és az egyetem közönye és kirekesztő kánonja megdöbbenő. E könyv szerzője megpróbál amellet érvelni, hogy – az egyik kolléga szavait földézve –, nem minden marginális, ami a peremen keletkezik.” (7) Nos, lássuk hát eme érvelés szegmenseit.

A kötet minden fejezetét az abban taglalt téma szinkron és diakrón megközelítése jellemzi. Mindez azért jelentős, mert az SF történetéről magyar fordításban eddig egyetlen számottevő munka jelent meg, *Trillió éves dáridó* címen, B. W.

Aldiss és D. Wingrove tollából, ez azonban nem ad teljes áttekintést, pláne nem a kortársakra nézvést, hiszen a magyar kiadás is a '90-es évek elején készült. *A Mesterséges horizontok* az általa taglalt művek mélyreható elemzését a legjelentősebb külföldi elemzőik munkáira reflektálva, s azokat feldolgozva végzi el.

A monográfia a sci-fi műfajának definiálásával és eredetével, illetve az eddig megjelent szakírói koncepciók összevetésével nyit, illetve az olyan irodalmi lapok, antológiák és monográfiák bemutatásával, melyek nagyban hozzájárultak az SF térnyeréséhez. A folytatásban a cyberpunkról olvashatunk, melynek képviselői nem hisznek az elődök által hangoztatott technológiai utópizmusban, hanem épp ellenkezőleg, arra kérdeznék rá, mennyiben változtatják meg a mind modernebb technológiai eszközök az embert magát. *A brit sf boom* című fejezet a '80-as és '90-es évek brit spekulatív fikciós virágzásról ír, mely az eredendően Amerikában hódító műfajt nemcsak meghonosítja a brit szigeteken, de a helyi alkotók által meg is reformálja azt; a szövegrész China Miéville munkásságát helyezi a középpontba. Ezt követően külön fejezetet kap még az alternatív történelem (ezen belül Philip K. Dick és William Gibson regényei), az új űropera (Iain M. Banks, illetve Dan Simmons kötetei), a nanotechnológiával operáló opusok (Greg Bear és Neal Stephenson munkái), illetve a biopunk egy rémisztően sikeres példája, Paolo Bacigalupi *A felhúzhatós lány* című regénye, ahol a génehkekerek úgy variálnak az élőlények DNS-ével, mint a mi világunk hekkerei a szoftverekkel.

A Mesterséges horizontok nemcsak a kortárs sci-fi gerincét rajzolja meg – mind irányvonalak, mind konkrét művek terén –, de a tudomány legfrissebb eredményeibe is széleskörű betekintést biztosít. Elemzéseivel egyszerre bizonyítja az SF művek interkanonikus viszonyrendszerét és értelmezési lehetőségeit, továbbá azt is, hogy a sci-fi – lévén a tudomány releváns eredményeivel és/vagy előrejelzéseivel operál – az egyetlen olyan irodalmi műfaj, amely a múlt hagyományait s a jelen kánonjait bevonva a jövőt is egyszerre körvonalazza.

Hegedűs Orsolya: A mágia szövedéke

A magyar fantasyról szóló monográfia előszava voltaképpen a sci-fi és a fantasy különbözőségének meghatározását, ez utóbbi több szempont felől való megközelítését, illetve angolszász szakírók általi tipizálását, kategorizálását adja. Az eltérést ekként ragadja meg: „[A] fantasy legnyilvánvalóbb konstrukciója a lehetetlen illetve a megmagyarázhatatlan jelenléte akár irodalmi, akár egyéb művészeti alkotásban, ami kizárja a sci-fik többségét, mert míg a tudományos fantasztikum maga is szólhat a lehetetlenről, mégis mindent megmagyarázhatónak tart.” (8) Az opus elő- és utószavát leszámítva négy fejezetre bomlik, melyek négy meghatározó fantasy szubzsánert vázolnak fel. Az egyes blokkok az adott alműfaj jellegzetességeinek felvonultatásával nyitnak, fűszerezve azon szakírók meghatározásaival, akik behatóan vizsgálták a jelenséget. A keretek felvázolását mindig az adott alkategória meghatározó világirodalmi műveinek bemutatása, elemzése, egyedi jegyeinek megragadása követi, zárasképp pedig – a távolítól a közelebbi felé haladva – mindig az adott jelenség magyar nyelvű manifesztációja kerül szóba.

Az első fejezet a hard fantasy jegyeit vizsgálja, melynek „legfontosabb ismertetője, hogy a lineáris történet akciójelenetekben és izgalmas kalandokban bővelkedik. [...] [A] hard (kemény) jelzöt a történetek hőseire jellemző erőnlét és az ebből adódó, a többi szereplővel szembeni fizikai fölény érzékeltetése okán [kapta].” (12) A központi karakterek itt kitagadottak, rebellisek, olyan kalandorok, akik a köz érdeke helyett a saját szekerüket tolják, és szembenállnak a mágiával. A történetek magyarázattal szolgálnak a világ, a fantasztikus fajok és a mágia eredetére is. A fejezet angolszász példája Robert E. Howard *Conan, a barbár*-sorozata, a magyar széria pedig John Caldwell (Nemes István) *Káosz*-ciklusa, amely a félork, Skandar Graun történeteit regéli el.

A high fantasyt bemutató rész így határozza meg a vonatkozó alműfajt: „Olyan szövegek ezek, amelyekben a Jó és a Gonosz örök és heroikus küzdelmének egy átfogó, epikus narratíva ad keretet” (48). A történetek világa itt részletekbe menően kidolgozott, s fontos a természet szerepe, amely a sorok között olvasva a történetek gyakori főhőse. A szubzsáner mintapéldája J. R. R. Tolkien *A Gyűrűk Ura* című klasszikusa, a magyar vonatkozás pedig a több szerző által alkotott, s mára már gigantikus szövegvilágot mozgató M.A.G.U.S.-regények univerzuma, pontosabban az annak meghatározó részét képező regény, a *Karnevál* Wayne Chapman (Gáspár András) tollából.

„[D]ark fantasy alatt többnyire egy horrorelemekkel kontaminálódott fantasy történetet érünk” (103) – olvasható a harmadik fejezet által vizsgált műfaj meghatározása. A dark fantasyban sorra bukkannak fel a horrorok ismert szörnyei: vámpírok, vérfarkasok és más sötét lények, az alműfaj azonban jellemzően olyan történeteket produkál, amelyekben „paradox módon bizony sokszor a szörnyeknek drukkolunk.” (104) A fejezet jelentős angolszász példája Glen Cook *A Fekete Sereg* című opusa, az elemzett magyar trilógia pedig Raoul Renier (Kornya Zsolt) *Sötét Mersant*-sorozata, amely kiemelkedő példája a magyar fantasy-irodalomnak.

A negyedik fejezet az alternatív történelmi fantasyt teszi terítékre, a műfaj regényei pedig a „Mi lett volna, ha...?” kérdés mentén szerveződnek, olyan alternatív világokat teremtve, amelyekben az általunk ismert történelem valamely eseménye másképp alakult, s így a miénktől nagyban eltérő jövő/világ formálódott. A legmeghatározóbb angolszász példa itt Philip K. Dick *Az ember a Fellegvárban* című műve, ahol a náciik válnak a második világháború győztesévé, Gáspár András *Ezüst félhold blues* című könyvében pedig egy időszámításunk előtti földrengés révén természetes úton jön létre a „Szezei-csatorna”, ami lehetővé teszi, hogy az Oszmán Birodalom még napjaink Közép-Európáját is uralja... az alternatív világban.

Irodalom

Hegedűs Orsolya (2012): *A mágia szövedéke. Bevezetés a magyar fantasy olvasásába I.* Dunaszerdahely: Liliium Aurum (Parazita könyvek 8).

Sánta Szilárd (2012): *Mesterséges horizontok. Bevezetés a kortárs sci-fi olvasásába.* Dunaszerdahely: Liliium Aurum (Parazita könyvek 7).

Bill Price: *A történelem legfontosabb döntései*. Ford. Barabás József. Budapest: Kossuth Kiadó, 2014. 256 p. ISBN 978-963-09-7635-0

Gögh Viktor

A könyv időrendben mutatja be az emberiség történelmének legfontosabb döntéseit a kőkortól egészen a második ezredfordulóig, mégpedig olyan döntéseket, amelyeket bizonyos személyek vagy emberek csoportja hozott meg. Így az első közsorszámok megjelenésétől kezdve az athéni demokrácián, Julius Caesar hadjáratain, Gutenberg nyomdáján, Newtonon, Bastille ostromán, a Wright fivérek repülőgépén, a normandiai partraszálláson át egészen az 1998-as észak-írországi konfliktuskezelésig húzódik a könyv tartalma.

A szerző a következő kérdésekkel vezeti fel a „történelem legfontosabb döntéseit”: Milyenek voltak az akkori körülmények? Kik voltak a szereplők, és mik lettek a döntések következményei? A felvetést mindig egy, a konkrét témához kapcsolódó idézet követi. Példaként hozható fel a Johannes Gutenberggel foglalkozó fejezet, amelyben ezt olvassuk: „Az ókorban ismeretlen három jelentős felfedezés erejét, hatását és következményét kell tudatosítanunk: a világ arculatát és állapotát a nyomtatás, a puskapor és az iránytű változtatta meg.” (Francis Bacon: *Novum Organum* [1620], CXXXIX. 6. bekezdés)

A könyv célja a történelemtudomány népszerűsítése az érdeklődő, de abban mélyebben még nem jártas olvasók közt. Ugyanakkor minden egyes fejezet a maga nem túl nagy (kb. 4–7 oldalas) terjedelmével belemegy apróbb részletekbe is, így a történelemkedvelők olvasottabb rétegei számára is nyújthat új információkat. A könyv stílusa olvasmányos, közérthető, kerüli a szakszavak használatát, de logikusan és áttekinthetően van felépítve.

A fejezetek témái elég széles palettán mozognak. Lehet ez *társadalmi változás* (a földművelés megjelenése és elterjedése, vagy Gandhi engedetlenségi mozgalmá), *tudomány és újítás* (Kopernikusz munkássága, Darwin utazása a Beagle fedélzetén), *kultúra* (Gutenberg kinyomtatja a Bibliát, Descartes filozófiája), *politika* (az angliai Magna Charta Libertatum, az Amerikai Egyesült Államok függetlenségi nyilatkozata, Gorbacsov meghirdeti a peresztrojkát), *diplomácia* (a bécsi kongresszus, az Atlanti Charta), *hadtörténet* (Bécs ostroma, London nem hajlandó békét kötni Hitlerrel), *vallás* (Sziddhártha Guatama megvilágosodása, Szent Pál útja) stb.

A fentiekben bőven szerepeltek olyan jelentős döntések, amelyeket kultúrától függetlenül szinte minden ember ismer, ugyanakkor Bill Price könyvében szerepelnek kevésbé ismert döntések is. Itt említhető pl. a Medici-család bankalapítása, amelynek jelentőségét hajlamosak vagyunk feledni, pedig ők tették lehetővé anyagi támogatásukkal az első reneszánsz művészek indulását. Vagy hasonlóan nem túl elterjedt Karl Drais futógépének a története, aki gyakorlatilag a kerekpár atyja volt. De nálunk, Európában Rosa Parks és az ő tettének jelentőségét sem biztos, hogy teljesen átérezzük, mert a mi történelmünkben nem volt példa hasonló társadalmi feszültségre.

Kimondottan tetszett, hogy az egyes témák kapcsán ugyanazt a jelenséget több szempontból is bemutatja a szerző. Felsorakoztatja az egymás mellett álló vagy egymás ellen valló érveket, felülvizsgálva, hogy melyik a valószínűbb elmélet. A törté-

nészek által a mai napig vitatott kérdésekben természetesen nem foglal állást a szerző, sőt mindig ráhagyja az olvasóra az értékelést. Különösen jó példa erre a Constantinusról és a kereszténységről szóló fejezet. Ebben foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy Constantinus politikai érdekből vette-e fel a kereszténységet, vagy már korábban is meggyőződéses hívő volt. Itt az eddigi kutatási eredmények után állítja, hogy valószínűbb az utóbbi, mert logikailag nem lett volna értelme egy kisebbségi, a többség szemében nem tetsző vallást felkarolnia.

A vitatott szerepű történelmi személyiségek kapcsán is igyekszik a szerző objektív maradni, korrekt módon egyenlően mutatja be a különböző nézőpontokat. Szép példa erre az Anwar Szadat jeruzsálemi diplomáciai útját tárgyaló fejezet, mivel ebben egy különösen bonyolult politikai válság kerül felszínre. Vagy éppen a Marshall-terv kapcsán az esetleges indíttatásokat tárgyalva figyelembe veszi, hogy a kölcsönöknek nyilvánvalóan voltak haszonszerzési indíttatásai, és nem csak pusztán emberségességéből adhatták.

Akik pedig szeretnék egy-egy adott fejezet témájában még mélyebbre ásni, azoknak is meglepően jó alapokat tud a szerző biztosítani, ugyanis a könyv végén minden cím alá két-három szakirodalom van feltüntetve – igaz, ezek mind angol nyelvűek. De ha valaki eléggé szomjazik a tudásra, akkor ez nem jelenthet akadályt.

Horváthová Kinga: *Oktatásmenedzsment*. Komárom: Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, 2015. 200 p. ISBN 978-80-8122-136-1

Szabó Edit

Az oktatásmenedzsment fontos kérdéskör, hiszen jó vezetés nélkül nem működhet jól egyetlen intézmény sem. Bármilyen intézménytípusban tevékenykedő számára fontos a tájékozottság abban, hogy milyen szervezeti egységben, milyen céllal, mely módszerekkel, milyen közegben dolgozik. Az intézményértékelés, önértékelés eredményei utalhatnak arra, hogy valamely területen probléma van, s azt okvetlenül kezelni szükséges. Ahhoz viszont, hogy megfelelő stratégiákat válasszanak ki az oktatás részesei, szükséges az elméleti alapok ismerete és arra építve néhány gyakorlati megoldás, amely alapul szolgálhat az intézmény helyzetelemzéséhez és a hosszútávú célok megfogalmazásához. Mindehhez kiváló kiindulópont nyújt a nyolc fejezetre tagolt, komplex témaköröket tárgyaló *Oktatásmenedzsment* címet viselő kötet.

A továbbiakban a kötet nyolc fő fejezetének bemutatásával igyekszem felhívni a figyelmet az érthető, ötletekben gazdag tartalomra:

1. fejezet: *Az oktatási rendszer és az iskola funkciói*

A kötet első fejezete a modern társadalmak rendszerét és annak alrendszereit vizsgálja fel, az oktatási alrendszert mint többfunkciós rendszert kiemelve. Részletesen tárgyalja az oktatási rendszer funkcióit, amelyek a társadalmi, politikai célok által konfliktusba kerülhetnek egymással. Az iskolát mint az oktatás szervezeti színterét mutatja be.

2. fejezet: *Menedzsmentelméletek és iskolavezetési modellek*

Jelen fejezethez öt alfejezet társul a központi kulcsfogalmakat tárgyalva. Bemutatja a menedzsmentelméletek történelmi alakulását és az iskolavezetés modelljeit. Az intézményvezetők számára főleg az ötödik alfejezet teszi lehetővé saját vezetési modelljük beazonosítását, illetve teret ad annak átértékelésére. A többi pedagógiai alkalmazott számára kiindulópontként szolgálhat az intézményükben előtérbe helyezett iskolavezetési modell elemzésére, illetve más modellek megismerésére.

3. fejezet: *Az oktatási rendszerek irányítása – az oktatásmenedzsment*

A harmadik fejezet az oktatási rendszerek irányítását foglalja össze, az oktatásmenedzsment újszerű irányzatait mutatja be európai vonatkozásban az elmúlt két évtizedben. Ötletekkel szolgál a nyitott koordinációs módszer, az elszámoltathatóság, az önrányítás és önrendelkezésre való irányultság, az optimalizációra törekvés, a fejlesztés, az innováció, a hatékony tanítási és tanulási környezet kialakítására, amelyek bevezetésével hosszútávú minőségi változtatást tervezhetnek az intézményekben.

4. fejezet: *Az oktatásmenedzsment vertikális dimenziója*

A negyedik fejezet a szlovákiai vonatkozásokra fókuszál, rálátást biztosítva mind a hazai, mind a külhoni olvasónak. Az említett témával kapcsolatosan négy alfejezet található. Az első alfejezet betekintést nyújt a szlovákiai közoktatás-irányításba 1989-től. A második alfejezet az államigazgatási szintjeit mutatja be. A harmadik alfejezet

a területi és helyi önkormányzati szervek hatásköreit tárgyalja. A negyedik alfejezet az intézményi önkormányzati rendszerek szerkezetét foglalja össze.

5. fejezet: *Az oktatásmenedzsment horizontális dimenziója*

Jelen fejezetet a közoktatási rendszer egyes alrendszerei alkotják: társadalompolitikai, gazdasági és pénzügyi, pedagógiai és perszonális, illetve jogi és igazgatási megközelítésből. E fejezet szorosan kapcsolódik a negyedik fejezethez, hiszen a gyakorlatban a vertikális és horizontális dimenzió nem különíthető el.

6. fejezet: *(De)centralizáció és demokratizáció az oktatásmenedzsmentben*

A hatodik alfejezet három alfejezetből áll. Az első alfejezetben – amely a „Centralizáció és dekoncentráció” címet viseli – a fogalmi megközelítésen kívül eligazítást kap az olvasó a szlovákiai közoktatás irányítását illetően. A második alfejezet a decentralizáció társadalmi-politikai kontextusát tárgyalja. A harmadik alfejezet a demokratizációval foglalkozik, az országos, területi, helyi önkormányzati és intézményi szintű szervezeteket mutatja be.

7. fejezet: *Az oktatásmenedzsment folyamata és funkciói*

A hetedik fejezet tartalmilag a leggazdagabb fejezet. A hét alfejezetből hat foglalkozik a menedzsment folyamatának alapvető funkcióival: a stratégiai tervezéssel, az innovációval, a szervezéssel, a szervezeti struktúra kialakításával, az alkalmazottak vezetésével és motiválásával, az ellenőrzéssel és értékeléssel, utalva az egyes funkciók alkalmazhatóságára az iskolákon belül. A hetedik alfejezetben olyan szemléleti megközelítés található, amely által lehetősége adódik az olvasónak az iskolai folyamatok komplexitásának észlelésére.

8. fejezet: *Az eredményes és hatékony iskola*

Az utolsó, nyolcadik fejezet az eredményes és hatékony iskolává válás stratégiáit emeli ki, mégpedig négy alfejezetbe foglalva. Az első alfejezet az iskolavezető fogalmát, annak szerepköreit, készségtárát, szakmaiságát tárgyalja. A második alfejezet a marketingtevékenységre hívja fel a figyelmet. A harmadik fejezet felhívja a figyelmet az iskolai folyamatok minőségi változtatásának lehetőségeire. A negyedik alfejezet pedig az iskolai klímával, s annak vizsgálati módjaival és az iskola szervezeti kultúrájával foglalkozik.

A monográfia szerkezete kiváló, az egyes fejezetek logikusan épülnek egymásra. A bevezetés után nyolc fő fejezetben, 90 egységen belül tárgyalja a meghatározott témakörhöz kapcsolódó tartalmat, értékes elméleti megközelítéseken felül a gyakorlatban jól alkalmazható stratégiákat mutat be. A felhasznált irodalom jegyzéke után a kötet befejezéssel zárul.

A bemutatott kötetet ajánlom azok számára, akik kapcsolatban vannak az oktatással: oktatáspolitikai, hivatalnoki, pedagógiai alkalmazotti, illetve szakdolgozói státuszban, hiszen akár vezető, akár a vezetőt segítő személyről van szó, mindenkinek szükséges kivenni a részét abban, hogy az oktatási intézményekben folyó munka minőségi legyen.

Mgr. Baka L. Patrik

doktorandusz hallgató
 Selye János Egyetem Tanárképző Kar
 Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
 Bratislavská cesta 3322
 SK-94501 Komárno
 e-mail: bakap@uj.s.sk

Gógh Viktor

történelem szakos hallgató
 Selye János Egyetem Tanárképző Kar
 Bratislavská cesta 3322
 SK-94501 Komárno
 e-mail: goghviktor77@gmail.com

Gyarmati Enikő

doktorandusz hallgató
 Eszterházy Károly Egyetem
 Történettudományi Doktori Iskola
 H-3300 Eger, Eszterházy tér 1.
 e-mail: gyarmati.eniko@mail.datanet.hu

Dr. Martin László, PhD.

egyetemi docens
 Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar
 Neveléstudományi Intézet
 Pedagógia – Pszichológia Tanszék
 H-7400 Kaposvár, Guba Sándor u. 40.
 e-mail: martin.laszlo@ke.hu

Dr. habil. Nagy Ádám, PhD.

egyetemi docens
 Selye János Egyetem Tanárképző Kar
 Neveléstudományi Tanszék
 Bratislavská cesta 3322
 SK-94501 Komárno
 e-mail: nagy.adam@uj.s.sk

H. Nagy Péter, PhD.

egyetemi adjunktus
 Selye János Egyetem Tanárképző Kar
 Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
 Bratislavská cesta 3322
 SK-94501 Komárno
 e-mail: nagyp@uj.s.sk

Dr. Oross Dániel, PhD.

tudományos segédmunkatárs
 Magyar Tudományos Akadémia
 Társadalomtudományi Kutatóközpont
 Politikatudományi Intézet
 H-1014 Budapest, Országház u. 30.
 e-mail: oross.daniel@tk.mta.hu

Mgr. Popély Árpád, PhD.

egyetemi adjunktus
 Selye János Egyetem Tanárképző Kar
 Történelem Tanszék
 Bratislavská cesta 3322
 SK-94501 Komárno
 e-mail: popelya@uj.s.sk

PaedDr. Szabó Edit, PhD.

Selye János Egyetem
 Tanárképző Kar
 Óvó és Tanítóképző Tanszék
 Bratislavská cesta 3322
 SK-94501, Komárno
 e-mail: szaboovae@uj.s.sk

Dr. habil. Szarka László, CSc.

egyetemi docens
 Selye János Egyetem Tanárképző Kar
 Történelem Tanszék
 Bratislavská cesta 3322
 SK-94501 Komárno
 e-mail: szarkal@uj.s.sk

Sztancs Gábor

doktorandusz hallgató
 Eszterházy Károly Egyetem
 Történettudományi Doktori Iskola
 H-3300 Eger, Eszterházy tér 1.
 e-mail: centrumsztancs@gmail.com